

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԺԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԸ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ
(պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ)

«Դպիր» հրատարակչություն
ԳՑՈՒՄՐԻ - 2005

ՀՏԳ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Հ 300

Հրատարակության է երաշխավորված
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի 2005թ. մարտի 25-ի որոշմամբ
Գիտական խմբագիր՝
պատմ. գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր **Աշոտ Սեյրոնյան**

Հայրապետյան Ա.Ա.
Հ 300 Արևելյան Շիրակը XIX-րդ դարի առաջին կեսին: Պատմա-
ժողովրդագրական ուսումնասիրություն.-Գյումրի:Գլխիք, 2005.-204 էջ:

Սույն մենագրությունը պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն է՝ նվիրված պատմական Շիրակ դավառի արևելյան հատվածի Ռուսաստանին միացման, նրա այդ ժամանակահատվածի վարչական բաժանումների, բնակավայրերի ու ազգաբնակչության տեղաբաշխման, Ռուսական կայսրության կողմից վարվող ժողովրդագրական քաղաքականության, էթնիկ տեղաշարժերի, դրանց պատճառների և դրանորման առանձնահատկությունների, ինչպես նաև մի շարք այլ հիմնահարցերի ըստ ամենայնի պարզաբանմանը:

Գրքում փորձ է արվել ի մի բերել Արևելյան Շիրակի պատմության նոր շրջանին վերաբերող պատմագիտական և ժողովրդագրական փաստերն ու տեղեկությունները, որ փոխված են գիտական գրականության մեջ և արխիվային փաստաթղթերում՝ գալատի XIX դարի առաջին կեսի սոցիալ-տնտեսական, ռազմաքաղաքական, ինչպես նաև էթնոժողովրդագրական հնարավորինս ամբողջական պատկերը ներկայացնելու համար:

Գիրքը նախատեսված է բուհերի մասնագիտական բաժինների ուսանողների, մասնագետ-պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

Հ $\frac{0503020913}{792(01)-2005}$ 2005

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Հայ պատմագիտություն մեջ Արևելյան Շիրակի սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքին, ինչպես նաև նրա էթնոփոփոքրագրական իրավիճակին և Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանումների համակարգում ունեցած տեղին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկությունները ուղղակի ցրված են պատմիչների գործերում, գիտական գրականության մեջ, արխիվային փաստաթղթերում և այլուր:

Սույն ուսումնասիրությունը նպատակ է հետապնդում ի մի բերել Արևելյան Շիրակի պատմության, մասնավորապես նոր շրջանին վերաբերող պատմագիտական և ժողովրդագրական փաստերն ու տեղեկությունները, որ առկա են Հայ և օտար պատմագրության մեջ՝ համակարգելու և ուրվագծելու համար գավառի տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-քաղաքական, ռազմավարական, ինչպես նաև էթնոփոփոքրագրական հնարավորին չափ ամբողջական պատկերը: Այն նվիրված է Պատմական Շիրակ գավառի Արևելյան Հատվածի՝ Ռուսաստանին միացման, վարչական բաժանումների, բնակավայրերի ու ազգաբնակչության տեղաբաշխման, Ռուսական կայսրության կողմից վարվող ժողովրդագրական քաղաքականության, էթնիկ տեղաշարժերի, դրանց պատճառների և դրսևորման առանձնահատկությունների, նաև մի շարք այլ հիմնահարցերի ըստ ամենայնի պարզաբանմանը: Ժամանակագրական առումով ուսումնասիրությունը ընդգրկում է Հայ ազգաբնակչության լուրջ տեղաշարժերով և էթնոփոփոքրագրական բուռն գործընթացներով աչքի ընկնող մի կարևորագույն պատմական ժամանակահատված՝ XIX դարի առաջին կեսը, գործընթացներ, որոնց հիմքում ընկած են մի շարք տնտեսական և հատկապես քաղաքական շարժառիթներ՝ մասնավորապես, Ռուսական կայսրության արևելյան քաղաքականության հարաճուն ակտիվացումը, արևելահայության ուսական կողմնորոշման ուժեղացումը և այլն:

Աշխատության մեջ հաջորդաբար քննության են ենթարկվել Արևելյան Շիրակին առնչվող մի շարք հիմնախնդիրներ: Պատմագրության ընձեռած տեղեկությունների համակարգմամբ նախ ուրվագծվել է գավառի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի համառոտ պատկերը հին և միջին դարերից մինչև XIX դարասկիզբը՝ Ռուսաստանին միանալու ժամանակահատվածը, ապա մանրազնին քննության են առնվել Ռուսական կայսրության հետ Շորագյալի գավառի միավորմանն առնչվող հարցերը:

XIX դարի չեմին նպաստավոր ռազմաքաղաքական իրադրություն էր ստեղծվել Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու համար, և ցարիզմը «ազատագրական առաքելության» դրոշի ներքո խնամքով թաքցնելով իր արևելյան քաղաքականության նվաճողական բնույթը, չհապաղեց ձեռնամուխ լինել դրա իրագործմանը, մասնավանդ որ

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին օբյեկտիվորեն Համապատասխանում էր նաև տեղի ժողովուրդների՝ օտարի դաբալոր ստրկական լծից ազատագրվելու վաղեմի ձգտումներին: XIX դարասկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների առաջին փուլում (մինչև 1813թ.) թուրք-պարսկական լծից ազատվեցին և Ռուսական կայսրության հովանու տակ անցան Դաղստանն ու Վրաստանը, Գյանջայի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի, Թալիշի խանություններն ու Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Զանգեզուրի, Շորաքյալի գավառները, երկրորդ փուլում (1828թ.)՝ նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Այլ խոսքով՝ 1801-1828թթ. ընթացքում լիովին ազատագրվեց և Ռուսաստանի միացավ գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանը:

Մենագրության չրջանակներում այս խնդրի Հանգամանալի արձարծումը արդիական ենք Համարում այնքանով, որքանով կարևորվում է Շորաքյալի, որպես Անդրկովկասում Ռուսական կայսրության խոշոր հենակետերից մեկի, ռազմավարական և տնտեսական նշանակությունն ամբողջ XIX դ.: Արևելյան Շիրակն այն աշխարհագրական դարպասն էր, որով Ռուսաստանը ներթափանցում էր Պարսկահայաստան, և Շորաքյալի սուլթանության գրավումով ցարական ինքնակալությունը սկիզբ էր դնում ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի միացման խնդրի լուծմանը, այլև հիմնավորապես խառնում էր արևմտաեվրոպական տերությունների ռազմաքաղաքական պլանները Անդրկովկասում՝ պատենչելով նաև թուրք-պարսկական նկրտումները դեպի Վրաստան, որը դարասկզբին արդեն փաստորեն միավորվել էր Ռուսաստանին: Այս ամենի հստակ գիտակցումով էլ հետամուտ ենք եղել ըստ ամենայնի խորությունը քննելու ռուսական իշխանությունների՝ նշված ժամանակաշրջանի ռազմատնտեսական քաղաքականությունը Արևելյան Հայաստանում, մասնավորաբար՝ Արևելյան Շիրակում:

Հետազոտվող թեմայի բազմաթիվ հիմնահարցերի շարքում առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում քննության ենթակա ժամանակահատվածում Շորաքյալի գավառի բնակչության էթնոթոլորդագրական միճակի և կրոնադավանաբանական կազմի, բնակավայրերի տեղագրության, բնակչության տեղաշարժերի, նրա ազգային կազմի տոկոսային հարաբերակցության դինամիկայի և այլ խնդիրների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը: Համապատասխան նյութերի խիստ սակավությունը, հաճախ նաև իսպառ բացակայությունը դժվարալուծելի է դարձնում որոշակի ժամանակահատվածների վերաբերյալ ամփոփ միճակագրության կազմումը, աղքատիկ են մանավանդ 1801-1825 թթ. վերաբերող միճակագրական տվյալները. ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներում տեղ գտած այդ տեղեկությունները գերազանցապես սահմանափակվում են ամբողջ գավառի, կամ առանձին բնակավայրերի

մասին ընդհանուր առումաբ խիստ թոռուցիկ ու ճշգրտման կարոտ հիշատակություններով:

ժողովրդագրական հիմնախնդիրների քննության տեսանկյունից աշխատության մեջ առանձնակի կարևորություն է տրվում ռուսական իշխանությունների կողմից 1840-1850 թթ. ընթացքում Անդրկովկասյան երկրամասի վարչատարածքային բարեփոխումների քաղաքականության և դրանում Արևելյան Շիրակին հատկացված դերակատարության խնդիրների մանրագնին ուսումնասիրությունը: Տարածաշրջանում կուտակված ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, նաև ազգային և հոգևոր խնդիրների՝ Ռուսաստանին նպատակահարմար լուծումների որոնման հրամայական անհրաժեշտությունը հանգեցրեց անդրկովկասյան տիրույթների վարչատարածքային բաժանումների, որոնք հաջորդաբար կյանքի կոչվեցին 1840 թ.: Դրանք թելադրված էին ոչ այնքան տեղացի ժողովրդների սոցիալ-տնտեսական և երկրի բնապատմական պայմաններով, որքան ցարական ինքնակալության՝ երկրամասում հետապնդված ռազմական, ոստիկանական, ֆինանսական և գաղութատիրական շահերով: Այդ շահերով պայմանավորված՝ ռուսները նվաճված տարածքները պարբերաբար ենթարկում էին վերաբաժանումների՝ անընդհատ ստեղծելով նոր վարչական միավորներ, հաճախ վերաձևելով հները կամ փոփոխելով միևնույն վարչական միավորի տարածքային սահմանները և այլն: Խնդրո առարկայի առումով դրանք հանգեցրին 1805 թ. գոյություն ունեցող Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի հիման վրա 1840 թ. նոր, ավելի մեծ վարչական միավորի՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծմանը, որ ինքնին նշանակալի առաջադիմական քայլ եղավ տեղական կառավարման արդյունավետության բարձրացման, ինչպես նաև Հայաստանի հյուսիսային հատվածում հայաշատ հոգերը մեկ վարչական միավորի կազմում ընդգրկելու տեսակետից:

Ինչպես ողջ Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ Արևելյան Շիրակի ժողովրդագրական հիմնախնդիրների ուսումնասիրության առումով կարևորություն է ձեռք բերում պարսկահպատակ հայերի և, մասնավաճառ, արևմտահայերի գաղթերի, ըստ բնակության նոր վայրերի գաղթականների տեղաբաշխման, երկրամասի բնակչության էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական իրադրությունները վրա գաղթերի թողած ազդեցությունը և հարակից այլ հարցերի ուսումնասիրությունը: Թուրքմենչայի (1828 թ. փետրվարի 10/22) և Ադրիանապոլսի (1829 թ. սեպտեմբերի 2/14) հաշտության պայմանագրերը քրիստոնյաներին Պարսկաստանից և Թուրքիայից արտագաղթելու լայն իրավունքներ ընձեռեցին: Ձանգվածային այդ գաղթերը վերականգնեցին Արևելյան Շիրակի բնակչության ժողովրդագրական նախկին հայեցի պատկերը և իրենց կազմակերպման ու իրականացման լուրջ թերություններով հանդերձ, նպաստեցին տարածաշրջանի բնակչության մեջ հայ տարրի զգալի ավելացմանը, ազգային

կազմի քանակական աճին ու որակական փոփոխմանը և դրանով՝ Արևելյան Շիրակը Հայ ժողովրդի մի ստվար Հատվածի Համար ազգահավաքման օջախի վերածելուն:

Գրքում լուսաբանվում են նաև ոչ պակաս կարևորություն ներկայացնող այլ խնդիրներ՝ կապված XIX դարի 30-ական թվականների վերջերից Արևելյան Շիրակի տարածքում ռուսական զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների կողմից անցկացվող քաղաքաշինական բուռն միջոցառումների, գավառի տարածքում նոր բնակավայրերի հիմնադրման, գավառակենտրոնի քաղաք Հրոչակման և Արեքսանդրապոլ վերանվանման հետ: Մասնավորապես ի մի են բերվել և զնահատանքի արժանացել Կումայրի, Գյումրի, Արեքսանդրապոլ տեղանունների վերաբերյալ գիտական գրականություն մեջ առկա ստուգաբանական տեղեկությունները, հանգամանորեն մեկնաբանվել են ինչպես քննություն առարկա ժամանակահատվածում Շիրակ գավառի այս հատվածում քաղաք հիմնելու շարժառիթներն ու պատճառները, այնպես էլ նորաստեղծ քաղաքի անվանափոխությունը, հատակագծմանը, կարճ ժամանակահատվածում նրա տնտեսական բավականին արագ զարգացմանը, Ռուսական կայսրության Համար քաղաքի ունեցած ռազմավարական կարևոր նշանակությունը վերաբերող հարցերը:

Հայ մատենագրություն մեջ Շիրակի մասին տեղեկություններ կան Մովսես Խորենացու¹, Ղևոնդի², Սամվել Անեցու³, Ստեփանոս Տարոնեցու⁴, Առաքել Դավրիժեցու⁵, Զաքարյա Քանաքեռցու⁶ և Աբրահամ Կրետացու⁷ աշխատություններում: Ընդ որում, բոլոր պատմիչներն էլ Շիրակը գերազանցապես հիշատակում են այս կամ այն ժամանակաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի առնչությամբ՝ առանց վարչական, ժողովրդագրական, տեղագրական կամ ժամանակագրական բնույթի մանրամասների: Թերևս միայն վերջին երկու հեղինակները և մասնավորապես Աբրահամ Կրետացին է, որ շրջագայելով Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում, վարչական և տեղագրական բնույթի որոշ աղբյուրիկ տեղեկություններ է թողել նաև պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Շիրակ գավառի արևելյան հատվածի մասին:

Թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանից պահպանված վարչական ու տեղագրական նյութերի մեջ իրենց կարևորությամբ ա-

¹ Մովսէսի Խորենացոյ պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910:

² Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887:

³ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոյ պատմագրաց, Վարդաշապատ, 1893:

⁴ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

⁵ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վարդաշապատ, 1896:

⁶ Զաքարեայ սարկաւազ Քանաքեռցի, Պատմագրութիւն, Հ. Ա-Բ, Վարդաշապատ, 1870:

⁷ Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր Շահին Պարսից, Վարդաշապատ, 1870

ուանձնանում են XVII դարի թուրք պատմագիրներ Էվլիա Չելեբի⁸, Իբրահիմ Փեչևեի⁹ և Սոլաք Չաղեի¹⁰ աշխատությունները: Վերջիններս 1554 և 1578 թթ. թուրք-պարսկական բախումներն ու թուրքական բանակների երևանյան արշավանքները նկարագրելիս բավականին մանրամասնորեն անդրադարձել են դեպի Երևան շարժվող թուրքական զորքերի ճանապարհին հանդիպած տարածքների, այդ թվում նաև Շիրակ գավառի որոշ բնակավայրերի և դրանցում բնակչության էթնիկական կազմի նկարագրությունը:

Վարչատեղագրական և ժողովրդագրական բնույթի ուշագրավ տեղեկություններով է հարուստ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, մեծանուն պատմաբան Ղուկաս Ինճիճյանի «Աշխարհագրութիւնն չորից մասանց աշխարհի»¹¹ երկասիրությունը (1806թ.), որի միայն Պատմական Հայաստանին նվիրված առաջին հատորում մեծածավալ արխիվային նյութի և հրապարակի վրա եղած գրականության բազմակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև XVII դարի սկզբներից Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը կազմող Երևանի բնակավայրի (Չուգուր-Սաադի կուսակալության) վարչատարածքային բաժանման, նրա տնտեսության, ժամանակի ուշագրավ քաղաքական անցքերի, բնակչության տեղաշարժերի ու տեղաբաշխման և այլնի մասին: Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևորություն է ներկայացնում հեղինակի «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի»¹² աշխատությունը, որի Շիրակին վերաբերող բաժինը նվիրված է մասնավորապես Կամսարական նախարարական տան ծագումնաբանության և Շիրակում ու Արշարունիքում նրանց հաստատվելու հետ կապված հիմնախնդիրների պարզաբանմանը:

XIX դարի 50-ական թվականներից սկսած՝ հրապարակի վրա հայտնվեցին Ղևոնդ Ալիշանի «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» (1853 թ.), «Շիրակ» (1881 թ.), «Այրարատ» (1890 թ.) մեծարժեք աշխատությունները, որոնց մեջ խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյունից հատկապես կարևորվում է «Շիրակ» մենագրությունը¹³: Հմտորեն օգտվելով ձեռքի տակ եղած բազմաբնույթ նյութերից, նաև

⁸ Էվլիա Չելեբի, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Գ, Եր., 1967:

⁹ Իբրահիմ Փեչևեի, «Թուրքական աղբյուրները...», կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Ա, Եր., 1961:

¹⁰ Սոլաք Չաղեի, «Թուրքական աղբյուրները ...», կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Բ, Եր., 1964:

¹¹ Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւնն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1806:

¹² Ինճիճյան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Ա-Գ, Վենետիկ, 1835-ՌՍՉԳ, էջ 173-178:

¹³ Ալիշան Ղ., Շիրակ, տեղագրութիւն, պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881:

Հայաստանի վերաբերյալ օտարերկրացիների ուղեգրություններում առկա բազմաթիվ տեղեկություններից՝ անվանի Հայագետն այս աշխատությունում մեջ, առանձին անճշտություններով հանդերձ, ամենայն մանրամասնությամբ վեր է հանել Շիրակ գավառի երկու՝ արևմտյան և արևելյան հատվածների վարչաժողովրդագրական պատկերը, ինչպես նաև ուրվագծել է թուրք-պարսկական տիրապետության ողջ ընթացքում գավառի երկու հատվածներում աստիճանաբար գորեղացող Հայաթաման գործընթացի միտումները: Ապա կենտրոնանալով Արևելյան Շիրակի պատմության հիմնահարցերի լուսաբանման վրա՝ բացի տեղագրական, ժողովրդագրական ու քաղաքաշինական բնույթի տեղեկություններ հայտնելուց, հեղինակը քննության է առել նաև Ռուսաստանին նրա միացման ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հետևանքները:

Շիրակ գավառի տեղագրական, ժողովրդագրական ու վարչական հարցերի ուսումնասիրության և լուսաբանման խնդիրներում պակաս կարևոր նշանակություն չունեն Ներսես Սարգսյանի¹⁴, Մ. Վահաների¹⁵, Հ. Լինչի¹⁶, Հովհ. Հակոբյանի¹⁷, Ս. Զալալյանի¹⁸, Մ. Քաջունու¹⁹ և Պողոս վարդապետ Պետրոսյանի²⁰ աշխատությունները: Թերություններով հանդերձ, ուշագրավ ու արժեքավոր են հատկապես Պողոս վարդապետ Պետրոսյանի «Տեղագրութիւն Շիրակայ» և Ն. Սարգսյանի «Տեղագրութիւնք ի Փոքր եվ ի Մեծ Հայս» մենագրությունները, որոնք պարունակում են աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող տեղագրական ու վարչաժողովրդագրական բնույթի բազմաթիվ ուշագրավ տեղեկություններ: Հատկապես արժեքավոր են Հայկական բնակավայրերի ու դրանցում առկա բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկությունները: Դրանց մեծ մասը վերաբերում է ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, այնուամենայնիվ այդ տեղեկությունները խիստ կարևոր են այն իմաստով, որ եզակի հաղորդումներ են պարունակում գավառի բնակավայրերի տեղագրության ու դրանցում հաստատված արևմտահայ գաղթականների որտեղից լինելու խնդրի ճշտման առումով:

¹⁴ Սարգսյան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եվ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

¹⁵ Վահաներ Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851:

¹⁶ Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1913:

¹⁷ Հակոբյան Հովհ., Ռեզերվություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. 2, ԺԹ դարի առաջին քառամյակ (1800-1820), Եր., 1934:

¹⁸ Զալալյան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տիբիս, 1842-1858:

¹⁹ Քաջունի Մ., Աշխարհագրութիւն Հին և Նոր Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1857:

²⁰ Տեղագրութիւն Շիրակայ, աշխատասիրեայ ի Պողոս վարդապետէ Պետրոսեան, Արարատ, Էջմիածին, 1870, 3-րդ տարի, թիւ Ա, էջ 20-25, թիւ Բ, էջ 54-58, թիւ Գ, 100-105, թիւ Ե, էջ 181-185, թիւ Զ, էջ 238-245, թիւ Է, էջ 273-283, թիւ Ը, էջ 347-351:

Բացի վերոհիշյալ աշխատություններից, որ վերաբերում են XVIII դարավերջի և XIX դ. առաջին կեսի Հայաստանի ու մասնավորապես Արևելյան Շիրակի վարչաէթնիկական և պատմաաշխարհագրական հիմնախնդիրներին, տարբեր ժամանակներում հրատարակ են իջել նաև Շիրակի պատմության առանձին շրջաններին նվիրված և ուսումնասիրության թեմայի համար հետաքրքիր նյութեր պարունակող աշխատություններ²¹:

Նույն ժամանակաշրջանի Արևելյան Շիրակի վերաբերյալ արժեքավոր և ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև ուսու պատմագիրներ և ժամանակագիրներ Ս. Բրոնևսկու, Ս. Էզովի, Ն. Նեֆեդևի, Վ. Իվանենկոյի, Վ. Պոտոյի և այլոց աշխատություններում²²: Վարչատեղագրական բնույթի ուշագրավ տեղեկություններով հարուստ են հատկապես վերջին երկու հեղինակների գործերը: Այսպես, եթե Վ. Իվանենկոն, իր "Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича" աշխատության մեջ, ի մի բերելով հրատարակի վրա եղած նյութերը, փորձել է հնարավորին չափ մանրամասնել պարսկական տիրապետության տակ անցած Արևելյան Շիրակի XVI-XVIII դարերի պատմությունը՝ ի թիվս այլ հարցերի հայտածելով նաև զավառի՝ թաթարական դիստանցիայի վերածվելու պատճառներն ու հանգամանքները²³, ապա Վ. Պոտոն «Կովկասյան ժողովածուի» XXI հատորում մեր թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյունից ընձեռնում է տեղագրական բնույթի ուղղակի եզակի նյութ՝ պարսկերենից թարգմանաբար տալով XVIII դարակեսի Շորագյալի սուլթանության բոլոր 109 գյուղերը²⁴:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ գերազանցապես վերոհիշյալ Հայ և օտարագրի հեղինակների աշխատություններն են հնարավորություն տալիս լուսաբանելու այն վարչատեղագրական և ժողովրդագրական գործընթացները, որ տեղի են ունեցել Շիրակ զավառի

²¹ Գրիգորյան Մ., Համառոտ տեղագրություն հնութեանց Մեծին Շիրակա և Մայրաքաղաքին Անվոյ, Ալեքսանդրապոլ, 1903; Կոզեան Ս., Կամարականները «Տխարք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիննա, 1926; Հակոբյան Թ., Անիի պատմություն, հ. Ա-Բ, Եր., 1980-1982; Վիրաբյան Ս., Շորագյալի սուլթանությունը XVI դարի վերջերից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը, «Պատմագիտական հետազոտություններ», Վանաձոր, 2001 և այլն:

²² Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823; Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Эзов С., Тифлис, 1907; Нефедьев Н., Взгляд на Армянскую область, из путевых записок Н. Нефедьева, СПб., 1839.

²³ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр. 25-27.

²⁴ Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900, стр 42-43.

արևելյան Հատվածում մինչև XIX դ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում:

Թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Ռուսաստանին Արևելյան Շիրակի միացման պատմական նշանակության, Ռուսական կայսրությունն պարսկահպատակ հայերի, ապա արևմտահայերի զանգվածային ներգաղթի, Շորագյալի գավառում ըստ բնակավայրերի գաղթականների տեղաբաշխման, գաղթների արդյունքում գավառի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական նորովի իրադրության, Արեքսանդրապոլ քաղաքի՝ համանուն գավառի կենտրոն դառնալու և այլ ուշագրավ հարցեր: Դրանցից թերևս միայն երկու-երեքն են պատմագիտության մեջ ենթարկվել լուրջ ուսումնասիրության: Այսպես, դեռևս մինչխորհրդային շրջանի հայ պատմագիտության մեջ առանձին մենագրություններով Ալ. Երիցյանը, Ա. Պերպերյանը, Ե. Գեղամյանը, Դ. Անանունը²⁵, օտարազգի հեղինակներից Ն. Դուբրովինը, Վ. Պոտտոն, Շերբատովը, Պ. Կովալենսկին, Կ. Բորոգդինը, Դ. Ռոգենը, Ի. Շոպենը, Ա. Պետրովը և ուրիշներ²⁶, պարբերական մամուլի էջերում նաև Զ. Գրիգորյանը, Դյուլորբյեն, Մ. Կոցեբուն, Լ. Սեմյոնովը, Կ. Շուլգինը²⁷, խորհրդա-

²⁵ Անանուն Դ., Ռուսահայերի Հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հ. Ա, Բաքու, 1916; Գեղամյան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԹ դարում, Բաքու, 1915; Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա-Բ, Թիֆլիս, 1894-1895; Պերպերյան Ա., Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1871:

²⁶ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 2-4, СПб., 1885-1886; Նույնի, Закавказье 1803-1806гг., СПб., 1866; Նույնի, Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1867; Потто В., Геройская защита Баязета, изд. 2, СПб., 1879; Նույնի, Памяти старых кавказцев, Тифлис, 1897; Նույնի, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 1-4, СПб., 1885-1887; Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность. По неизданным источникам составил Генерального Штаба Ген.-лейт.Щербатов, т. 3, октябрь 1827-май 1831, СПб., 1891; Ковалевский П., Завоевание Кавказа Россией, СПб., 1887; Петров А., Война России с Турцией 1806-1812 гг., т. 3, СПб., 1885; Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891; Шопен И., Исторический Памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852; Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. 1, От истребления яничар до смерти Махмеда II, СПб., 1872.

²⁷ Գրիգորյան Զ., Ռուսաստանի Հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման նշանակությունը Հայ ժողովրդի ազգահավաքման և գոյատևման համար, Պատմա-բանասիրական Հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Եր., 1978, N 3; Дюлорье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N22; Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, т. XXI-XXX, Тифлис, 1900-1903, 1910; Коцебу М., Описание вторжения персиян в

ին չըջանի հայ պատմագիտության մեջ Գ. Գալոյանը, Զ. Գրիգորյանը, Վ. Դիլոյանը, Ե. Մանուկյանը, Մ. Մուրադյանը, Բ. Բայայանը, Վ. Թունյանը, ռուս պատմագիտության մեջ Վ. Շերեմետը, Ա. Ֆադեևը և ուրիշներ ոչ միայն լիովին համակարծիք են Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացման առաջադիմական խոշոր իրադարձություն լինելու հարցում, այլև այն իրավացիորեն դիտում են իբրև ստեղծված պայմաններում միակ ելքը, որը որոշակի հնարավորություն ընձեռեց հայ ժողովրդի տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքի զարգացման համար՝ փրկելով հայությանը Ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, հետայսու ապահովելով նրա թվական անճ ու հավաքաքական գոյությունը²⁸ : Այդ համատեքստի մեջ էլ ըստ արժանվույն գնահատական է տրվում հայկական տարածքներից Ռուսական կայսրությանը առաջինը Արևելյան Շիրակի միացման պատմական նշանակությանը, որ այնքան հստակ բանաձևել է ռազմական պատմաբան Վ.Պոտտոն. «Շորադյալի մարզը... պաշտպանում էր Վրաստանը ոչ միայն Երևանի կողմից, այլև Կարսի ու Արդահանի թուրքական բերդերից, հաջող պլանգարմ լինելով Թուրքիայի և մանավանդ Պարսկաստանի համար Վրաստան ներխուժելու նպատակով»²⁹ :

Խնդրո առարկա թեմայի քննության տեսանկյունից պատմագիտական գրականության մեջ համակողմանիորեն են ուսումնասիրված նաև դեպի Ռուսական կայսրություն պարսկահայատակ հայության և արևմտահայության 1828-1831 թթ. գաղթերի հարցերը: Բնակչության գանգվածային այս տեղաշարժերը, հիմնովին վերականգնելով Արևելյան Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական երբեմնի պատկերը, իրենց կազմակերպման և իրականացման լուրջ թերություններով հանդերձ, օբյեկտիվորեն նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Արևելյան Շիրակի տարածքում հայահավաքման գործին: Թերևս հարցի

Грузию в 1826г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901; Семенов Л., К вопросу о значении Туркменчайского договора для истории Армении, ՊԲՀ, Եր., 1959, N 4; Шуглин К., Взятие Эривани, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 4, отд. 2, Тифлис, 1884.

²⁸ Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, ՈՒրվագծեր նրանց փոխհարաբերությունների քաղաքական պատմության հին ժամանակներից մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխության հաղթանակը, Եր., 1978; Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Եր., 1978; Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989; Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991; Մուրադյան Մ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին XIX դարի ռուսական պատմագիտական և հասարակական մտքի գնահատմամբ, Եր., 1985; Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение Восточной Армении к России, Եր., 1988; Тунян В., Восточная Армения в составе России, Եր., 1989.

²⁹ Потто В., Кавказская война..., т.1, стр. 336.

այսչափ կարևորությունը կարելի է բացատրել այն լրջագույն հետաքրքրությունը, որ դեռևս մինչխորհրդային շրջանում այդ իրադարձությունների նրկատմամբ դրսևորվեց Ե.Գեղամյանցի,Գ.Աղանյանցի, Ալ. Երիցյանի, Տփրեմ Սեթի, Վ. Պոտոտյի, Ա.Գլինկայի, Կ. Բորոզդինի, Ն. Ֆլորովսկու, Ա. Գրիբոյեդովի և այլոց կողմից, իսկ խորհրդային և արդի շրջաններում՝ Ա. Մելքոնյանի, Հ. Մուրադյանի, Ե. Մանուկյանի, Կ. Հովհաննիսյանի, Ն. Թավաբալյանի և մասնավորապես Մ. Դարբինյանի աշխատություններում³⁰ :

Այս տեսակետից թերևս բավարար չի կարելի համարել գավառի տարածքում ըստ բնակավայրերի պարսկահայ և արևմտահայ գաղթականությունից տեղաբաշխման խիստ կարևոր հարցի քննություն մակարդակը: Դժվարին այս խնդրի լուծումը բարդանում է հատկապես ձեռքի տակ եղած պատմական աղբյուրների սակավաթիվ և թերի լինելու պատճառով, որոնք, ի դեպ, սույն աշխատությունում մեջ մեր կողմից պայմանականորեն բաժանվել են երկու խմբի: Առաջին խմբին դասվող աղբյուրներում («Արևելյան մամուլ»³¹, Մ. Ջալալյան,³² Ս. Էփրիկյան,³³

³⁰ Գեղամյանց Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, մաս 1, Բաքու, 1909; Աղանեանց Գ. ք., Կարնո գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891; Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի ռայք XIX դարում, Հ. Ա., Թիֆլիս, 1894; Կարապետյան Կ., Տփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-1830թթ. գաղթի մասին, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2; Грибоедов А., Полное собрание сочинений, т. 3, СПб., 1917, Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887; Глинка С., Описание переселения армян адербиджанских в пределах России, М., 1831; Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891; Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 2, СПб., 1836; Ерицов А., Персес V и Воронцовы, Тифлис, 1898; Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի Հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Եր., 1994; Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001; Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերի-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. թեկ., Եր., 1991; Հովհաննիսյան Կ., Պարսկահայերի գաղթը և Ներսես Աշտարակեցին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի, Եր., 1975, N 4; Тавакалян Н., Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, ՊԲՀ, Եր., 1976, N 3; Դարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և Հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2; Նույնի, Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի Հայերի 1829-30թթ. գաղթի պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Եր., 1973, N 2; Նույնի, Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), Եր., 1973, N 2

³¹ Տեղեկագրական պատառիկներ. Արևելյան մասն Երրակայ, «Արևելյան մամուլ», Զմիւռնիս, 1898, 28-րդ տարի, թիւ 15, 1 օգոստոսի, թիւ 16, 15 օգոստոսի, թիւ 17, 1 սեպտեմբերի, թիւ 18, 15 սեպտեմբերի, թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, թիւ 22, 15 նոյեմ-

Ղ. Ալիշան,³⁴ «XIX դարակիսի եկեղեցական չափաբերական մատ-
յաններ»,³⁵ մասամբ նաև՝ «Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղա-
նունների բառարան»)»³⁶ տրվում են միայն աշխարհագրական տվյալներ,
այսինքն՝ նշվում է գաղթականների որտեղից լինելը և Շորագյալի
գավառի որ գյուղում հաստատվելը: Փոխարենը երկրորդ խմբին պատ-
կանող աղբյուրներում, որ գերագանցապես արխիվային նյութեր են³⁷,
ուղղակի ի հակադրություն վերը նշվածների՝ շեշտը դրվում է միայն
թվային տվյալների ներկայացման վրա: Այնպես որ Շորագյալի գավառի
տարածքում գաղթականների տեղաբաշխման հնարավորին չափ իրա-
կան պատկերի վերականգնման դժվարագույն խնդիրը կարելի է լուծել
միայն այս երկու խմբերի աղբյուրների ճիշտ համադրությամբ, ինչն էլ
ստորև փորձել ենք իրագործել:

Ուսումնասիրվող բազմաթիվ հիմնահարցերի շարքում մեծ կար-
ևորություն է ներկայացնում նաև Արևելյան Շիրակի XIX դարի 30-50-
ական թվականների էթնոտոլոլոգագրական և կրոնադավանաբանական
վիճակների քննությունը: Վերոհիշյալ խնդրի պարզաբանմանը դեռևս
մինչխորհրդային շրջանի պատմագիտության մեջ անդրադարձել են Ղ.
Ալիշանը, Ս. Զալալյանը, Պողոս վարդապետ Պետրոսյանը, Ե. Թովչյա-
նը, Ն. Նիկողոսյանը, Գ. Վանցյանը և այլք:³⁸ Այս կապակցությամբ հե-
տաքրքիր նյութեր են հրատարակվել մանավանդ «Կովկասյան
օրացույց» և «Արևելյան մամուլ» պարբերականների էջերում: Սակայն
հիշատակությունների մեծագույն մասը, վերաբերելով հիմնականում
ավելի ուշ ժամանակաշրջանի կամ էլ սահմանափակվելով միայն
առանձին բնակավայրերի մասին թրուցյիկ տեղեկություններով, չէին
կարող որևէ լուրջ ծառայություն մատուցել գավառի XIX դ. 30-50-
ական թվականների էթնոտոլոլոգագրական և մանավանդ կրոնադավա-
նաբանական իրավիճակի քիչ թե շատ հանգամանալի ներկայացման
խնդրում: Նշված հարցերն իրենց վերջնական լուծումը չստացան նաև

բերի, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, 1899, 29-րդ տարի, թիւ 3, 1
փետրվարի, թիւ 5, 1 մարտի, թիւ 6, 15 մարտի:

³² Զալալյան Ս., Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տիբիս, 1842-
1858:

³³ Էփրեկյան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Ա-Բ, Վենետիկ 1903-1907:

³⁴ Ալիշան Ղ., Շիրակ, տեղագրութիւն, պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881:

³⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ Փոնդ 47, ցուցակ 1, գործ 659-663, 859-860, 863, 865, 920-923, ցուցակ
2, գործ 1, 18, 20-23, 37, 39, 46-48, 69-70, 73-75, 79, 81-83, 89-92, 98, 102-103,
107-115, 120-121, 128-135, 138-140, 146-150, 153-158, 195, 201, 225, 237, 415,
516, 530, 621, 626, 630, ցուցակ 3, գործ 199, ցուցակ 6, գործ 37, 59, 119, 152, 167,
179, 248:

³⁶ «Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմեցին՝ Թ.
Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հ. 1-5, Եր., 1986-2001:

³⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, Փոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

³⁸ Թովչյան Ե., Արեքսանդրապոլի գավառ, «Աղբյուր», Թիֆլիս, 1896, 14-րդ տարի, N
7; Նիկողոսյան Ն., Վիճակագրական տեղեկություններ Արեքսանդրապոլի գավառի
Հայ-լուսավորչականների մասին, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1901, օգոստոս, N 8; Վանցյան
Գ., Պատմական ակնարկ բուջաների անցյալից, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, N 7-8:

խորհրդային և հետխորհրդային շրջանների պատմագիտական ուսումնասիրություններում: Թեև Խ. Ավդալբեկյանի, Ա. Հայթյանի, Վ. Ռչտունու և մանավանդ Հ. Սարգսյանի, Վ. Խոջաբեկյանի, Զ. Կորկոտյանի և ուրիշների աշխատությունները³⁹ զգալի չափով լույս սփռեցին այս հիմնահարցերի պարզաբանման վրա, սակայն նվիրված լինելով ամբողջ Արևելյան Հայաստանի՝ խնդրո առարկա ժամանակահատվածի էթնոսոցիոլոգիական գրություն ուսումնասիրությանը, Արևելյան Շիրակի հարցում տեղի են տվել նաև որոշ թվային անճշտություններ: Հետևաբար փորձել ենք ՀՀ ՊԿՊ արխիվի 93 ֆոնդում պահվող թիվ 85, 86, 87 և 109 գործերի⁴⁰ մեր կողմից անցկացված մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ աշխատանքում այս խնդիրներին տալ միանգամայն սպառիչ պատասխաններ:

Հետազոտվող թեմայի տեսանկյունից պատմագիտական գրականության մեջ և մամուլում բազմակողմանիորեն ուսումնասիրված կարելի է համարել թերևս միայն XIX դ. 30-ական թվականների վերջերից Արևելյան Շիրակի վարչական կենտրոն դարձած Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի պատմությունը վերաբերող հարցերը: Այսպես, նորաստեղծ այս բաղաձիգ վարչատեղագրական ու ժողովրդագրական, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին ղեռնա մինչ-խորհրդային շրջանում բազմիցս են անդրադարձել ռուսական «Կովկաս», «Կովկասյան օրացույց» պարբերականները՝ Օ. Կոնստանտինովի, Ռուցկիչի և այլոց մի շարք հոդվածներով, «Անդրկովկասյան բանբերը»՝ Վ. Պերեվալենկոյի, «Կովկասյան այմանախը»՝ Ն. Լինստրոմի հոդվածներով, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ հանդեսներ ու պարբերականներ⁴¹: Այս խնդիրների քննության առումով ռուսականից

³⁹ Ավդալբեկյան Խ., Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում, Եր., 1959; Հայթյան Ա., Հայաստանի ոսկե վերաբնակները 1830-1920թթ., Եր., 1989; Ռչտունի Վ., ՈՒրվագներ Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մաս Ա (1828-1870թ թ.), Եր., 1960; Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Եր., 1979; Կորկոտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932; Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XXв., Ер., 2002.

⁴⁰ ՀՀ ՊԿՊ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 85, 86, 87, 109:

⁴¹ Дневник офицера, состоящего в отряде, действующем на кавказско-турецкой границе. Отрывок 1, Лагерь под Александрополем, Кавказ, Тифлис, 1854, 16 июня, N 46; Дюлорье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N 22; Александропольский уезд, Кавказский календарь на 1899 год, отд. III, Тифлис, 1898; Армяно-Григорянские церкви Александропольского уезда, Кавказский календарь на 1854 год, отд. III, Тифлис, 1853; Армяно-католические церкви в Закавказье и число их прихожан, Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884; Александропольский уезд, Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854; Город Александрополь, Кавказский календарь на 1851 год, отд. III, Тифлис, 1850; Константинов О., Александрополь, Кавказский календарь на 1850 год, III, Тифлис, 1849; Рудевич, Статистические очерки

հետ չի մնում նաև մինչխորհրդային շրջանի հայ մամուլը. «Փորձ» և «Արարատ» հանդեսներում, «Ախուրեան» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերում հրատարակված Ատրպետի, Ե. Գեղամյանցի, Հ. Նոճյանցի, Կ. Մատինյանի, Ալ. Մխիթարյանի, Շահենի, Գ. Տեր-Դավթյանցի ու Քաջբերունու հոդվածներն ու թղթակցությունները իրենց նշանակալի ավանդը բերեցին վերոհիշյալ հարցերի համակողմանի արծարծման գործում:⁴² Մակայն Ալեքսանդրապոլի պատմությունն հիրավի բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվեց միայն խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում՝ ՀՀՊԿՊ և ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվներում պահվող նյութերի,⁴³ Կ.Կոզմոյանի, Հ.Գաբրիելյանի, Կ. Սեղբույանի, Ս. Մաթևոսյանի, Վ. Հարությունյանի մենագրությունների⁴⁴ հիման վրա, նաև մի շարք պարբերականներում, Հայագիտական հանդեսներում ու գիտական ժողովածուների էջերում լույս տեսած Խ. Ավետիսյանի, Մ. Դարբինյանի, Ս. Մաթևոսյանի, Ա. Հայրապետյանի, Հ. Կարապետյանի, Մ. Դավոյանի, Մ. Նոյանի, Վ. Հարությունյանի, Ա. Մաթևոսյանի և այլոց՝ հարցի բազմաթիվ մանրամասներին նվիրված հոդվածների լույսի ներքո⁴⁵ : Եվ այսուհանդերձ, որոշ հարցեր, կապված

некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год, отд. III, Тифлис, 1851; Переваденко В., Поездка в Александрополь, Закавказский Вестник, Тифлис, 1853, 22 января, ном. 4; Линстром Н., Кавказский Альманах на 1904 гад, Тифлис, 1903; Спасский-Автономов К., Второе посещение Арабата, Отечественные записки, т. 38, ном. 1-2, СПб., 1845.

⁴² Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլի ապագան, «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, N 3; Գեղամեանց Յ., Ախալցխայից մինչև Անի, «Փորձ», Տիֆլիս, 1880, ապրիլ, N 4; Նոճանց Հ., Գիւմրի, «Արարատ», Էջմիածին, 1871, թիւ 10; Մատինեանց Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1874, 2 փետրվարի, թիվ 5; Մխիթարեանց Ալ., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 28 ապրիլի, N 15; Շահէն, Փողոցներ շուներք, «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 16 փետրվար, թիվ 8; Տէր-Դավթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 24 մարտի, թիվ 11; Քաջբերունի (Գաբրիել Հովհաննիսյան), Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փորձ», Տիֆլիս, 1879, III տարի, մայիս, N 5:

⁴³ ՀՀ ՊԿՊԱ Փոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս; ՀՀ ԳԱԱ Պի արխիվ, Ն. Նիկողոսյանի նյութեր, գ. 103; Ս. Թամրազյանի նյութեր, գ. 103:

⁴⁴ Կոզմոյան Կ., Լենինական, Եր., 1957; Գաբրիելյան Հ., Լենինական, Եր., 1984; Սեղբույան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 6, Եր., 1974; Մաթևոսյան Ս., Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985; Հարությունյան Վ., Գյումրին և գյումրեցիները, Գյումրի, 1998; Նույնի, Գյումրին, նրա մարդիկ, սովորույթները, Գյումրի, 1996:

⁴⁵ Ավետիսյան Խ. Ա., Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանի ներկա տարածքում 1828-1914 թթ., ՊՔՀ, Եր., 1978, N 3; Դարբինյան Մ., Գյումրին Ալեքսանդրապոլ վերանվանելու մասին, ԲՀԱ, Եր., 1981, N 2; Մաթևոսյան Ս., Լենինականի հատակագծումը և կառուցապատումը XVIII-XIX դդ., ԼՀԳ, Եր., 1972, N 10; Հայրապետյան Ա., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարի առաջին կեսին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հատոր 4, Գյումրի, 2001; Կարապետյան

մասնավորապես քննություն անուսումնասիրողները Երևանի գա-
վառի արևելյան հատվածում քաղաք հիմնելու պատճառների, նորա-
ստեղծ քաղաքի անվանափոխության, հատակագծման, կարճ ժամանա-
կահատվածում նրա տնտեսական արագ զարգացման հետ, կարիք ունեն
նորովի լուսաբանման, ինչն էլ սույն աշխատության մեջ փորձել ենք
իրագործել:

Գրքում արծարծված հիմնահարցերի ուսումնասիրության համար
բացի վերը հիշված հայ և օտարազգի պատմագիրների թողած հիշողու-
թյուններից, որ գերազանցապես վերաբերում են Երևանի գալառի՝ մինչև
XIX դարասկիզբն ընկած ժամանակաշրջանի պատմությանը, մեծարժեք
սկզբնաղբյուրներ են հանդիսացել Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
Փոնդերում պահվող այն բացատրիկ կարևորություններ կայացնող տա-
նյակ վավերագրերը, որոնք վերաբերում են Արևելյան Երևանի XIX դ.
մասնավանդ առաջին երեսնամյակի պատմությանն ու ժողովրդագրական
վիճակին: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի, Ալեքսանդր
Երիցյանի, Կարապետ արքեպիսկոպոսի, Ներսես Աշտարակեցու,
Հազարյանների և Շահխաթունյանի Փոնդերում պահվող այդ
վավերագրերի շնորհիվ մեզ հաջողվեց վեր հանել տարածաշրջանում այդ
ժամանակահատվածում տիրող ռազմաքաղաքական վիճակին, գալառի
բնակավայրերին ու դրանցում առկա հայ բնակչության թվաքանակին
ու վիճակին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր, զեկուցագրեր ու նա-
մակներ՝ հասցեագրված Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատա-
րությանը, Էջմիածնի հայոց կաթողիկոսարանին և այլոց: Իրանք հե-
տաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում ինչպես գալառի սոցիալ-
տնտեսական վիճակի, այնպես էլ հոգևոր գործերի և մասնավանդ գա-
վառակենտրոն Ալեքսանդրապոլում եկեղեցաշինության, բնակչության
ազգային կազմի, էթնիկական տեղաշարժերի և այլ հարցերի մասին: Այս
Փոնդերում պահվող մի շարք վավերագրեր մեծ արժեք են
ներկայացնում 1822-1823 թթ. և մասնավանդ 1828-1831 թթ.
գաղթերին վերաբերող իրենց փաստաթղթերով, որոնցում մի շարք նոր
մանրամասներ են բացահայտվում ուսանական իշխանությունների կող-
մից Պարսկաստանի և Թուրքիայի հայությունը գաղթեցնելու և
վերջիններիս մի սովոր գանգվածի՝ Արևելյան Երևանում հաստատվելու
կապակցությամբ:

Հետազոտվող թեմայի որոշ հիմնախնդիրների՝ արևմտահայության
գաղթի, գաղթականների՝ Արևելյան Երևանի տարածքում ըստ

Հ., Կուսմայրին ըստ սեպագիր և այլ աղբյուրների, ՇՊՄԺ Հանրապետական երկրորդ
գիտատեղովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996; Իսկոյան Մ., Մեր քաղաքի անցյալից,
«Բանվոր», Լենինական, 1978, 11 մարտի N 59; Նոյան Մ., Ականատեսի
վկայություն-Գյումրին քաղաք 1817թ.-ին, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 28 դեկ-
տեմբերի, N 303; Հարությունյան Վ., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարում, «Բան-
վոր», Լենինական, 1978, 14 դեկտեմբերի, N 297; Մաթևոսյան Ա., «Ի մեծ գեաղաքա-
ղաքէն Կուսմայրոյ», «Բանվոր», Լենինական, 1979, 10 հոկտեմբերի, N 237 և այլն:

բնակավայրերի տեղաբաշխման, ինչպես նաև գաղթներից հետո մինչև XIXդ.50-ական թվականներն ընկած ժամանակահատվածում գավառի բնակչության էթնոթղովրդագրական ու կրոնադավանաբանական վիճակների ուսումնասիրության համար հատկապես մեծ կարևորություն են ներկայացնում ՀՀ Պատմության կենտրոնական պետական արխիվի (ՀՀ ՊԿՊԱ) թիվ 47 (Եկեղեցական չափաբերական մատյաններ), թիվ 90 (Բացառապես գաղթերին վերաբերող փաստաթղթեր, զեկուցագրեր, նամակներ, հանձնարարականներ և այլն) և թիվ 93 (Կամերալ ցուցակագրման ձեռագրեր) ֆոնդերում պահվող ուշագրավ փաստաթղթերը: Մեզ հետաքրքրող առանձին արխիվային նյութեր, կապված Ալեքսանդրապոլ քաղաքի XIX դարակեսի պատմության, վարչատեղագրական, ժողովրդագրական ու սոցիալ-տնտեսական դրույթյան հետ, կան նաև ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվի Լեոյի, Ն. Նիկողոսյանի և Ս. Թամրազյանի ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերում:

Աշխատանքի համար հատկապես խոշոր նշանակություն ունեն սկզբնաղբյուրի արժեք ստացած գրավոր աղբյուրները, մասնավորապես Կովկասյան Հնագրական Հանձնաժողովի կողմից հրատարակված և տարածաշրջանում դարասկզբին առկա ռազմաքաղաքական իրավիճակի ու էթնոթղովրդագրական տեղաշարժերի ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևորություն ներկայացնող 12 հատոր արխիվային նյութերը,⁴⁶ Հայ ժողովրդի պատմության քննությանը վերաբերող վավերագրերի եռահատոր ժողովածուները,⁴⁷ ինչպես նաև Օ. Եվիցկու, Ն. Ֆլորովսկու, Ն. Վորոնովի և այլոց կողմից հրատարակված վիճակագրական նյութերն ու փաստաթղթերի ժողովածուները⁴⁸: Մինչև XIX դարակեսը տարածաշրջանում ընթացող ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական զարգացումների և հատկապես էթնոթղովրդագրական

⁴⁶ Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. 1-12 Тифлис, 1866-1904.

⁴⁷ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч.1-3, М., 1833.

⁴⁸ Евицкий Орест, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи; Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оною с нынешним, СПб., 1835; Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч.1-3, СПб., 1836; Сборник сведений о Кавказе, т.1, Тифлис, 1871; Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издал Н. Воронов, т.1, Тифлис, 1869; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г., Издан по распоряжению Главного начальствующего гражданской частью на Кавказе, Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893; Эриванская губерния, Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, СПб., 1853.

Ախուրյան, Փամբակ և Ղազախ գետերի ջրբաժանն էր, ինչպես նաև Քեփենեկի (Քյափանակ) լեռնագագաթները, Ղոլղաթը (Շարայի լեռ) և Արագածի հրաբխային ձագարը, իսկ հարավում այդ սահմանը ձգվում էր Արագածից մինչև Թոփ-քար (Գնդաքար), ապա Ղաբախ-Թափայով հասնում էր մինչև Անձափղզուխ, որից հետո, բարձրանալով արևմուտք, կիսում է Ախուրյանը Տեկոր և Երասխ գետերի ջրբաժանով⁵⁵: Գավառի ամենամեծ գետը՝ Ախուրյանը, սկիզբ է առնում Արփա լճից և կիսելով Շիրակի սարահարթը երկու մասի՝ Երվանդաշատ քաղաքի մոտ թափվում Արաքս գետը: Շիրակի տարածքում են գտնվում Ախուրյանի վտակներ Տեկորը, որ սկիզբ է առնում Գյումրի, Զիֆթլար լեռներից և Ջորլուն՝ Նալբանդ ու Կոտիկ լեռներից: Շիրակի հողածածկովը սևահողային է՝ նստած հրաբխային տուֆի վրա, իսկ որոշ չրճաններում (Ջաջուռի բարձրավանդակի թեքություններ) ընդհանրապես հողային շերտը բացակայում է: Ինչպես անցյալի, այնպես էլ ժամանակակից մի շարք տեղեկագրական աղբյուրներում նշվում է, որ իբրև Հայկական լեռնաշխարհը բնութագրող չրճան, գավառն ունի մեծամասամբ փոքրասիական, կովկասյան և մասամբ էլ իրանական բուսական ու կենդանական աշխարհ և իր լեռնային տեղանքով պայմանավորված հանդարտ կլիմա⁵⁶:

Բնականաբար լեռնային տեղանքն ու կլիման դեռ հնագույն ժամանակներից որոշիչ դեր են ունեցել պատմական գավառի տարածքում մարդկային բնակավայրերի ի հայտ գալու, ինչպես նաև տնտեսության տարբեր ճյուղերի ձևավորման և զարգացման մեջ:

Ուսումնասիրողների հավաստմամբ՝ առաջին այդպիսի բնակավայրերը պատմական գավառի տարածքում վկայվում են դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից (Քեթի, Ամասիա, Կառնուտ, Հառիճ, Հոռոմ, Սպանդարյան և այլն):⁵⁷ Ստուգապես հայտնի է նաև, որ մ.թ.ա. X-VIII դդ. այս տարածքում ապրել են մի քանի ցեղամիություններ, այսպես կոչված «երկրներ», որոնցից Կալխանեին ուսումնասիրողները հատկացնում են ներկայիս Արթիկի չրճանի տարածքը, Ալտուխինեին՝ Ախուրյանի արևմտյան ափի, Անիշտեգային՝ Արաքսի հյուսիսային ափի տարածքները, Կուրիանեն տեղադրվում է այժմյան Անիի չրճանում, Գուլուտախեն՝ Ախուրյանի արևելյան ափին:⁵⁸ Հիմնովելով Խորխորյան և Սարգսյանի տարեգրությունների ընձեռած փաստերի վրա՝ հայ և

⁵⁵ Магакян А. К., Растительность Армянской ССР, М., 1941, стр. 13.

⁵⁶ «Տեղագրութիւն Շիրակայ աշխատասիրեալ ի Պողոս Վարդապետէ Պետրոսյան, «Արարատ», 3-րդ տարի, էջմիածին, 1870, էջ 20-21; Хачатрян Т., Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 8.

⁵⁷ Авагян Л., Четвертичные ископаемые млекопитающие Армении, Ер., 1953, с. 11.

⁵⁸ Հմայակյան Ս., Շիրակը Լուսա-Կատարգա-Վիտերուխի դաշնության կազմում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, հանրագիտական առաջին գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 22:

այլազգի պատմաբանները Պատմական Շիրակն առաջնահերթորեն նույնացնում են Էրիախի կոչվող երկրի կամ իշխանություն հետ⁵⁹ :

Այս հարցում վճռորոշ նշանակություն է ունեցել, մասնավորաբար, Արգիշտի Ա (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) ուրարտական թագավորի արչավանքներից մեկի արձանագրությունը (մ.թ.ա. 775 թ.)՝ թողնելով Քյոմրուց 8 կմ դեպի Հյուսիս-արևմուտք գտնվող Մարմաշեն գյուղից ոչ հեռու՝ Ախուրյան (Արփաշայ) գետի ձախ ափին: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվում է Էրիախի երկիրը, որ ընկած է Կատարգա, Գուլուտախի և Ուխտերուխի երկրների միջև, Աբեղիանից (Աբեղյանք-Ա.Հ.) ոչ հեռու, Էթիուենի հարևանությամբ: Հետազոտողներն այն կարծիքին են, որ այդ տարածքն ամենից ավելի համապատասխանում է ներկայիս Գյոմրուն և նրա շրջակայքին:⁶⁰

Առաջին պատմական տեղեկությունը, որ Էրիախի-Շիրակի մասին տալիս են ուրարտական սեպագիր աղբյուրները, թվագրված մ.թ.ա. 785 թվականով: Խոսքը գնում է Արգիշտի Ա-ի մի արձանագրության մասին, որը պատմում է Էթիուենի ցեղամիության դեմ նրա պատժիչ արչավանքի մասին: Այդ արձանագրությունը խնդրո առարկայի քննության տեսակետից կարևոր ենք համարում մի քանի առումներով: Նախ, դրանում վկայելով, որ գրավել է Լուշա, Կատարգա, Էրիախի, Գուլուտախի, Ուխտերուխի երկրները և հասել մինչև Աբուենի երկիրը՝ Արգիշտի Ա-ն գրավված երկրների անունների հաջորդական թվարկմամբ⁶¹ գծել է ուրարտական գործերի շարժի ուղին, որոնք ձորոխի ավազանով շարժվել են դեպի Հյուսիս-արևելք, ապա Լուշա և Կատարգա երկրներով հասել Չլգրը լճի հարավային ափերին, որտեղից էլ մուտք են գործել Էրիախի-Շիրակի տարածք (Իրանից հետո նոր Ախուրյանի ձախ ափով իջել են հարավ մինչև այդ գետի՝ Արաքսին միախառնվելու տեղը, ապա անցնելով Արաքսը, ուղղություն են վերցրել դեպի հարավ-արևմուտք և ներխուժել Արաքսի աջ ափին գտնվող Ուխտերուխի երկիրը): Երկրորդ. եթե Լուշա, Կատարգա, Ուխտերուխի երկրները ուրարտացիներին հայտնի էին դեռևս Մենուա Ա-ի (մ.թ.ա. 810-786 թթ.) ժամանակներից, ապա Էրիախի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է ավելի ուշ, միայն Արգիշտի Ա-ի սույն արչավանքի հետ կապված: Երրորդ, որ պակաս կարևոր չէ, հիշյալ արձանագրությունում Էրիախին նշվում է որպես Արգիշտիի կողմից գրավված երկիր ի թիվս Լուշայի, Կատարգայի և այլոց: Հետևաբար, պետք է ենթադրել, որ ամենայն հավանականու-

⁵⁹ Арутюнян Н., Топономика Урарту, Ер., 1985; Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959; Капанцян Гр., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, «Գիտական աշխատություններ», Հ. XIV, Եր., 1940:

⁶⁰ Գաբրիելյան Հ., Լենինական, Եր., 1984, էջ 7:

⁶¹ Арутюнян Н., Биайинили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ер., 1970, стр. 189-191.

թյամբ մ.թ.ա. VIII դ. սկզբներին Էրիախի-Շիրակը ունեցել է ինքնուրույն ցեղապետության կարգավիճակ:

Ենթադրվում է, որ Արգիշտի Ա-ի վերոհիշյալ արշավանքը լիովին չի ծառայել իր նպատակին, որովհետև Հենց նույն մ.թ.ա. 785թ. նա մի նոր արշավանք է ձեռնարկել Հյուսիսային շրջանների (դրանց թվում նաև Էրիախի) դեմ: Տալով Արգիշտի Ա-ի՝ դեպի Հյուսիսային շրջաններ կատարած նոր արշավանքի երթուղու համառոտ նկարագրությունը՝ Ն. Հարությունյանը հանգում է այն եզրակացություն, որ «ուրարտական գործերը մարտերով անցել են մի քանի հարյուր կիլոմետր և այդպիսով ապահովել են ՈՒրարտու-Բիայնիլի տիրապետությունը Հյուսիսի և Հյուսիս-արևմուտքի մի շարք երկրների վրա»⁶²: Այսինքն Արգիշտի Ա-ի երկրորդ արշավանքը դեպի Հյուսիս այս անգամ լիովին ծառայել է գրավված տարածքները հնազանդեցնելու նրա նպատակին: Այս մասին է խոսում նաև Հիշատակությունը այն հսկայական ավարի և գերինների, որոնց մասին վկայված է արձանագրության մեջ (Ջուայած Գյուլմուց ոչ հեռու, այժմյան Մարմաշենի մոտ թողնված վիմագիր այս արձանագրության մեջ չի նշված արքայի անունը, սակայն, հետազոտողների կարծիքով՝ կասկած չի հարուցում, որ խոսքը վերաբերում է Արգիշտի Ա-ին, որովհետև մյուս Արգիշտին Հյուսիսային տարածքների գրավմամբ չի զբաղվել):

Դրանից հետո 11 տարի վերոհիշյալ Հյուսիսային երկրները և դրանց մեջ նաև Էրիախին, զերծ մնաց ուրարտական նոր արշավանքներից և նույնիսկ փորձ էր անում վերականգնելու իր ինքնիշխանությունը: Դրա պատճառն այն էր, որ ինչպես նշում է Ն. Հարությունյանը, Արգիշտի Ա-ն այդ շրջանում ամբողջովին զբաղված էր իր հսկայածավալ տերության հարավ-արևելքի խնդիրներով, որոնք լուծելուց հետո «կրկին զբաղվում է Հյուսիսային շրջանների (երկրների)» նվաճմամբ⁶³: Խորխորյան տարեգրության XIII տարվա (մ.թ.ա. 774 թ.) տվյալներով՝ այս անգամ նա գրավում է Էրիախին և Կատարզան՝ հասնելով Իլկիգուլու երկիրը⁶⁴: Դրանից հետո դեպի Էրիախի Արգիշտի Ա-ի նոր արշավանքների մասին ոչինչ հայտնի չէ: Մնում է ենթադրել, որ մինչև իր մահը նա այլևս դրա անհրաժեշտությունը չի ունեցել:

Մ.թ.ա. 764 թ.-ին ուրարտական գահն անցնում է Արգիշտի Ա-ի որդուն՝ Սարգուրի Բ-ին (մ.թ.ա. 764-735 թթ.): Վերջինս մ.թ.ա. 751-750 թթ. որոշ քայլեր ձեռնարկում է իր պետության սահմաններն ընդլայնելու ծայրագույն Հյուսիսում և Հյուսիս-արևելքում՝ նվաճելով - Աբեղյանին (Աբեղյանք), Կուլխան (Կուլխոյա), Խուլանին: Իսկ արդեն հաջորդ տարում, ամենայն հավանականությամբ նկատի ունենալով, որ

⁶² Арутюнян Н., ցվ. աշխ., էջ 197:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 233:

⁶⁴ Տե՛ս նույնի, Хорхорская летопись Аргинги 1-го, ЭВ 7, 1953, УРН, текст 127.

խաղաղ գոյության ավելի քան երկու տասնյակ տարիները թուլացրել են Ուրարտուի դիրքերն էրիախիում, Սարգուրի Բ-ն վերագրավում է այն⁶⁵, իր արչավանքը նկարագրելով հետևյալ կերպ. «Արչավեցի էրիախի, մեկ օրվա ընթացքում էրիախի երկիրը ես գրավեցի,... մարդ, կին գերի տարա, տավարը քչեցի տարա: Քաղաքներն այրեցի, երկիրն ավերեցի...»⁶⁶: Ըստ Սարգուրյան տարեգրության՝ դեպի էրիախի Սարգուրի Բ-ն կատարել է 8 (կամ 6) արչավանքներ, որոնցից միայն չորսի նկարագրություններն են հասել մեզ: Այդքանն էլ բավական է եզրակացնելու համար, որ երկրի հյուսիսում ուրարտական տիրապետությունը շարունակում էր մնալ բավականին անհաստատ, և նույնիսկ Սարգուրիի դաժանագույն պատժամիջոցները, բնակչության մեծաթիվ գերնվարումները, հսկայական ավերն ու թալանը «չեն կարողանում վերջնականորեն հնազանդեցնել էրիախին, և որ այդ երկրի համար ուրարտացիները ղեռնա շատ կատաղի կռիվներ պիտի վարեին»⁶⁷: Հավանաբար Սարգուրի Բ-ի երկրորդ արչավանքը դեպի էրիախի տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 749-747 թթ. արանքում, երրորդը՝ 745թ. կամ գուցե մի փոքր ուշ: Սրանց հետևանքը եղավ այն, որ էրիախին ամբողջությամբ մոցվեց Վանի թագավորության կազմի մեջ, ուրարտական իշխանությունն ամրապնդման նպատակով երկրում կառուցվեցին ամրոցներ, թողնվեցին կայազորներ: Այնուամենայնիվ Սարգուրի Բ-ին չհաջողվեց ամբողջությամբ և վերջնականապես իրեն ենթարկել էրիախին: Այդ է վկայում Սարգուրիի հաջորդ և վերջին արչավանքը դեպի էրիախի մ.թ.ա. VIII դարի 40-ական թվականների ավարտին: Հարավում Ասորեստանի հետ մղվող պատերազմներից անընդհատ թուլացող Ուրարտուի համար անչափ կարևոր էր իր գերիշխանության տակ պահել գոնե հյուսիսում զավթած իր երկրները: Ասորեստանին անցած հարավային տարածքների կորուստը Սարգուրի Բ-ն փոխարինեց դեպի հյուսիսային երկրներ կատարած մի քանի պատժիչ արչավանքներով⁶⁸: Ի դեպ, այս վերջին արչավանքի ռազմավարը իր հսկայական չափերով «գիջում է միայն Խորխորյան տարեգրության երկրորդ տարվա (մ.թ.ա. 785թ.) և Սարգուրյան տարեգրության մ.թ.ա. 751-750 թթ. տվյալներին, իսկ ինչ վերաբերում է հյուսիսային շրջաններ-

⁶⁵ Սարգուրյան տարեգրության իրադարձությունների ժամանակադրական կարգի մասին տե՛ս Меликашвили Г., Урартские клинообразные надписи, Изд. АН. СССР, М., 1960, стр. 230.

⁶⁶ Հմայակյան Ս., էրիախեն աստվածապետություն, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 12-13:

⁶⁷ Арутюнян Н., նշվ. աշխ., էջ 258:

⁶⁸ Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, М., 1970, стр. 258.

րից (նաև Էրիախիից- Ա.Հ.) քշված անասունների գլխաքանակին, այսպիսի իր նախադեպը չունի ամբողջ ուրարտական տարեգրություն մեջ»⁶⁹ :

Սարգուրի Բ-ի գահակալման վերջին տարիների ռազմական իրադարձությունները լուսաբանող տարեգրություն Հատվածները մեզ չեն հասել: Հետևաբար անհնար է որոշակի պատկերացում ունենալ այս թագավորի օրոք Էրիախի կատարված նոր արչականքների մասին: Այնուհետև Պատմական Շիրակի մասին տեղեկություններ չկան՝ մինչև մ.թ. V դարը:

Մի փոքր շեղվելով պատմության ժամանակագրական շարադրման ընդունված կարգից՝ Շիրակ գավառի այդ չրջանի պատմությունը տանք ըստ Կամսարական և Բագրատունյաց նախարարական տների վերաբերյալ գրավոր աղբյուրների տեղեկությունների:

Ըստ Մ. Խորենացու՝ Շիրակ գավառի անունը գալիս է Արամայիս նահապետի որդի Շարայից, որին «...գյուղածին և զչատակեր, առաքէ ամենայն աղիւիւն ի դաշտն մի մօտաւոր, արգաւանդ և բերրի, յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հուսիսոյ լեռին, որ անուանեցաւ Արագած»⁷⁰ : Մ. Խորենացին պատմում է նաև Շիրակը Տրդատ Գ-ի կողմից Կամսարականներին նվիրելու մասին, որ ծագումով Կարենի Պահլավ տոհմից էին և սկզբնապես ապրում էին Պարսկաստանում: Երբ, սպանելով Արտավան Ե-ին, Սասանի որդի Արտաշիրը դարձավ թագավոր (մ.թ. 227 թ), պահլավյան երկու ցեղերը՝ Ասպահապետի ու Սուրենի Պահլավները, հոժարությունը ընդունեցին նրա իշխանությունը, իսկ երրորդ ցեղը՝ Կարենի Պահլավը, դիմադրեց Արտաշիրին և այդ պատճառով վերջինիս կողմից կոտորվեց⁷¹ : Ամբողջ ցեղից կենդանի մնացած Պերոզամատ անունով միակ երեխան Կամսարական տոհմի նախնին եղավ: Սրա Կամսար որդուն Տրդատ Գ-ն բերելով Հայաստան, մկրտեց Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով և նվիրեց Երասխաձոր ու Շիրակ գավառները⁷² : Որոշ ժամանակ անց Երասխաձոր գավառն ի պատիվ Արչավիր Կամսարականի վերանվանվեց Արչարունիք⁷³, մինչդեռ երկրորդ գավառի անունը չփոխվեց, և Կամսարականներն ի սկզբանե պահպանեցին իրենց «Տիրաք Շիրակայ» կոչումը⁷⁴ : Ս. Կոպյանը այս մասին գրում է. «Գավառի նոր տերերը չփոխեցին գավառի անունը:

⁶⁹ Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту, Ер., 1964, стр. 194.

⁷⁰ Խորենացի Մ., Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 39-40:

⁷¹ Կոզեան Ս., Կամսարականներու ծագումը, «Հանդես ամսօրեայ», թիւ 3-4, Վիեննա, 1924, էջ 125; Հուբշման Հ., Հայոց տեղւոյ անունները, «Հանդես ամսօրեայ», թիւ 12, Վիեննա, 1905, էջ 378:

⁷² Խորենացի Մ., նշվ. աշխ., էջ 247; Ինճիճյան Ղ., Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. 1-3, Վենետիկ, 1835-ՌՍՉԳ, էջ 174:

⁷³ Քաջունի Մ., Աշխարհագրութիւն Հին և Նոր Հայաստանայց, Վենետիկ, 1857, էջ 141-142:

⁷⁴ Գևորգյան Մեղիքսեղեկ, Համառոտ տեղագրություն Հնությունց Մեծին Շիրակայ և Մայրաքաղաքին Անիոյ, Ալեքսանդրապոլ, 1903, էջ 10; Մինաս Վարդապետ Համբեցուց, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870, էջ 4:

Շիրակն իր անունով այնքան էր հռոչակված, որ գրվել էր նաև հարավում Աղձնյաց մեջ իբրև Նոր Շիրակ կամ Նոր Շիրական»⁷⁵ :

Շիրակի ու Արշարունիքի վրա Կամսարականների տիրապետությունը տևում է մինչև VIII դ., երբ պայմանավորված տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակով, այս գավառները Կամսարականների կողմից վաճառում են Աշոտ Մսակեր Բագրատունուն :

Բագրատունիները այս գավառներում նեղվում էին արաբ զորավար Զահապից, որ գրավելով Արշարունիքի մի մասը, պատրաստվում էր գավթել այն ամբողջությամբ, չունենալով վերոհիշյալի համար թուլյություն ռ'չ խալիֆից, ո'չ էլ Դվինում նստող էրմինիայի ոստիկանից : Օգտվելով դրանից՝ Բագրատունիները հարձակվում են նրա վրա և վտարում իրենց տիրույթներից : Այդ մասին Վարդան պատմիչը հիշում է. «... երևաք ի կողմամբն Շիրակայ՝ հարին զգորսն Իսմայլի՝ որ անդ, եւ գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք և զգաւառն Տայոց»⁷⁶ : Այս նույն դեպքերը նկարագրելիս՝ Ղ. Ալիշանը հիշատակում է նաև Բագրատունիների ինչ-ինչ «բազում գանձերի» մասին. «Աշոտ Մսակեր պետ Բագրատունեաց, որ գանձագին արար ի Կամսարականաց գերկիր նոցա Արշարունիս և զՇիրակ, և զմասն մի սորա թափեաց զինոս զօրութեամբ յԱրաբացոց, առաջին յետ բազում դարուց նորոգեալ երևի ամրին Անոյ յեսս Ը դարու, ուր և հաստատէ զբնակութիւն իւր»⁷⁷ : Այս «բազում գանձերի» մասին ակնարկում է նաև Մ. Չամչյանը. «... ետուն գանձ բազում ի Կամսարականս, և գնոյ առին ի նոցանէ զայն գաւառ. ուր և նորոգ շինեալ Աշոտոյ գերկորդն Անի, որ յառաջն էր աւան փոքրիկ, բնակեցոյց ի նմա զընտանիս իւր»⁷⁸ : Վերոհիշյալ կարծիքները Թ. Հակոբյանին թույլ են տալիս իրավացիորեն մերժելու հայ պատմագրութեան մեջ արմատացած այն տեսակետը, որի համաձայն Բագրատունիները Կամսարականներից ուղղակի գնել են Արշարունիքի ու Շիրակի գավառները :

Իրոք, հայտնի է, որ արաբական տիրապետության ողջ ժամանակաշրջանից Հայաստանում նմանատիպ այլ գործարքներ հիշատակված չեն : Հայտնի է նաև, որ խալիֆայության նվաճած բոլոր երկրները թիկուզ և ձևականորեն, բայց համարվել են խալիֆի սեփականություն⁷⁹ : Հետևաբար ղեկավար է համաձայնվել այն մտքի հետ, որ Բագրատունիները խալիֆի սեփականություն հանդիսացող տարածքները

⁷⁵ Կոզեան Ս., Կամսարականները «Տիրաք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926, էջ 31-32 :

⁷⁶ Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 76 :

⁷⁷ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 37 :

⁷⁸ Չամչյան Միքայել, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1875, էջ 415 :

⁷⁹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակոբ ալ-Համալի, Արուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց՝ Հ. Թ. Նալբանդյանը, Եր., 1965, էջ 132 :

թեկուզև «բազում գանձիւք» կարող էին գնել Կամսարականներից: Ավելի հավանական է այն, որ Բագրատունիները նախապես վերոհիշյալ տարածքները գեների ուժով ազատել են արաբ զորավար Ջահապից և դրանից հետո միայն նախկին տերերին՝ Կամսարականների ժառանգներին հատուցել «գանձիւք»:

Ի տարբերություն Կամսարականների, Բագրատունիները հենց ձեռք բերման օրվանից մեծ ուշադրություն են դարձնում Շիրակին: Դրա վկայությունն է նաև այն, որ դեռևս Աշոտ Ա թագավորից (885-890 թթ.) առաջ, Աշոտ Մսակերի որդին՝ Հայոց սպարապետ Սմբատ Խոստովանողը, իր համար աթոռանիստ էր դարձրել Շիրակի ամենամուր բերդը՝ Անին⁸⁰: Բագրատունիների և մանավանդ Գագիկ Ա թագավորի օրոք Շիրակը, որպես Անի-Շիրակի թագավորության կենտրոն (թագավորություն, որն ըստ Ստ. Օրբելյանի⁸¹ և Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ)⁸² X-XI դդ. ուներ մոտ 50000 կմ քառ. տարածք և շուրջ 1000000 բնակիչ) հասավ իր տնտեսական և ռազմական բարգավաճման բարձրակետին: Բնականաբար, Գագիկ Ա-ի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ ունեցած հաջողությունները լուրջ մտահոգություն էին առաջացնում Բյուզանդիայում: X դ. վերջերին և XI դ. սկզբներին բյուզանդացիներն արդեն գրավել էին Բարձր Հայքի մեծ մասը, Տայքը և Վասպուրականը: Բագրատունիների թագավորության շուրջը Բյուզանդիայի օղակումը ուժեղանում էր նաև Հայերի մեջ գոյություն ունեցող պարածայնությունների պատճառով: Արդեն Գագիկ Ա-ի մահից հետո Բագրատունյաց գահը դառնում է կռավախնձոր երկու եղբայրների՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտ Դ-ի միջև: Արդյունքում կնքվում է պայմանագիր, ըստ որի երկիրը բաժանվելու էր երկու մասի և վերամիավորվելու էր Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո: Ընդ որում, վերջինիս բաժին էին ընկել Անի մայրաքաղաքը, Շիրակը, Արարատյան դաշտը, Աշոցաց ձորը, Ամբերդը, Կալան և Կայծոռ բերդերն ու Տավուշի գավառը, իսկ մնացած հողերը, կամ այսպես կոչված՝ «գրսի աշխարհը», որ սահմանակից էր Պարսկաստանին և Վրաստանին, անցնում են Աշոտ Դ-ին: Այս պայմաններում թուլակամ Հովհաննես-Սմբատը կազմում է մի կտակ, որով իր մահից հետո Անի քաղաքն ու նրա շրջակայքը հանձնվում էր Բյուզանդիային: Վերջինս էլ բռնությամբ տիրանալով Անիին (1045 թ.)՝ դարձնում է այն կատապանություն կենտրոն⁸³: Բյուզանդիան գրավված Հայկական շրջաններում վարում էր ժողովրդին կեղեքելու և նրան դիմադրելու հնարավորությունից զրկելու քաղաքակա- նություն, քայքայում, թուլացնում էր Հայերի ռազմական ուժը՝ աչքի

⁸⁰ Ալիշան Դ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁸¹ Օրբելյան Ստ., Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 300; Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, Անանուն ժամանակագրություն (դարը՝ ?), Եր., 1951, էջ 384:

⁸² Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 256:

⁸³ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. Գ, Եր., 1976, էջ 429:

ընկնող գինվորականներին պաշտոններ տալով Հայաստանից հեռու վայրերում: Բյուզանդական իշխանությունները անընդհատ ծանրացնում էին հարկերը և փորձում վերացնել հայկական եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու այն ենթարկել իրենց: Սակայն նման քաղաքակրթությունը բոլորովին էլ չամրապնդեց Բյուզանդիայի դիրքերը տարածաշրջանում, և արդեն XI դ. կեսերին Հայաստանը, որ փաստորեն գտնվում էր թույլ ու անպաշտպան վիճակում, անկարող եղավ դիմադրել Կովկաս ներթափանցած նոր թշնամու՝ սելջուկ-թուրքերի հարձակումներին: Գրավելով Պարսկաստանը՝ վերջիններս մի քանի արշավանքներով (1048, 1049, 1054 թթ.) ներխուժեցին նաև Հայաստան, կողոպտեցին մի քանի գավառներ, կոտորեցին ու գերի տարան հազարավոր մարդկանց, իսկ արդեն XI դ. կեսերից ձեռնարկեցին նաև ամբողջ Հայաստանի նվաճումը: 1064 թ. սելջուկյան արշավանքի մասին Ստ. Օրբեկյանը գրում է. «...առին և զԿարս, առին զբոլոր գաւառն Շիրակայ և Վանանդայ և Արշարունեսաց և զԱրարատյան և զՍիսական աշխարհս և զԲաղացն և զամենայն երկիրս մինչ ի դուռն Տփղեաց»⁸⁴: Այս արշավանքին մասնակցած Գանձակի Աբուլսլավար էմիրը 1072 թ. Ալփ-Ասլանից գնում է ավերված Անին ու տալիս իր որդուն՝ Մանուչեին: Սրանով սկսվում է Շարղադյան տիրապետությունը շրջանը Անիում, որ որոշ ընդհատումներով տևում է 125 տարի:

Անիի Շարղադյան առաջին էմիր Մանուչեն վարում էր Հայամետ քաղաքականություն: Մինչդեռ նրա որդին՝ Աբուլսլավար Բ-ն (մոտ 1118-1124 թթ.), մի տկար ու վախկոտ մարդ, չկարողանալով կառավարել և տեսնելով, որ Գանձակի Սելջուկ Մելիք Տուղրիլ Շահը գրավել է Շիրակի մի մասն ու սպառնում է Անին, որոշում է 60000 զինարով այն վաճառել Կարսի ամիրային⁸⁵: Տեղեկանալով այս մասին՝ անեցիներն ապստամբում են ու դիմում Վրաստանի օգնությունը: Ժամանակակիցը 1123 թ. օգոստոսի 20-ին անեցիների՝ Վրաց թագավորին ներկայանալու մասին հիշում է. «Տարակուսեալ տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անւոյ և Շիրակ գաւառո՛ր խորհեցեալ երս գտանել մրրկին ձեռն տալով յարքայն Վրաց ի Դաւիթ, նենգեցին ամիրային Աբլստարայ՝ որդւոյ Մանուչէի, որ տիրէր քաղաքին յետ հօրն մահու, առնլով զՄագաւորն ի ներքս՝ բանալով զգրունս քաղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն, եղև վնաս արեան և ոչ միոյ շնչոյ»⁸⁶: Անին ազատագրվում է 1174 թ. և արդեն վերջնականորեն՝ 1199 թ.: Հայ-վրացական բանակին հաջողվում է 1196-1204 թթ. ընթացքում ազատագրել նաև Արարատյան աշխարհը, Արցախն ու Սյունիքը: Զաքարեն և Իվանե հայազգի իշխանների

⁸⁴ Օրբեկյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 376-377; Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, եր., 1977, էջ 57:

⁸⁵ Ալադյան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950, էջ 298:

⁸⁶ Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի բոլոյ պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 125-126; Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց արքայուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հ. Ա, եր., 1934, էջ 218:

գլխավորած միացյալ զորազնդերի, «որք քաջուլթյամբ իւրեանց թափեցին ի Թուրքաց յուլով բերդս և գաւառս ի սուղ ժամանակի», ազատագրական արշավանքների մասին ամենայն մանրամասնությամբ Հալորդում է Վարդան Արևելցի պատմիչը⁸⁷ :

Նոր ազատագրված Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը բաժանվեց Զաքարյանների միջև⁸⁸ : Ընդ որում, ամիրսպասալար Զաքարեին, որ իրեն էր վերագրել Բագրատունյաց «Հահնչահ» տիտղոսը, անցավ Շիրակի գավառը՝ Անի մայրաքաղաքով, Լոռու մի մասը և այլ գավառներ՝ մինչև Բասեն կամ Մծնկերտ: Իվանե ավաթբեկի իշխանությունը տարածվում էր Լոռվա մյուս մասի, Այրարատյան նահանգի արևելյան մի քանի շրջանների, Սևանա լճին հարակից տարածքները ներառնող գավառների՝ գլխավորապես Գեղարքունիքի, Սողքի, Վայոց-Ձորի, նաև Հյուսիս-արևելյան Սյունիքի ու մի քանի այլ շրջանների վրա: Զաքարյան երրորդ իշխանությունը Զաքարեի և Իվանեի հորեղբայր Վահրամի Զաքարե որդուն էր և տարածվում էր Տավուշի, Փառխոսսի ու Գարդմանի վրա:

Զեռք բերված խաղաղությունը երկարատև չեղավ: Արդեն 1226 թ. Խորեզմի շահ Զալալ ադ-Դինը, Հալածվելով մոնղոլների կողմից, գրավում է Գանձակը, Լոռին, Տփլիսը և մտնելով Շիրակ՝ պաշարում Անին: 1236 թ., նվաճելով երկրի հյուսիս-արևելյան շրջանները, Անին գրավում է նաև մոնղոլ Չարմաղանը: Մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում Անիում և Շիրակում իբրև Զաքարյան իշխողներ հիշատակվում են ամիրսպասալար Զաքարեի որդի Շահնչահ Ա-ն, նրա որդիներն ու թոռները: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Զաքարյաններն Անիում դեռևս գոյատևում էին նաև XIV դարի առաջին կեսին (Շահնչահ Ա-ի թոռներ Շահնչահ Բ-ը (մահացած 1320 թ., Վահրամ, Զազա)⁸⁹ :

Մոնղոլական արշավանքներին հաջորդած թուրքմենական ցեղերի՝ (կարա-կոյունլու, ադ-կոյունլու) շուրջ մեկդարյա տիրապետությունը (մինչև XV դարի վերջ) ոչ միայն տնտեսական կործանման եզրին հասցրեց տարածաշրջանը, այլև պատճառ հանդիսացավ XVI դ. սկզբում արդեն ուրվագծվող թուրք-պարսկական բախումների համար, որոնք շարունակվեցին մինչև XVIII դարի կեսերը:

Բ) Արևելյան Շիրակը Երևանի խանություն կազմում

XV դ. վերջերին և XVI դ. սկզբներին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական թատերաբեմում սկսում են կարևոր դեր խաղալ նոր կազմավորված Սեֆևյան Պարսկաստանն ու Սուլթանական Թուրքիան:

⁸⁷ Վարդան Վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 138; Հակոբյան Թ. Խ., Անիի պատմություն (1045 թ. մինչև անկումն ու ամայացումը), Հ. Բ, Եր., 1982, էջ 125:

⁸⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. Գ, էջ 541:

⁸⁹ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 101:

Սեֆելյան պետութեան հիմնադիր Շահ-Իսմայիլ Ա-ն (1502-1524 թթ.) աղ-կոյունյու թուրքմենական ցեղերի դեմ հաղթանակ տանելով՝ XVI դ. սկզբներին տեր է դառնում մի հսկայական երկրի, որի մեջ մտնում էին Պարսկաստանը,⁹⁰ Միջագետքը, Ատրպատականը, Վրաստանն և Հայաստանը: Իսկ անընդհատ հզորացող Օսմանյան կայսրությունը XV դ. վերջերին իր սահմաններն արևելքում հասցրեց մինչև Եփրատ գետը՝ պատմական Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանագիծը: Այդ ժամանակներից սկսած՝ ինչպես Շիրակը, այնպես էլ ողջ Հայաստանը մոտ 225 տարի շարունակ դառնում են թուրք-պարսկական պատերազմների արյունոտ թատերաբեմ:

XVI դ. սկզբներից մինչև Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման պահը ընկած ժամանակահատվածի Շիրակի քաղաքական պատմությունը, որ այս առումով գրեթե լիովին նույնանում է ամբողջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական պատմության հետ, ավերում, սով ու կոտորած բերող թուրք-պարսկական պատերազմների մի մտայլ ժամանակագրություն է: Այդ ընթացքում թուրքերն ու պարսիկները բազմիցս ավերել ու իրար ձեռքից խլել են Շիրակը: Ռուսումնասիրվող խնդրի տեսակետից մեկ առ մեկ թվարկել և նկարագրել դրանք բոլորը, կարծում ենք, անհրաժեշտ է: Նպատակահարմար ենք համարում քննության ենթարկել միայն քաղաքական այն խոշոր իրադարձությունները, որոնք առանցքային նշանակություն են ունեցել դավառի՝ նշված ժամանակաշրջանի պատմության համար:

Թուրք-պարսկական առաջին պատերազմը սկսվում է 1512 թ. սուլթան Սելիմ Ա-ի և Շահ-Իսմայիլի միջև ահաբեկիչ նամակների փոխանակումից հետո: Վճռական ճակատամարտում, որ տեղի է ունենում Ջղրանի դաշտում 1514թ. օգոստոսին, Շահ-Իսմայիլը խայտառակ պարտություն է կրում և իր զորքերի մնացորդներով փախչում երկրի խորքերը՝ թուրքերին թողնելով Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը (այդ թվում նաև Շիրակը), ինչպես նաև Ատրպատականը՝ Թավրիզ քաղաքով⁹¹:

Արևելյան Հայաստանին տիրանալու մարմաջը XVI դ. 50-ական թվականների առաջին կեսին կրկին բորբոքված թուրք-պարսկական նոր պատերազմի պատճառ եղավ: Նախահարձակ եղած Շահ Թահմասպի արշավանքին ի պատասխան՝ թուրքերը 1554 թ.⁹² Կարսի վրայով անցնելով Ախուրյան գետը, մտնում են Արարատյան երկիրը և շարժվում դեպի Երևան՝ ճանապարհին ավերելով և հողին հավասարեցնելով գյուղերն ու շինությունները: Վերոհիշյալ աղետաբեր արշավանքի և

⁹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀնՍՀ ԳԱ հրատ., Հ. Դ, եր., 1972, էջ 56-57; Լեո, Հայոց պատմություն, Հ. Գ, եր., 1946, էջ 171-172:

⁹¹ Ալիշան Դ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 300:

⁹² Հակոբյան Թ. Ն., Երևանի պատմությունը (1500-1800), եր., 1971, էջ 11; Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870թթ., եր., 1955, էջ 8:

մասնավորաբար դրա հետևանքով Շիրակի դաժան ավերումների վերաբերյալ վկայություն ունի թուրք պատմագիր Իբրահիմ Փեչեկին, որին գրեթե նույնությամբ կրկին է նաև XVII դ. թուրքական մի այլ պատմագիր՝ Սուլաբ Ջադեն. «...Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ քարաշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց ու հողին հավասարեցրեց»⁹³:

1554-1555 թթ. տեղի ունեցած երկարատև բանակցություններից հետո 1555 թ. Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստանն առաջին անգամ բաժանվում է այդ տերությունների միջև: Այդ բաժանմամբ Հայկական Պարլեռնաշղթայից դեպի հյուսիս ընկած բոլոր չրջանները, և նրանց մեջ նաև Արևելյան Շիրակը մնացին Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Սակայն 1555 թ. կնքված հաշտությունը երկարատև չեղավ: 70-ական թվականների վերջերից կրկին սկիզբ է առնում թուրք-պարսկական պատերազմների մի նոր շղթա, որ գրեթե առանց ընդհատման տևում է ավելի քան 12 տարի՝ 1578-ից մինչև 1590թթ.: Թուրքերը, 300000-ոց հեծելազորով հարձակվելով Երևանի վրա, գրավում են այն՝ կայազորներ կարգելով նաև իրենց արչավանքի ճանապարհին գրավված Շորագյալի, Թալինի, Ակչակալայի, Սուրմալուի և այլ բերդերում⁹⁴:

Մինչև 1590 թ. տևած շարունակական բախումների հետևանքով թուրքերին հաջողվում է ոչ միայն գրավել ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը, այլև սպառնալ բուն Պարսկաստանին: Ցանկանալով վերահաստատել 1555 թ. թուրք-պարսկական սահմանագիծը՝ Շահ-Աբասը 1603 թ. գրավում է Թավրիզն ու Նախիջևանը և պաշարում Երևանը⁹⁵: Դրան զուգընթաց՝ պարսկական մեկ այլ զորաբանակ արչավում է դեպի արևմուտք՝ սոսկալի ավերածության ու կոտորածի ենթարկելով Շիրակի, Էրզրումի, Բասենի, Խնուսի գավառները, ինչի մասին առանձնակի ցավով են վկայել Առաքել Դավրիժեցին⁹⁶ և Ջաբարյա Քանաքեռցին⁹⁷: Թուրքերը պարսկական այս հարձակմանը պատասխանեցին պարսիկների՝ Երևանը գրավելուց միայն երկուս ու կես ամիս անց, երբ Շահ-Աբասը տիրել էր նաև Կարսին⁹⁸: Սակայն սթափ

⁹³ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովրդների մասին», Հ. Ա., Եր., 1961, էջ 33:

⁹⁴ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովրդների մասին», Հ. Բ., Եր., 1964, էջ 272: Ադանեսանց Գ., Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 37-39:

⁹⁵ Эзов К., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. 243.

⁹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 29-30:

⁹⁷ Ջաբարյայ Մարկաւազ Քանաքեռցի, Պատմագրութիւն, Հ. Ա., Վաղարշապատ, 1870, էջ 18: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), Հ. Ա., Կազմեցին՝ Ա. Հովհաննիսյան, Վ. Հակոբյան, Եր., 1974, էջ 130:

⁹⁸ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 37: Նաջարյան Հ. Խ., XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարեգրությունը, Եր., 1959, էջ 40:

դատելով, որ ուժերի քանակական հարաբերությունը իր օգտին է, և որ բաց ճակատամարտում թուրքերին դիմադրելն անհնար կլինի, Շահ-Քոսար նահանջում է՝ ամայացնելով իր նահանջի ճանապարհին ընկած բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը, տեղահան անելով բնակչությունը՝ «...սկսեալ ի կողմանցն Նախիջևանոյ՝ զՇիրակ, զՆիզ, զԵղեգնաձոր, զԳեղամ, զԼոռի, զՀամզազիման, զՇարապխանայ, զԶարիշատ, և զդաշտն Արարատու, զԵրևան քաղաք, զԿոտէս գաւառ, զՄաղկնաձոր...»,-գրում է Զաքարյա Քանաքեռցին⁹⁹ :

1639 թ. կնքվեց թուրք-պարսկական Հաշտությունը նոր պայմանագիր, որ պատմությունը Հայտնի է Կարսի-Շիրինի անունով: Ի դեպ, այդ պայմանագրով որոշված սահմանները¹⁰⁰ հիմք հանդիսացան նաև թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև 1746թ. կնքված պայմանագրի Համար և գրեթե անփոփոխ մնացին մինչև XIX դ. առաջին քառորդը:

Այդ պայմանագիրը 1639 թ.-ից Հայաստանը վերջնականապես բաժանեց երկու՝ արևելյան և արևմտյան մասերի: Արևելյան Հայաստանը, որի մեջ էին Գուգարքը, Արշարունիքի մի մասը, Շիրակի արևելյան հատվածը՝ Գյումրի ավանով, Արարատյան դաշտը՝ Երևան քաղաքով, Ապարանի շրջանը մինչև Լոռվա լեռները, Նոր-Բայազետի և Նախիջևանի գավառները, Սյունիքը, Արցախն ու Վասպուրականի արևելյան մասը, անցավ Պարսկաստանին¹⁰¹ :

Խնդրո առարկայի քննություն տեսակետից տարածաշրջանի XVI-XVIII դդ.-ի պատմաքաղաքական անցքերի այսպիսի Համառոտ շարադրանքն անհրաժեշտ համարեցինք ոչ միայն ցույց տալու համար, թե Շիրակի գավառը վերոհիշյալ թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում քանիցս ձեռքից ձեռք անցավ, այլև ընդգծելու, թե Հայաստանի աղետալի բաժանումը ինքնին որքան առավել աղետալի եղավ այս գավառի համար՝ այն ևս տրոհվելով երկու մասերի՝ Արևմտյան կամ թուրքական և Արևելյան կամ Պարսկական՝ իրենց ուրույն ճակատագրերով ու պատմաքաղաքական զարգացումներով: Այժմ փորձենք ավելի մանրամասնել Շիրակի գավառի արևելյան հատվածի նկարագիրը, թե ի՞նչ կարգավիճակով և ե՞րբ է այն մտել Երևանի խառնություն (բեյլերբեյություն) մեջ:

XVI դ. վերջերին Շիրակի արևելյան տարածքում կազմավորվում է Շորագյալի սուլթանությունը՝ Արթիկ կենտրոնով, որ հարավից սահմանակից էր Թալինի, արևելքից՝ Ապարանի մահալներին, արև-

⁹⁹ Զաքարեայ Սարկաւազ Քանաքեռցի, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹⁰⁰ Նաջարյան Հ. Խ., 1639 թվականի թուրք-իրանական Հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը, Եր., 1969, էջ 26; Шопен И., Исторический Памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, стр. 351-352.

¹⁰¹ Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, հ. 2, Եր., 1968, էջ 378:

մուտքից՝ Կարսի, Հյուսիս-արևմուտքից՝ Ախալցխայի փառալուծություններին, իսկ Հյուսիս-արևելքից՝ Փամբակի սուլթանությունը¹⁰²: Շորագյալի սուլթանության ձևավորման մասին ժամանակագրական առումով կարծիք են հայտնել նախ Վ. Իվանենկոն¹⁰³, ապա նաև Լեոն¹⁰⁴: Երկուսն էլ իրողությունը ներկայացնում են հետևյալ կերպ. XVI դ. երկրորդ կեսին պարսից շահերի հրամանով Բորչալու և Ղազախ գավառներում բնակություն հաստատեցին մոտ 35000 թաթարներ: Այդ երկիրը պատկանում էր Վրաստանին և սկզբնապես բնակեցված էր հիմնականում հայերով, որոնք տեղի տալով թաթարներին, հեռացան ավելի ապահով վայրեր (տեղում մնացին շատ քչերը): Թաթարները, որպես հուսալի տարր, պիտի մշտական հսկողության տակ պահեին Վրաց արքունիքն ու թույլ չտային վրացիներին ընդվզելու Պարսկաստանի դեմ: Սկզբում այս թաթարներն անկախ էին և կառավարվում էին իրենց խաների կողմից, բայց Նադիր Շահը սրանց ենթարկեցրեց վրաց Թեյմուրազ թագավորին, իսկ արդեն Հերակլ Բ-ն, օգտվելով Պարսկաստանում տիրող խառը իրավիճակից, Վրաստանը հռչակեց անկախ ու լրիվ իշխանություն ձեռք բերեց նաև թաթարական շրջանների կամ այսպես կոչված՝ թաթարական դիստանցիաների վրա: Դրանք Աղստե գետի մոտ բնակվող ղազախական, սրանցից հարավ-արևելք՝ Գյանջայի խանության սահմանին՝ Շամշադինի, արևմուտքում՝ Դեբեդ գետի մոտ՝ Բորչալուի, սրանից դեպի հարավ՝ Փամբակի, իսկ սրանից էլ արևմուտք՝ Երևանի խանության և Թուրքիայի սահմանին՝ Շորագյալի թաթարական դիստանցիաներն էին (ուղեմասեր):

Անկախությունը կորցրած թաթարներին հաջողվեց պահպանել ներքին ինքնավարությունը, որ ունեին գեռես պարսկահպատակության շրջանից: Նրանց գյուղերը կառավարվում էին աղալարների կողմից, որոնք, հողի սեփականատերեր չլինելով և չվարձատրվելով պետության կողմից, ապրում էին ժողովրդից գանձված հարկերով: Իբրև ժողովրդի առաջնորդներ և նրա գորական ուժը գլխավորողներ, իրենց անձի մեջ կենտրոնացնելով նաև ներքին դատաստանական և վարչական իշխանությունը, սրանք հետզհետե հայտնվեցին կատարյալ իշխողների դրուժյան մեջ: Աղալարները նաև իրենցից մեկնումեկին ընտրում էին որպես գլխավոր՝ դիստանցիայի բոլոր բնակավայրերը կառավարելու և միմյանց միջև ծագած վեճերը հարթելու նպատակով: Ղազախում նրանք կոչվում էին վեքիլներ, իսկ Շամշադինում և Շորագյալում՝ սուլթաններ:

¹⁰² Վիրաբյան Ս., Շորագյալի սուլթանությունը XVI դարի վերջերից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը, «Պատմագիտական հետազոտություններ», Վանաձոր, 2001, էջ 38:

¹⁰³ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр. 25-27.

¹⁰⁴ Լեո, Երկրի ժողովածու, հ. Գ., գիրք 1, եր., 1969, էջ 90-91;

Պարսկական տիրապետության շրջանում Շորագյալի սուլթանությունը կամ նույն Արևելյան Շիրակի Այրարատ, Վարաժնունիք (Դարաչիչաք), Նիգ (Ապարան), Մազազ-Ուրծ-Մասայացոտն (Գառնի-Վեդի), Ճակատք (Սուրմարու), Արազածոտն (Կարբի), Կոտայք (Գրիբուլաղ) և Սյունիք աշխարհի Գեղարքունիք ու Սողբ գավառների հետ մտնում էր Չուխուր-Սաադ կամ Չուգուր-Սաադ¹⁰⁵ կոչված կուսակալության մեջ, որ առաջացել էր արդեն XIV դ. վերջերին, կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի տիրապետության ժամանակ, և սկզբնական շրջանում իր մեջ էր առնում նախկին Երասխաձոր և Ճակատք գավառներն ու դրանց մերձակա մի քանի շրջաններ¹⁰⁶։ XVI դ. էլ ավելի ընդարձակվելով այս կուսակալությունն իր մեջ ընդգրկում էր նախկին Այրարատյան աշխարհի մեծագույն մասը, իսկ XVII դ., ըստ Աբամ Օրեարիի վկայության՝ Երևանի բեյլերբեյությունը (նույն Չուգուր-Սաադի կուսակալությունը) ենթակա էին Ղափանը, Ջուղան, Սիսիանը, Քաչաթաղը, Երևանը Կրիւ-Բուլաղը, Աղստաֆան, Ապարանը, Դմանիսը, Ալգետը, Չրլգրը և շատ այլ շրջաններ¹⁰⁷։ Ինչ վերաբերում է բուն Երևանի խանության XVII դ. սահմաններին ու տարածքի մեծությունը, ապա այդ մասին վկայությունները տարտամ են ու ոչինչ չհասող և թույլ չեն տալիս մեզ հստակ պատկերացում կազմելու այդ ժամանակաշրջանում Արևելյան Շիրակի պատկանելության հարցի մասին։ Օրինակ, այդ դարի երկրորդ կեսի Հայտնի հեղինակներից մեկը՝ Շարդենը, Երևանի խանության սահմանների վերաբերյալ բավարարվում է միայն հետևյալ անորոշ արտահայտությամբ. «Երևանի խանությունը տարածվում է Երևանի շուրջը ավելի քան քսան մղոն։ Այդ տարածության մեջ կան քսաներեք մենաստաններ և հինգ կուսանոցներ»¹⁰⁸։ Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակակից ճանապարհորդի վկայությունը բանալի չի տալիս որևէ չափով մեկնելու Երևանի խանության զբաղված տարածքի ու սահմանների իրական մասշտաբները։ Նույնչափ թերի են նաև Հայ ժամանակագիրների և վրաց աղբյուրների վկայությունները։ Այսպես, օրինակ՝ XVII դ. հեղինակ Հակոբ Կարնեցին Երևանի խանության սահմանների մասին գրում է միայն, որ նրա խանը «մեծ պարոն է և բազում զորաց տէր. և ունի սինոս մինչև ի շրջապատն Մասիսոյ, երկիրն Երեվանայ և մյուս կողմն մինչ ի Արտազ, որ է Մակու և Յապաղան»¹⁰⁹։ Այս վկայությունից Հայտնի է դառնում միայն, որ Երևանի խանության սահմանները Հարավ-արևելքում ձգվում էին մինչև Մակուի մերձակալ-

¹⁰⁵ Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն առաջին, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 255; Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 284:

¹⁰⁶ Փափաջյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (Հաս. գիտութ.), Եր., 1960, N 7-8, էջ 25:

¹⁰⁷ Adam Olearus, Les Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse, Amsterdam, 1727, pg., 22.

¹⁰⁸ Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673гг., Тифлис, 1902, стр. 248.

¹⁰⁹ Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ, Եր., 1956, էջ 557:

քը՝ ընդգրկելով Արարատյան դաշտն իր շրջակայքով: Նույն հեղինակի մեկ այլ անուղղակի վկայությունից մեզ քիչ թե շատ հայտնի է դառնում Երևանի խանությունն նաև արևմտյան սահմանը, երբ խոսելով թուրքական տիրապետությունների արևելյան սահմանների մասին՝ գրում է. «Եւ ի յարևելից կողմն Ախալցխոյ և Չլարոյ երկիրն և Շիրակավանս երկիրն, Յանի քաղաքն իւր թէ՛նովն մինչ ի դուռն էրէ-լանայ...»¹¹⁰:

Երևանի խանություն հյուսիսային սահմանի մասին վկայություն ունի XVIII դ. վրաց անանուն հեղինակներից մեկը: Նկարագրելով Վրաց Կոստանդինի որդի Դավիթ Թագավորի տիրույթները՝ սա ընդգծում է, որ հարավում դրանք հասնում են «... մինչև Երևանի սահմանը, որև տարածվում է մինչև Բամբակ և Լոռի և մինչև Ղազախի սահմանը»¹¹¹: Ինչ վերաբերում է խանության արևելյան սահմանին, ապա հայտնի է, որ Երևանի խանությունը այդ կողմում չփվում էր Նախիջևանի խանության հետ, և դրանց սահմանագիծը սովորաբար անցնում էր Գեղամա լեռների հարավային վերջավորություններով: Այսպիսով վերոբերյալ վկայությունների համադրմամբ կարելի է պնդել, թե Երևանի խանությունը XVII դ. սկզբներին ձգվում էր հետևյալ սահմանների մեջ. Արևմտյան Արփաչայից (Ախուրյան) մինչև Գեղամա լեռները և Հայկական Պար լեռնաշղթայից (սա 1555 թ-ից թուրք-պարսկական սահմանագիծ էր և այդպիսին էլ մնաց հետագա դարերում) մինչև Փամբակի լեռնաշղթան ու Արազածի հյուսիսային ստորոտները: Ասվածից հետևում է, որ Արևելյան Շիրակը XVII դ. սկզբին չկար Երևանի խանության կազմում: Սրան համամիտ լինելով Թ. Հակոբյանը իր «Երևանի պատմությունը 1500-1800 թվականներին» աշխատության մեջ նաև նշում է, թե Շորազյալը Երևանի խանության կազմի մեջ է մտել միայն կիսաանկախ խաների տիրապետության շրջանում, մանավանդ՝ Հուսեյին-Ալի խանի օրոք (1762-1783 թթ.)¹¹²:

Հայ պատմագրության մեջ ընդունված այն կարծիքը, թե Արևելյան Շիրակը Երևանի խանության մեջ մտել է կիսաանկախ խաների տիրապետության շրջանից սկսած, վիճելի է, քանի որ արդեն Չաքարյա Քանաքեռցու կողմից XVII դարակեսի դեպքերի, մասնավորապես Չալ խանի (Երևանի խանը մինչև 1670 թ.) իշխանության գլուխ գալու և խանության ներսում անհուսալի ու վնասակար տարրերին պատժելու նկարագրությունից երևում է, որ Արևելյան Շիրակն արդեն այդ շրջանում մտնում էր Երևանի խանության մեջ: Քանաքեռցին գրում է. «Եւ որք անդ էին՝ Համբուրեցին գծունկ. և մունետիկ ելալ աղաղակեր, ահա Չալ խան եղև տէր Երևանայ: Եւ ի նմին ժամու... ըմբռնեաց այր մի Այրումյու Տաշտամուր անուն. վասն զի յառաջին դանորէից ապստամբեալ էր և Չալս այս այլ հնարիւք իմն ըմբռնեաց զնա, և կախեալ ի

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 562:

¹¹¹ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, Եր., 1938, էջ 144:

¹¹² Հակոբյան Թ. Ն., Երևանի պատմությունը (1500-1800թթ.), էջ 142:

ոտանէն՝ բրածեծ արարին այնքան՝ մինչև մերձ ի մահ լինել. և ապա արկին ի բանտ. և բազում տուգանս առին, և արձակեցին. և քնաց ի տուն իւր ի Շիրակ. և ի բազում հարուածոց անտի մեռաւ»¹¹³: Արևելյան Շիրակի՝ XVIII դ. 30-ական թվականներին Երևանի խանության կազմում լինելու մասին շատ ավելի հստակ տեղեկություն է հաղորդում պատմիչ, ժամանակի կաթողիկոս (1734-1737թթ.) Աբրահամ Կրետացին՝ նշելով, թե Շորագյալը Երևանի խանության ինը մահալներին մեկն է. «...գի յԵրևան թ՝ մահալ գալով, թ՝ մեկը կան. Կարբու և Ղրխպուկախու, Շորակյու, Իքտիրու, Գառնու, Ծաղկածորու, Գեղարքունոյ, Ապարանու և Շիրակաւանու»¹¹⁴:

Շատ ավելի ամբողջական ու որոշակի են դառնում տեղեկությունները Շորագյալի մասին սկսած XVIII դ. երկրորդ կեսից՝ Հուսեին-Ալի խանի տիրապետության չրջանից, մասնավորաբար վրաց Հերակլ Բ թագավորի 1779 թ. Երևանյան արշավանքի առիթով¹¹⁵:

XVIII դ. 70-ական թթ. վերջերին լարվում են հարաբերությունները Վրաստանի և Երևանի խանության միջև՝ կապված Հուսեին-Ալի խանի կողմից Վրաստանին հարկ չվճարելու հետ: Իրադրությունը սրվում է հատկապես 1779 թ., երբ Հերակլ Բ վրաց թագավորը հանդիմանաբար արշավանքի շնորհիվ Երևանի խանությունից պոկում է Շորագյալի սուլթանությունը և նրա սուլթան Ղահրամանին դարձնում իրեն հպատակ¹¹⁶: Դրանից հետո Շորագյալը հետ վերցնելը դառնում է Երևանի խաների մշտական մտահոգության առարկան ընդհուպ մինչև դարավերջ. պարսիկներին միայն 1800 թ. վերջերին է բախտ վիճակվում Նախիջևանի Քյալբալի խանի գլխավորությամբ ի վերջո գրավել Շորագյալը¹¹⁷: Այս իրավիճակն անփոփոխ պահպանվում է մինչև 1805թ. երբ ռուսական զորքերը գնեբրալ-մայոր Պ. Նեավեստեի գլխավորությամբ Շորագյալը վերջնականորեն միացնում են Ռուսաստանին:

Գ) Արևելյան Շիրակը (Շորագյալի գավառը) ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական հակամարտությունների թատերաբեմ

XIX դ. շեմին նպաստավոր իրադրություն էր ստեղծվել Անգլիկոսական Ռուսաստանին միացնելու համար, և ցարիզմը չհապաղեց

¹¹³ Զաքարեայ Սարկաւազ Քանաքեոցի, նշվ. աշխ., հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 102-103:

¹¹⁴ Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցից իւրոց և Նազը Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 61-32;

¹¹⁵ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 247, ցուցակ 1, գործ 181 (քարտեզ); Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803гг., т. 2, СПб., 1869, стр. 73.

¹¹⁶ Գրիգորյան Վ. Ռ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջերում, Եր., 1958, էջ 32-33: Մելիքսեթ-Բեկ Լ., նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 178:

¹¹⁷ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, СПб., 1886, стр. 207.

ձեռնամուխ լինել դրա իրագործմանը: Միացումը Ռուսաստանին օբյեկտիվորեն համապատասխանում էր թուրք փաշաների և պարսիկ խաների դարավոր ստրկությունից ազատագրվելու նաև հայ ժողովրդի ձգտումներին:

Արդեն 1801թ., համաձայն 1783 թ. Գեորգիական ուսուցիչական պայմանագրի¹¹⁸, Ռուսաստանին միացվեց Արևելյան Վրաստանը, 1803 թ.՝ Մեգրելիան, 1804 թ.՝ Իմերեթիան և Գուրիան (Աբխազիան միացավ 1810 թ.)¹¹⁹: Այս քայլը Անդրկովկասի ժողովուրդները, մասնավորապես հայերը, ընդունեցին ոգևորությամբ՝ դրանում տեսնելով պարսկական լծի մոտալուտ թրթափումը: Ավելին, Վրաստանի միացմամբ, ըստ հույժյան սկսվում էր Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, քանի որ «Վրաստանի կազմում Ռուսաստանին անցան Քարթլին, Շամշադիլը (ներկայիս Շամշադինի շրջանը), Փամբակն ու Շորաքյալը (ներկայիս Ստեփանավանի, Ղարաքելիսայի, Համամուռի, Ղյղղոչի, Լենինականի շրջանները, Արթիկն ու Ապարանը մասամբ), Սոմխեթը (ներկայիս Ալավերդու շրջանի մի մասով), Ղազախը (ներկայիս Իջևանի ու Դիլիջանի շրջաններով ու Ալավերդուն անցած մի քանի գյուղերով), Խևուրիան, Փշավիան և Դուշետը»¹²⁰:

Այս ամբողջ գրավված տարածքում հայերի թիվը մեծ չէր, բայց այն սկսեց արագորեն աճել և Վ. Պոտտոյի վկայությամբ՝ չնայած հայերի նկատմամբ Պ. Ցիցիանովի վատ վերաբերմունքին, մի քանի տասնյակ հազար հայեր բնակեցվեցին Վրաստանում և ուսական հպատակություն ընդունեցին¹²¹:

1804թ. գարնանը, Գանձակի գրավումից հետո, ուսուցիչական հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին: Մայիսի 10-ին Երևանի խանին Պ. Ցիցիանովի գրած նամակի հիմնական բովանդակությունը Երևանի բերդը հանձնելու և տարեկան 8000ռ. հարկ վճարելու պահանջն էր,¹²² ինչին, հասկանալի է, խանը չէր համաձայնվելու: Սա էլ Ն. Դուբրովինի կարծիքով ուսուցիչական երևանյան առաջին արշավանքի պատճառը

¹¹⁸ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 9; Хелтулишвили М., Вступление Грузии в состав Российской империи, Кутаис, 1901, стр. 33; Մարտիրոսյան Վ., Նոր վավերագրեր Գեորգիականի 1783թ.-ի դաշնագրի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Եր., 1978, թիվ 3, էջ 235-241:

¹¹⁹ Պորոյան Ա., Ռուս-հայ բարեկամության պատմությունից, Եր., 1974, էջ 22; Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Հ. Ե, Եր., 1974, էջ 113:

¹²⁰ Կորկոսյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում 1831-1931, Եր., 1932, էջ XXVI-XXVII:

¹²¹ Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887, стр. 721-722.

¹²² Фадеев А., Россия и Кавказ первой трети XIX века, М., 1960, стр. 108-109; Акты собранные Кавказской Археографической Коммиссией (АКАК), т. 2, Тифлис, 1868, стр. 611.

Հանդիսացավ¹²³: Սկսված 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմն իր հետ բազում ավերածություններ ու զոհեր բերեց՝ միևնույն ժամանակ վերջնականորեն լուծելով Արևելյան Շիրակը Ռուսաստանին միացնելու խնդիրը: 1804 թ. մայիսի վերջերին ռուսական զորքերը Պ. Ցիցիանովի գլխավորությամբ մտան Երևանի խանություն տարածք՝ ունենալով ընդամենը 4080 շարային զինվոր, որից 3413-ը՝ հետևակազորային, 667-ը՝ հեծյալ և 12 թնդանոթ¹²⁴: Սրանց կազմում էր նաև այսպես կոչված «վրացական հեծելազորը»՝ 370 մարդ, որ ժամանակակցի Հավաստամբե՝ մեծամասամբ Հայեր էին Մելիք Աբովի գլխավորությամբ՝ հավաքված սահմանամերձ Փամբակի, Շորապյալի, Շամշադինի, Ղազախի, Բորչալուի շրջաններից¹²⁵:

Անցնելով Լոռի-Փամբակով՝ հունիսի սկզբներին ռուսները Հասան Գյումրի, իսկ նույն ամսի 10-ին Ախուրյանի ափին՝ Փոքր Ղարաքիլիսա (Ագատան) գյուղի մոտ, տեղի ունեցավ ռուսական կորպուսի առաջապահ ուժերի և պարսկական զորքերի միջև առաջին լուրջ ճակատամարտը: Թեպետ պարսիկներն ուներին 8000 սարքազ և թվով գերակառում էին հակառակորդին, բայց ռուս զինվորների և նրանց օգնող Հայ աշխարհազորայինների եռանդուն գործողությունների շնորհիվ պարսիկները պարտվեցին՝ տալով 200 զոհ, իսկ ռուսներին հաջողվեց պարսկական գերությունից ազատել 400 Հայ ընտանիք¹²⁶: Բացի այդ Երևանի խանի կողմից Կարսի փառալուծյուն արտաքսվող 7000 Հայ ընտանիքի համար էլ ճանապարհ բացվեց անցնելու Փամբակ և Լոռի՝ ապաստան գտնելու ռուսական Հպատակության տակ: Մանրամասնորեն նկարագրելով նրչված ճակատամարտը Պ. Կովալենսկին անդրադառնում է նաև Հայ աշխարհազորայիններին, նշելով, որ գեներալ Տուչկովին Շորապյալում միացան տեղացի հարյուրի չափ հեծյալներ, որ եղան ռուսների հավատարիմ դաշնակիցները, օգնականներն ու լրտեսներն ամբողջ պատերազմի ընթացքում¹²⁷: Դեպի Երևան արշավանք սկսելու համար հունիսի 12-ին Գյումրի են ժամանում ռուսական կորպուսի գլխավոր ուժերը՝ գեներալ Ցիցիանովի հրամանատարությամբ: Գյումրուց Ապարանի վրայով շարժվելով դեպի Երևան՝ հունիսի 25-ին ռուսները գրավում են Քանաքեռը, ապա Աբաս-Միրզային հետ չլրտում

¹²³ Дубровин Н., Закавказье 1803-1806гг., СПб., 1866, стр. 121; Иоаннисян А., Присоединение Закавказья к России и международная дипломатия в начале XIX столетия, Ер., 1958, стр. 74.

¹²⁴ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 4, СПб., 1886, стр. 302; Մեկ այլ վարկածի համաձայն՝ զինվորների թիվը 4370-էր, որից 1020-ը՝ հեծելազոր, իսկ թնդանոթների քանակը՝ 20: Այս մասին տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 118:

¹²⁵ Хубов Е., Описание достопамятных проешествий в Армении, СПб., 1811, с. 93.

¹²⁶ Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Եր., 1978, էջ 115-116:

¹²⁷ Ковалевский П., Завоевание Кавказа Россией, СПб., 1887, стр. 98.

Արաքսի աջ ափը՝ Հուլիսի 2-ին պաշարելով Երևանի բերդը¹²⁸։ Սակայն պաշարված բերդը հանձնելու համար բանակացուխյունների ճգճգուճը ուղղակիորեն մարեց ռուսական զորքի մարտական ոգևորությունը։ Եթե սրան հավելենք նաև հիվանդների ու վիրավորների թվի օրավուր աճը (հիվանդություններից օրական մահանում էր 10-20 մարդ)¹²⁹, թերասնումը, ինչպես նաև պարսիկների անվերջանալի ասպատակությունները զորքի թիկունքում, միանգամայն պարզ կդառնա, թե ինչու Պ. Յիցիանովը արդեն սեպտեմբերի 3-ին դադարեցրեց Երևանի պաշարումն ու ստիպված եղավ հետ քաշվել դեպի Վրաստան։

Ռուսական կորպուսի երևանյան առաջին արշավանքը թեպետ չպսակվեց Երևանի գրավումով, բայց և անհետևանք չմնաց։ Այդ արշավանքն արագացրեց Երևանի սարդարի հպատակության տակ գտնվող Շորագյալի սուլթանության միացումը Ռուսաստանին։ Արշավանքի ժամանակ Շորագյալի Բուղաղ սուլթանը ռուսների նկատմամբ վերապահ դիրք էր բռնել և ռուսների նահանջից հետո, սարդարի թեկադրանքով, հարձակումներ սկսեց Վրաստանի սահմանակից չրջանների վրա։ Ի հեճուկս սուլթանի, տեղի բնակչությունը շարունակում էր գործել ռուսների օգտին։ Ստեղծված այսպիսի նպաստավոր իրավիճակում 1805թ. մարտի 30-ին գեներալ Պ. Նեպիետակի գլխավորած զորագունդը գրավեց Շորագյալի սուլթանության կենտրոն Արթիկը, իսկ նույն տարվա հոկտեմբերին ռուսական հպատակությունն ընդունեց նաև Բուղաղ սուլթանը¹³⁰։ Շորագյալի միացումը Ռուսաստանին խոշոր նշանակություն ունեցավ տեղական բնակչության համար, ամրապնդվեցին նաև Ռուսաստանի ռազմատրատեգիական դիրքերը Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանագլխում։

Պարսիկների ռազմական ու դիվանագիտական անընդհատ պարտությունները ստիպեցին արևմտաեվրոպական տերություններին Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ ներքաշել նաև Թուրքիային։ 1806 թ. դեկտեմբերի 18-ին վերջինս պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին։ Սկսվեց 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը։ Թուրքական հրամանատարությունը որոշել էր Անդրկովկասում գլխավոր հարվածը հասցնել Կարսի կողմից և, անցնելով Շորագյալն ու Բորչալուն, հարձակվել Թիֆլիսի վրա։ Սա նշանակում էր առանց այն էլ ավերված Շորագյալը ևս մեկ անգամ ենթարկել ավերման ու թալանի։ «Արևելյան Հայաստանի ամենատուժած վայրերը, գրում է Լեոն,-Փամբալին ու Շորագյալն էին, որոնցով անցնում էր Թիֆլիս տանող ուղիղ և կարճ ճանապարհը, իսկ Արթիկը, որ Երևանի կողմից պար-

¹²⁸ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Եր., 1982, էջ 72; Генерал-лейтенант Давид Осипович Бегутов, СПб., 1867, стр. 3; Генерал-лейтенант Б. Бегутов, Кавказ, Тифлис, 1854, N 7, 23 января, стр. 1.

¹²⁹ Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., Եր., 1959, էջ 291:

¹³⁰ Присоединение Восточной Армян к России, Сборник документов, т. 1, редактор П. Агаян, Ер., 1972, док. 218, стр. 292.

սրկներին առաջին հանգրվանն էր, յուրաքանչյուր պատերազմից հետո դառնում էր ավերակ»¹³¹ :

Մշակված ծրագրի համաձայն՝ Ծաղկայում կենտրոնացված ուսսական գլխավոր ուժերը Ի. Գուգուլիչի գլխավորությամբ շարժվելու էին դեպի Ախալցխայի փաշայություն՝ թուրքերի մուտքը դեպի Արևմտյան Վրաստան փակելու համար, իսկ գորքերի մյուս մասը, որ կանգնած էր Փամբակում և Արևելյան Շիրակում, Պ. Նեսպետաևի գլխավորությամբ շարժվելու էր դեպի Կարս¹³², որի Մամեդ փաշան, Գուգուլիչի հավաստմամբ, պատրաստ էր ինքնակամ ընդունելու ուսսական հպատակություն: Ի. Գուգուլիչը գլխավոր ուժերով շարժվեց դեպի Ախալցխա՝ Կարսի գրավումը թողնելով գեներալ Պ. Նեսպետաևի փոքրաթիվ ուժերին: Վերջինս փորձեց գրավել բերդը, բայց չկարողացավ և նահանջելով՝ ամրացավ Գյումրիում¹³³: Ոգևորված թուրքերը 1807 թ. մայիսի 30-ին 10000 զինվորներով ու 20 թնդանոթով շարժվեցին դեպի Գյումրի: Դեռևս մայիսի 27-ի Ի. Գուգուլիչին ներկայացրած իր գեկույցում Պ. Նեսպետաևը գրում էր, թե թուրքերը որոշել են Վրաստան ներխուժել պարսիկների հետ միասին. «Լարաքիլխայից, Գյումրուց և Արթիկից Երևան ուղարկված լրտեսները տեղեկացնում են, որ Յուսուֆ փաշան և Հուսեին Դուլի խանը պայմանավորվել են միասին հարձակվել մեզ վրա և դուրս քշել Վրաստանից: Ավելին, Յուսուֆ փաշան խոստացել է օգնության դեպքում Շորադայը հանձնել Երևանի խանին: Այս ծրագիրը իրագործելու համար Երևանի մոտ կազմավորվել է 1500 հոգանոց ջոկատ, որի նպատակն է ապստամբության մղել Ղազախի թաթարներին և Փամբակի ու Շորադայի վրա հարձակվելով, ինձ շրջափակման մեջ առնել»¹³⁴: Մրենույն ժամանակ 12000 զորքով դեպի Գյումրի էր շարժվում նաև Աբաս-Միրզան՝ Յուսուֆ փաշայի հետ միավորվելու և վերը նշված ծրագիրը իրականացնելու համար: Հունիսի 5-ին թուրքերը երկու անգամ գրոհում են Գյումրու վրա, ներխուժում գյուղի փողոցները, բայց Կովկասյան զբնադերական գնդի քաջարի զինվորները նրանց դուրս են չարտում և հետ մղում Ախուրյանի աջ ափը¹³⁵: Այս մարտերի ժամանակ Յուսուֆ փաշան կորցնում է իր սեփական զրոշակը և ավելի քան 200 սպանված:

Ավելի կատաղի էր հունիսի 18-ի ճակատամարտը: Իմանալով Գյումրու դեպքերի մասին՝ Ի. Գուգուլիչը օգնության է շտապում Պ. Նեսպետաևին: Թուրքական բանակին միանալու Աբաս-Միրզայի մտադրությունը խափանելու և հակառակորդի ուժերը անջատ-անջատ ջախջախելու նպատակով Հունիսի 18-ին Ի. Գուգուլիչի գլխավորած զորքերը՝

¹³¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Դ, եր., 1984, էջ 365:

¹³² Погосян М., Карсеская область в составе России, Ер., 1983, стр. 19-20.

¹³³ Присоединение..., т. 1, док 362, стр. 413.

¹³⁴ Присоединение..., т. 1, док. 360, стр. 411-412.

¹³⁵ АКАК, т. 3, Тифлис, 1869, стр. 546.

Թվով 7000 մարդ¹³⁶, Ախուրյանի ափին՝ Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ, գրոհում են թուրքական 20000 զորքի վրա և շուրջ 7-ժամյա արյունահեղ ճակատամարտից հետո պարտության մատնում թուրքերին: Տալով ալեկի քան 1000 սպանված և մեծաքանակ ռազմամթերք թողնելով մարտի դաշտում՝ Յուսուֆ փաշան խուճապահար փախչում է դեպի Կարս¹³⁷: Ռուսական կորպուսի այս հաղթանակը ոչ միայն ձախողեց թուրք-պարսկական ռազմական դաշինքի կնքումն ու Վրաստան մտնելու նրա պլանը, այլ նաև ստիպեց թուրքիային զինադադար խնդրել:

Օգտվելով սահմանամերձ չրջաններում տիրող ժամանակավոր խաղաղությունից՝ Ի. Գուլոպիչը կորպուսի գլխավոր ուժերով՝ 6000-ոց զորքով ու 12 դաշտային թնդանոթներով Ապարանի վրայով շարժվում է դեպի Երևան՝ հոկտեմբերի 7-ին պաշարելով բերդը: Սակայն իր նախորդի՝ Պ. Յիցիանովի նման, համառ դիմադրության հանդիպելով ու ծանր կորուստներ տալով՝ ստիպված էր նոյեմբերի 30-ին դադարեցնել Երևանի բերդի պաշարումը: Երևանյան երկրորդ արշավանքը, որ ռուսների վերջին անհաջողութունն էր այս պատերազմում, պարսիկներին ու թուրքերին առիթ տվեց Շորազյայը գրավելու նոր փորձեր կատարել: Էրզրումի սերասկյարը, ինչպես մինչև Գյումրու ճակատամարտը, այնպես էլ դրանից հետո, ամեն կերպ աշխատում էր համախմբել Երևանի խանի, Կարսի, Բայազետի, Ախալցխայի փաշաների զինված ուժերը և միացյալ ճակատով հարձակվելով ռուսական զորքերի վրա՝ նրանց դուրս քշել Շորազյայից, Փամբակից ու ամբողջ Վրաստանից:

1809 թ. հուլիսի 16-ին գնդապետ իշխան Ուռուկովը Գուլոպիչին փոխարինած գեներալ Ա. Տորմասովին տեղեկացնում է, որ «պարսկական 8000-ոց բանակը, Երևանից դուրս գալով, կանգնել է Մուրադ-թեփե վայրում՝ Արթիկից 40 վերստ հեռու և միտք ունի հարձակվելու Շորազյայի վրա»¹³⁸: Նույն հուլիսին Գյումրուց մայրը Քանանովը գլխավոր հրամանատար Ա. Կորմասովին հայտնում է. «...պարսկական 12000-ոց հեծելազորին Աբաս-Միրզայի գլխավորությամբ օգոստոսի 6-ին սպասում են Ապարանում, իսկ մինչ այդ Նաղի-Բեկին հրամայված է կտրել կապը Փամբակի և Շորազյայի միջև: Վրաց թագաժառանգ Արեքսանդրն էլ անցնել է Ախալցխա այնտեղից մեզ վրա հարձակվելու համար»¹³⁹: Հուլիսի 21-ին Գյումրու մոտ ուժեղ մարտեր են տեղի ունենում ռուսների ու պարսիկների միջև, որն ավարտվում է վերջիններիս պարտությունով: Հուլիսի երկրորդ կեսին տեղի ունեցած ռուս-պարսկական ընդհարումների մասին գեներալ Տորմասովը մանրամասնորեն տեղեկացնում է ռազմական նախարար Ա. Արախչևին ներկայացրած զեկուցագրում. «...անցնելով հարձակման, պարսկական

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 548-549:

¹³⁷ Պարսաբյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958, էջ 81:

¹³⁸ АГАК, т. 4, Тифлис, 1870, стр. 496.

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 690-691:

300 հոգանոց հեծյալ ջոկատը Երևանի Հուսեփյն խանի գլխավորությամբ հուլիսի 21-ի առափոս ժամը 8-ին գրոհել է Համամուլս գյուղում տեղակայված մեր պահակակետը: Գրոհը շարունակվել է նաև հաջորդ օրը՝ հուլիսի 22-ին, 6-ժամյա փոխհրաձգությունից հետո պարսիկները նահանջել են՝ չկարողանալով պատճառել մեզ ոչ մի վնաս»¹⁴⁰: Նույն օրը պարսիկական 6000-ոց զորքը հարձակվում է Առիկ գյուղի վրա և համառ դիմադրության հանդիպելով, նահանջում է՝ տալով 100 սպանված: Այդ օրը պարսիկական զորքեր են նկատվում նաև Գյումրի գյուղի մոտ: Վերջիններիս դեմ է ուղարկվում փոխգնդապետ Բողաչևը՝ 150 կազակներով, 50 գյումրեցի թաթարներով և 2 հետևակային վաշտերով: Հակառակորդը երկժամյա փոխհրաձգությունից հետո նահանջում է՝ տալով 50-ից ավելի սպանված¹⁴¹: Պարսիկական վերջին գրոհը Գյումրու ուղղությամբ տեղի է ունեցել հուլիսի 23-ին, երբ 300 հոգուց բաղկացած ռուսական ջոկատը մայրը Տոկարևի գլխավորությամբ ստիպում է պարսիկական 5000-ոց զորքին նահանջել՝ տալով 50-ից ավել սպանված:

Թուրք-պարսիկական հարձակումները Շորագյալի ուղղությամբ շարունակվում են նաև 1810-1813 թթ.: 1810 թ. օգոստոսի 12-ին Արթիկի և Գյումրու միջև տեղադրված ճամբարից գեներալ-մայոր Պորտնյազինը գլխավոր հրամանատար Տորմասովին հայտնում է, որ Երևանի Հուսեփյն խանը 5000 հեծյալներով պատրաստվում է հարձակվել Շորագյալի վրա և միանալ Ախալցխայի Շերիֆ փաշայի հետ¹⁴²: Երեք օր հետո նա գեկուցում է. «Իմ Գյումրի գալուց մի ժամ անց, ես թնդանոթային կրակոցներ լսեցի Արթիկից և այրվող դաշտը տեսնելով անմիջապես մեկնեցի այնտեղ: Տեղում իմացա, որ պարսիկական հեծելազորը Հասան խանի և Իսմայիլ խանի գլխավորությամբ, Արթիկի դաշտում, այրելով հացահատիկի հինգ դեզ հարձակվել է գնդապետ Ուրախովի ջոկատի վրա, պարտություն է կրել ու քաշվել Ապարանի կողմը»¹⁴³:

1811 թ. օգոստոսի 13-ին գեներալ Տորմասովը Փամբակ-Շորագյալի շրջանի զորքերի հրամանատար գեներալ-մայոր Լիսանեիչին հայտնում է, որ թուրքական սերասկյարը մոտ 8000-ոց զորք կենտրոնացնելով Կարսում և Ախալցխայում, առաջարկել է Երևանի Հուսեփյն-Ղուլի խանին «պարսիկական զորքերով հարձակվել Ղարաբլիխայի վրա, իսկ սերասկյարը իր թուրքական զորքերով կշարժվի Գյումրու և Արթիկի վրա»¹⁴⁴:

1812 թ. հոկտեմբերին պարսիկական զորքերը Երևանի կողմից հարձակվում են Փամբակի և Շորագյալի վրա, Դիրիջանի կողմից մտնում

¹⁴⁰ Присоединение..., т. 1, док. 438, стр. 522-524.

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 523:

¹⁴² АКАК, т. 4, стр. 725.

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 727:

¹⁴⁴ АКАК, т. 4, стр. 775.

են Բորչալու, կողոպտում ու գերում են տեղական բնակիչներից շատերին: Սակայն ուսասկան գորքերին կրկին հաջողում է հետ մղել թշնամուն¹⁴⁵: Այսպիսով, 1804-1813 թթ. ուսու-պարսկական և 1806-1812 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմների ընթացքում ո՛չ թուրքական և ո՛չ էլ պարսկական գորքերին չհաջողվեց գրավել Շո-րագյալը:

Դրան հակառակ՝ ուսասկան գորքերը խոշոր հաջողություն հասան թուրքական ճակատում. 1809 թ. գրավվեց Փոթին, 1810 թ.՝ Սուխումը, իսկ 1811 թ. դեկտեմբերի 8-ին Կոստյարևսկու գորագունըը կայծակնային գրոհով գրավեց Ախալքալաքի բերդը¹⁴⁶: Այս ամենը, ինչ-պես նաև ուսասկան զենքի հաղթանակները եվրոպական ճակատում ստիպեցին Թուրքիային հաշտություն խնդրել և 1812 թ. մայիսի 16-ին Բուխարեստում հաշտություն պայմանագիր ստորագրել,¹⁴⁷ որով ուսու-թուրքական պետական սահման ճանաչվեցին Արևմուտքում Պրուտ, իսկ Անդրկովկասում՝ Ախուրյան գետերը:

Թուրքերի հետ պատերազմի հաջող ավարտն ու Հայրենական պատերազմում ուսասկան գորքերի հաղթանակը պարսիկներին զրկեց հաղթելու բոլոր պատրանքներից, որոնք ամբողջովին և իսպառ ցրվեցին ուսաների մի քանի նոր հաղթանակներով: Դրանցից կարևորներն էին հատկապես Ասլանդուզի հաղթանակը 1812 թ. նոյեմբերի 1-ին և Լենքորանի բերդի գրավումը 1813 թ. հունվարի 1-ին: Այս հաղթանակները փաստորեն որոշեցին պատերազմի ելքը: 1813թ. հոկտեմբերին Ղարաբաղի Գյուլիստան փոքրիկ բերդավանում հաշտության պայմանագրի կնքումով ավարտվեց ուսու-պարսկական 1804-1813 թթ. պատերազմը: Գյուլիստանի պայմանագրով Պարսկաստանը ճանաչեց Դաղստանի, Վրաստանի, ինչպես նաև Գյանձայի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենտի, Ղուբայի, Բաքվի, Թալիշի խանությունների, Լոռու, Փամբակի, Շամշադիլի, Ջանգեղուրի և Շորագյալի գավառների միացումը Ռուսաստանին: Վրաստանի և Հյուսիսային Ադրբեջանի հետ միասին Արևելյան Հայաստանի այդ գավառների միացումով սկիզբ դրվեց նաև մնացած Հայկական հողերի միացմանը Ռուսաստանին:

Բուխարեստի (1812 թ.) և Գյուլիստանի (1813 թ.) պայմանագրերի կնքումից հետո, Շորագյալի շրջանի բնակչությունը մի փոքր շունչ քաշեց թուրք-պարսկական զավթիչների հարձակումներից, բայց խաղաղությունը երկարատև չեղավ¹⁴⁸:

¹⁴⁵ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, стр. 676-678.

¹⁴⁶ Петров А., Война России с Турцией 1806-1812 гг., т. 3, СПб., 1885, стр. 362-370.

¹⁴⁷ Договоры России с Востоком, политические и торговые, СПб., 1869, стр. 49-58.

¹⁴⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Սոտտո В., Кавказская война ..., т. 3, СПб., 1886, стр. 24-26.

1825 թ. վերջերից արդեն նկատելի էին դարձել պարսկական բանակում կատարվող վերադասավորումներն ու ղեպի ուսուսական սահմանը պարսկական գորաջոկատների շարժը: Իսկ երբ անգլիական գործակալների միջոցով Պարսկաստան հասավ ղեկաբերիստների ապստամբությունը չափազանցված լուրը, Ռուսաստանի ղեմ պատերազմը դարձավ անխուսափելի: Պարսիկների ռազմական նախապատրաստությունների մասին ուսուսական կովկասյան կառավարչապետությունը տեղյակ էր: Այսպես, 1826 թ. հուլիսի 3-ին փոխծովակալ Վեյլամինովին հղած իր զեկուցագրում գնդապետ Ռեուտը Հայտնում է. «Հենց նոր արքեպիսկոպոս Մարտիրոսի միջոցով ստացա Ղազար Մելիք Կուբարովի հունիսի 27-ին Թավրիզից գրած նամակը, որից տեղեկացա, որ պարսկական մեծաթիվ զորքը շարժվում է ղեպի Արդաբեյլ, Երևան, Մոզրի, Օրդուբադ՝ իր հետ ունենալով 15 թնդանոթ»¹⁴⁹: Նույն Ռեուտը 1826 թ. հուլիսի 18-ին տեղեկացնում է Երմոլովին Աբաս-Միրզայի 60000 բանակի Ղարաբաղ ներխուժելու մասին: Աբաս-Միրզայից առաջ՝ հուլիսի 16-ին, ռազմական գործողությունները սկսեցին Երևանի սարդար Հուսեյին-Ղուլի խանն ու նրա եղբայր Հասան խանը: Վերջիններս, կոտրելով ուսուսական սահմանային պահակակետերի ղեմադրությունը, ներխուժեցին Փամբակ-Շորազյալի տարածք ու սկիզբ դրեցին 1826-1828 թթ. ուսուսական պատերազմին, որում Աբաս-Միրզայի խնդիրն էր Ղարաբաղ-Ելիսավետպոլի վրայով գրավել Թիֆլիսը, իսկ Երևանի վրայով՝ Փամբակ-Շորազյալը և դուրս մղել ուսուսներին Անդրկովկասից: Չափազանց ծանր դրություն էր ստեղծվում Անդրկովկասի ժողովուրդների և ուսուսական փոքրաթիվ գորամասերի համար: Օգտվելով հարմար պահից՝ Երևանի սարդարի եղբայր Հասան խանը իր զորքերով հարձակվում է Փամբակի և Շորազյալի երեք կարևոր կետերի՝ Միրաքի, Փոքրը Ղարաբլիսայի և Համգաչիմանի վրա¹⁵⁰: 1826 թ. ամռանը Շորազյալի և Փամբակի զավառներում պարսիկների կատարած ավերածությունների ու ոճրագործությունների մասին Վ.Պոտտոն գրում է. «Վրա հասավ 1826 թ. ամառը, երբ պարսկական հրոսակախմբերն անսպասելի կերպով, առանց պատերազմ հայտարարելու, ներխուժեցին մեր սահմանները, և ամպոսպը ճայթեց անպաշտպան բնակչության գլխին: Երևանի խանի առաջին հարվածը կրեցին Փամբակի և Շորազյալի շրջանները: Գյուղերն ամայացրին, երեխաների ու կանանց մեծ մասին տանջամահություն ենթարկեցին, հարյուրավոր ընտանիքներ գերի տարան»¹⁵¹:

¹⁴⁹ Հովհաննիսյան Կ., Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունը, Եր., 1981, էջ 53:

¹⁵⁰ АКАК, т. 6, ч. 2, Тифлис, 1875, стр. 354.

¹⁵¹ Потто В., Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902, стр. 58.

Շորագյալում Հասան խանի կատարած չարագործությունների, ինչպես նաև 1826 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսների ուռա-պարսկական ընդհարումների մասին մանրամասնորեն պատմում է գեներալ-լեյտենանտ Մ. Կոցեբուն «Կովկասյան ժողովածու» հանդեսի XXII համարում¹⁵² : Կոցեբուն նաև նշում է մինչ պատերազմի սկսվելը ուռասական զորքերի դասավորվածությունը. «Փամբակում և Շորագյալում՝ 2993 զինվոր, 12 թնդանոթ, 500 կազակ, Ղարաբաղի պրովինցիայում՝ 2651 զինվոր, 6 թնդանոթ, 316 կազակ և Թալիշի խանությունում՝ 694 զինվոր ու 91 կազակ¹⁵³ :

1826 թ. հուլիսի 16-ին Հասան խանը 3000-ոց զորքով հարձակվում է Միրաքի վրա ու ստիպում գեղապետ իշխան Սևարսեմիձեին, գեղապետ բարոն Ֆրիդրիքսին և փոխգնդապետ Դոլգովոսաբուրովին Ապարանով նահանջել դեպի Գյումրի¹⁵⁴ , իսկ ուռաներին հետապնդող պարսկական բանակը մտնում է Փոքր Ղարաքիլիսա ու սարսափելի ավերածություններ կատարում: 1838 թ. սենյատոր Գանի հետ Հայաստանում կատարած իր ճանապարհորդական ուղեգրություններում Խ. Աբովյանը, խոսելով Փոքր Ղարաքիլիսայի դեպքերի մասին, գրում է. «Այստեղ թափեց իր անողորմ դառնություն թույնը Երևանի արյունարբու կուսակալ Հասան խանը... սրախողխող արեցին ձերունիներին, այրեցին տները, ավար վեղցրին նրանց ամբողջ ունեցվածքը և 200 դեռահասների գերի տարան»¹⁵⁵ :

Պետական փաստաթղթերի համաձայն՝ չնայած հարձակման հանկարծակիությունը, պարսիկները ամբողջ Շորագյալից գերի են տարել ընդամենը 1200 մարդ¹⁵⁶ , բայց ականատեսների ու ժամանակակիցների վկայությամբ՝ 1200 մարդ կամ մոտավորապես 200 բնտանիք* պարսիկները գերի էին վերցրել միայն Փոքր Ղարաքիլիսայում¹⁵⁷ : Հուլիսի 16-ին պարսկական մեկ այլ՝ 200 հոգանոց ջոկատ հարձակվում է Համգաչիմանի վրա: Հուլիսի 18-ի դրությամբ Երևանի խանը ուներ 1000 հեծյալ Գյոկչայում՝ Նաղի խանի գլխավորությամբ և 1000 հեծյալ

¹⁵² Коцебу М., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, стр. 19-141.

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 101:

¹⁵⁴ Коцебу М., Նույնը:

¹⁵⁵ Աբովյան Խ., Երկերի լրակատար ժողովածու, հ. 7, Եր., 1956, էջ 47-48:

¹⁵⁶ Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 2, под редакцией Ц. П. Агаяна, Ер., 1978, док. 133, стр. 209.

* Կ. Հովհաննիսյանը գրում է, թե միայն Փոքր Ղարաքիլիսայում զոհվել է 1115 մարդ, որից 600-ը արական, իսկ 515-ը իգական սեռի (Կ. Հովհաննիսյան, Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից, Եր., 1981, էջ 56): Գ. Աղանյանը նկարագրելով Փոքր Ղարաքիլիսայի դեպքերը, գրում է. «Տուժածների թիվը հասնում է 2000-ի, որից 70-ը սպանված, 200-ը վիրավոր, իսկ մնացածը՝ գերի է սարվել» (ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, դործ 120, էջ 1):

¹⁵⁷ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 4, ч. 1, под редакцией генерал-майора Потто, Тифлис, 1906, стр. 250.

կարափափախներ էլ՝ Բալիկ-չայի դիմաց: Երևանի սարդարն անձամբ ներխուժել էր Միրաք՝ ունենալով երկու գումարտակ հետևակ, 6 թնդանոթ, 3000 հեծյալ, իսկ նրա եղբայր Հասան խանը մտել էր Ադիյա-ման (Գառնահոփիտ) և իր 5000 հեծյալներով պատրաստվում էր հարձակվել Գյումրու վրա: Ռուսները Փամբակի ու Շորագյալը Երևանի խանի հարձակումներից պաշտպանելու համար ունեին ընդամենը 120 զինվոր Բեքանտում (Մեծ Պարնի), 700 զինվոր 4 թնդանոթներով՝ Գյումրիում, 200 զինվոր 1 թնդանոթով՝ Համալուում (Սպիտակ), 75 զինվոր՝ Հերհերում, 60 զինվոր՝ Զելալ-օղլիում (Ստեփանավան), 300 զինվոր 3 թնդանոթով և 60 կազակ՝ Ղարաքրիխայում (Վանաձոր) և 300 զինվոր ու 2 թնդանոթ Բալիկ-չայում¹⁵⁸: Երբ հուլիսի 25-ին Աբաս-Միրզայի 60000-ոց բանակը մտավ Ղարաբաղ և պաշարեց Շուշին,¹⁵⁹ Հասան խանի զորքերը դրանից չորս օր անց՝ 29-ին հայտնվեցին Գյումրու և Ղարաքրիխայի դիմաց,¹⁶⁰ սակայն որևէ լուրջ հաջողության չեն հասնում: 1826 թ. սեպտեմբերից ուսուպարսկական պատերազմը թևակոխեց իր երկրորդ շրջափուլը, որը նշանավորվեց համալրում ստացած Կովկասյան հատուկ կորպուսի զորամասերի մի շարք հաղթանակներով: Դրանցից առաջինը Շամխորի նշանավոր ճակատամարտն էր, երբ ուսասկան 2000-ոց մի զորագունդ գեներալ Վ. Մառաթովի հրամանատարությամբ սեպտեմբերի 3-ին Շամխոր գետի ափին ջախջախեց Ամիր խանի պարսկական 10000-ոց բանակն ու ետ գրավեց Ելխավետալը¹⁶¹: «Շամխորի հաղթանակը, _ գրում է Վ. Պոտտոն, _ դարձավ պատերազմի ելքը կանխորոշող փաստ, կշեռքի նժարը թեքվեց ուսանների կողմը, և ապագան խոստանում էր նորանոր հաղթանակներ»¹⁶²: Սեպտեմբերի 13-ին ուսանները գեներալ Պասկևիչի գլխավորությամբ* կրկին Շամխորի մոտ պարտություն են մատնում արդեն Աբաս-Միրզայի 25000-ոց բանակը: Նույն ժամանակամիջոցում ուսասկան կորպուսի զորամասերը հաղթական մարտեր են վարում նաև Շորագյալում, Փամբակում և Ապարանում: Ռուսական առաջապահ զորքերը՝ 3 հետևակային գումարտակ, 3 թնդանոթ և 150 հեծյալ, իշխան Սևարսեմիճեի գլխավորու-

¹⁵⁸ Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXIV, Тифлис, 1903, стр. 3.

¹⁵⁹ Գաբրյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Եր., 1978, էջ 196:

¹⁶⁰ Ներսիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 293:

¹⁶¹ ՀՀ ՊԿՍ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, դործ 120, էջ 1:

¹⁶² Потто В., Кавказская война..., т. 2, СПб., 1885, стр. 796.

* 1826թ-ին որպես Երմուրովի տեղակալ Կովկաս է ուղարկվում գեներալ Պասկևիչը: Ն. Աշտարակեցուն գրած նամակներից մեկում ն. Լազարյանը գաղտնի հաղորդում էր, որ կայսրը դժգոհ է Երմուրովից և Կովկաս է ուղարկում գեներալ Պասկևիչին, առաջիմ որպես ստորադրյալ, իսկ հաղթանակ չլինելու դեպքում նա կփոխարինի Երմուրովին: Այդ մասին տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 53, վավ. 162:

Թյամբ սեպտեմբերի 20-ին գրավում են Ղչլաղ և Համամբու գյուղերը, իսկ 21-ին Դ. Դավիդովի զորագունդը Ապարանում՝ Միրաք գյուղի մոտ, հաղթական ճակատամարտ մղելով Հասան խանի 4000 հեծյալների դեմ, վերջիններին հարկադրում է նահանջել Երևան¹⁶³ : Այսպիսով, չնայած Թշնամու թվական գերակշռությունը, Կովկասյան կորպուսին հաջողվեց 1826 թ. աշնան վերջերին Գյուլիստանի պայմանագրով ճանաչված Անդրկովկասի ուսական տիրույթները լիովին մաքրել պարսկական բանակներից ու ձախողել Անդրկովկասը զավթելու նրանց պլանները :

1827 թ. սկզբին Կովկասյան կորպուսը սկսում է երևանյան երրորդ և վերջին արշավանքը : Ապրիլի 13-ին գրավվում է Էջմիածինը, հունիսի 26-ին՝ Նախիջևանը, հուլիսի 7-ին՝ Աբասաբադը, սեպտեմբերի 20-ին ուսաները գրավում են Սարգարապատի բերդը¹⁶⁴, հոկտեմբերի 1-ին՝ Երևանը¹⁶⁵, հոկտեմբերի 13-ին մտնում Թավրիզ, իսկ հաջորդ տարվա մինչև հունվարի 25-ը գրավում Մարաղան, Ռիմիան, Խոյը, Սալմաստն ու Արդաբիլը : Իրար հաջորդած ծանր պարտություններն ու երկրում ծայր առած հուզումները ի վերջո ստիպեցին Ֆաթհ-Ալի շահին հաշտություն խնդրել : Հաշտությունն անհրաժեշտ էր նաև ուսաներին, քանի որ նրանք արդեն լուծել էին իրենց առջև դրված խնդիրը՝ գրավել Երևանի և Նախիջևանի խանությունները և դուրս գալ Արաքսի ստրատեգիական կարևորություն ներկայացնող սահմանագիծը : Հաշտության կնքումը կկանխեր նաև թուրք-պարսկական հնարավոր ռազմական դաշինքը, և Թուրքիայի հետ պատերազմի դեպքում Կովկասյան կորպուսի ամբողջ ուժերը կկենտրոնացվեին վերջինիս դեմ : 1828 թ. փետրվարի 10-ին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը¹⁶⁶, որով Պարսկաստանը ճանաչեց Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին :

Դ) Շորափայի գավառի միացումը Ռուսական կայսրությանը. վարչատարածքային սահմաններն ըստ Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի և ժողովրդագրական իրավիճակը

XIX դ. սկիզբը նշանավորվեց նոր ուսու-պարսկական և ուս-թուրքական պատերազմներով, որոնց արդյունքում Ռուսական կայսրությանը միացվեցին Դաղստանը ու Վրաստանը, Գյանձայի,

¹⁶³ Ներսիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 306 :

¹⁶⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն չրջան, մ. 2, եր., 1927, էջ 102 :

¹⁶⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Потто В., Покорение Эривани, изд. 2, СПб., 1903; Шульгин К., Взятие Эривани, СМОМПК, выпуск 4, отд. 2, Тифлис, 1884, стр. 34-39.

¹⁶⁶ Договораы России с Востоком..., стр. 214-227.

Ղարաբաղի, Շաքրի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի, Թալիշի, Երևանի և Նախիջևանի խանութայինները, Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Զանգեզուրի, Շորագյալի գավառները:

Այժմ ավելի մանրամասն նկարագրենք, թե ինչպիսի պատմաքաղաքական հանգամանքներում և ինչպես միացվեց Ռուսաստանին Շորագյալի գավառը:

Շորագյալ կամ Արևելյան Շիրակ ենք կոչում պատմական Շիրակ գավառի այն մասը, որ կիսվելով Ախուրյան գետով՝ ընկնում է նրա արևելյան կողմում: Ինչպես գրում է Ղ.Ալիջանը՝ «Հյուսիսից այն սահմանակից է Լոռու և Փամբակի գավառներին՝ բաժանվելով վերջիններիցս Մատթաթափե և Ղուլդարա լեռներով, հարավում և արևելքում Արագածոտնի գավառից անջրպետվում է Գարախաչ, Նոր ԱՇմեդ, Աղլախան, Գոշ-Թեփես, Քեփեհեկ, և Արագած լեռներով, իսկ արևմտյան կողմում Ախուրյան գետով բաժանվում է Շիրակի մյուս՝ արևմտյան մասից, որ Օսմանյան սահմանի մեջ է»¹⁶⁷:

Շիրակի գավառի արևելյան հատվածում XVI դարի վերջերին ձևավորված Շորագյալի սուլթանությանը տիրելու Երևանի խաների և վրաց թագավորների միջև երկարատև վեճը լուծվեց միայն 1805թ., երբ ուսսական զորքերը գեներալ-մայոր Պ. Նեպիտանեի գլխավորությամբ Շորագյալի սուլթանությունն ընդմիջտ միացրին Ռուսաստանին¹⁶⁸: Իսկ այս իրադարձությունը նախորդել էր հետևյալը. 1801թ. սեպտեմբերի 12-ին ուսսաց Ալեքսանդր Ա կայսեր մանիֆեստով պաշտոնապես ձևակերպվեց Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին*, ինչը չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Վրաստանի և նրա կազմում Հյուսիսային Հայաստանի մի քանի շրջանների՝ Ռուսաստանին միացումով Հայ ժողովրդի համար ստեղծվեցին Ռուսաստանի օգնությամբ պարսկական և թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու իրական պայմաններ: Ռուսներն հույս ունեին ամբողջ երկրամասը յուրացնել Վրաստանի օրինակով՝ առանց լուրջ ռազմական գործողությունների՝ կանխապես ապահովելով տեղի ժողովուրդների և, մանավանդ, հայերի աջակցությունը: Այդ է վկայում Պավել Ա-ի 1801 թ. հունվարի 23-ի ռեկրիտատը Վրաստանում գլխավոր հրամանատար Կ. Կուրերինգին. «...Փորձեք լավ հարաբերություններ հաստատել հայերի հետ: Մեր կարծիքով նրանք հոգնել են պարսիկներից և ուրախ կլինեն մեզ նման դաշնակից ու հովանավոր

¹⁶⁷ Ալիջան Ղ., Շիրակ, էջ 143; Տեղագրություն Շիրակայ, աշխատասիրելու Պողոս Վարդապետե Պետրոսյանի, էջ 55; Քաջբերունի, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փորձ», III տարի, 5 մայիսի, N 5, Տփլիս, 1879, էջ 173:

¹⁶⁸ АРАК, т. 2, стр. 574.

* Առաջին անգամ Արևելյան Վրաստանը Ռուսաստանին միացվեց 1801թ-ի հունվարի 18-ի Պավել Ա-ի մանիֆեստով: Այդ մասին տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 9, էջ 1:

ունենալով»¹⁶⁹, իսկ Ալեքսանդր Ա կայսրը նույն Կ. Կոստանդնուպոլիսում 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի իր հրահանգով կարգադրել էր «Ջանալ ավելացնելու Ռուսաստանի Համախոհների թիվը, մանավանդ Հրապուրել Երևանի, Գանձակի, Շաքիի, Շիրվանի և Բաքվի խաներին»¹⁷⁰: Սակայն, երբ ի դերև եղան խաղաղ պայմաններով նոր տարածքներ Ռուսաստանին միացնելու ցարական կառավարության հույսերը, առաջնահերթ դարձավ Շորագյալի գավառի գրավման խնդիրը: Դեռևս 1800 թ. սեպտեմբերի 24-ին գեներալ-մայոր Լազարևը գեներալ-լեյտենանտ Կոստրինսկին ուղարկած իր գեղեցագրում գրում էր, թե «...սա (Շորագյալի գավառը Ա. Հ.) Մեծ Հայաստանի մի մասն է, որ անցել է Վրաստանին և գտնվում էր վերջինիս տիրապետության տակ, մինչև Հերակլ Բ-ն, որ տիրում էր նաև Երևանի խանությանը, և որն էլ նվիրեց Շորագյալը Երևանի խանին: Որոշ ժամանակ անց, երբ Երևանի խանի և Հերակլ Բ-ի Հարաբերությունները վատացան, Շորագյալը հետ վերցվեց Երևանի խանությանը և մինչև հիմա գտնվում է Վրաց տիրապետության ներքո»¹⁷¹: Ինչպես տեսնում ենք, գեներալ-մայոր Լազարևի գեղեցյալ պարարտ հոդ էր ստեղծում Շորագյալի գավառի մոտալուտ միացումը Ռուսաստանին հիմնավորելու համար: Ենթադրյալ ուսուցիչ սրբնից գրոհի՝ 1804 թ. մինչև հունիսի 15-ը գրավվեցին Փոքր Ղարաբաղիսան, Գյումրին և Արթիկը, և դրանով փաստորեն Շորագյալի գավառը կամ այդ ժամանակ դեռ գոյություն ունեցող Շորագյալի սուլթանությունը միացվեց Ռուսաստանին: Փորձելով զարգացնել հաջողությունը՝ ուսուցիչ Բանալը, հունիսի 15-ին դուրս գալով Գյումրուց, Ապարանի վրայով շարժվեց դեպի Երևան, բայց Երևանը գրավելու ուսուցիչի բոլոր հույսերը ի չիք դարձան, և սեպտեմբեր ամսին նրանք ստիպված նահանջեցին Վրաստան: Ռուսական նահանջից հետո Շորագյալի սուլթանությունը նորից անցավ Երևանի խանին, մնալով սակայն, ինչպես նախկինում, մի ինքնավար գավառ՝ հպատակված Բուղաղ սուլթանին, որի հետ էլ Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը բանակցություններ սկսեց Շորագյալը Ռուսաստանին միացնելու նպատակով: «Մեզ հայտնի է, գրում էր իշխան Պ. Ցիցխանովը 1804 թ. սեպտեմբերի 14-ին Բուղաղ սուլթանին ուղարկած նամակում,- որ նախկինում Դուք ենթարկվել եք Վրացական թագավորությանը: Արդեն երեք տարի է, ինչ Վրաստանը գտնվում է Ռուսաստանի կազմում և վայելում է մեր բարի ցարի հովանավորությունը: Մեզ հայտնի է նաև, որ Դուք այժմ ենթարկվում եք Երևանի սարդարին, և վերջինս Ձեզ անիղճորեն թալանում է: Այդ պատճառով էլ առաջարկում ենք Ձեզ ընդունել ուսուցիչ հպատակություն, որը անդորր կբերի Ձեզ և Ձեր տիրություններին»¹⁷²: Սակայն դեպ

¹⁶⁹ Մաչոտցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 111, գործ 79, վավ. 1:

¹⁷⁰ Дубровин Н., Закавказье в 1803-1806гг., стр. 57.

¹⁷¹ АКАК, т. 1, Тифлис, 1866, стр. 591-592.

¹⁷² АКАК, т. 2, стр. 625-626.

քերը Շորագյալում այլ ընթացք ունեցան: Երևանի Մահմադ խանը, իր մոտ կանչելով, բանտարկում է Բուզաղ սուլթանին և որպես փրկագին պահանջում 30000 ռ.¹⁷³: Հակառակ դեպքում խանը սպառնում էր գորք ուղարկել Շորագյալ՝ դրամը ժողովրդից բռնություններ ստանալու համար: Վերջինս էլ, չկամենալով վճարել, դիմում է ռուսներին՝ խնդրելով նրանց պաշտպանությունը: Այդ մասին Պ. Նեպետաևը 1805 թ. մարտի 20-ին Պ. Յիցիանովին ներկայացրած իր զեկուցյում գրում է. «Սուլյն ամսին ինձ մոտ եկած Ղարամահմեդ-աղան (սուլթանի որդին-Ա.Հ.) և Չեգանե-Գիր բեկն ինձանից խնդրում են ռուսական հպատակություն և առաջարկում շտապ կերպով գրավել Արթիկը, որպեսզի այն չգրավվի Երևանի խանի կողմից: Նրանք խնդրում էին գորքեր ուղարկել Ղիջաղ (Հառիձ), որտեղ և իրենք պետք է հավաքվեին իրենց ընտանիքներով և ունեցվածքով»¹⁷⁴: Օգտվելով իրավիճակից՝ գեներալ-մայոր Նեպետաևը խնդրում է Պ. Յիցիանովին օգնել շորագյալցիներին և թուլյալովություն ստանալով նրանից՝ 1805 թ. մարտի 27-ին 400 զինվորներով Փամբակի Ղարաքիլիսա գյուղից անցնում է Շորագյալ ու մարտի 30-ին գրավում Արթիկը: Բուզաղի փոխարեն Նեպետաևը սուլթան է հռչակում նրա որդուն՝ Համո-բեկին, որն էլ 1805 թ. մարտի 31-ին ամբողջ ժողովրդով ընդունում է ռուսական հպատակություն՝ ստորագրելով առանձին պայմանագիր¹⁷⁵: Սակայն հուլիս ամսին բացահայտվում է Համո-բեկի դավաճանությունը. վերջինս ռուսներից գաղտնի կապ էր պահպանում Երևանում գտնվող իր հոր հետ: «Ելնելով իրավիճակից,-գրում էր Նեպետաևը Յիցիանովին,-նպատակահարմար ենք համարում կանչել Համո-բեկին Ղարաքիլիսա և պահել այնքան ժամանակ, մինչև մենք կգնանք Արթիկ և տեղում կլուծենք բոլոր հարցերը»¹⁷⁶: Թե ի՞նչ հարցեր էին լուծվելու Արթիկում, այդ մասին մեզ հասած փաստաթղթերում ոչինչ չի խոսվում: Հայտնի է միայն, որ 1805 թ. հուլիսի 17-ին Համո-բեկը կանչվում է Ղարաքիլիսա և ընդմիջտ գրկվում իշխանությունից:

1805 թ. հոկտեմբերի 25-ին Երևանի քաղաքի գեներալ Պ. Յիցիանովը գերությունից վերադարձած Բուզաղ սուլթանի հետ պայմանագիր է կնքում, որի համաձայն Շորագյալը մեկընդմիջտ միանում է Ռուսաստանին՝ տարեկան վճարելով 20000 ռ. հարկ¹⁷⁷: Պաշտո-

¹⁷³ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т.4, стр. 429.

¹⁷⁴ Присоединение..., т.1, док. 218, стр. 292.

¹⁷⁵ АКАК, т. 2, стр. 574; Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, под редакцией В. Потто, Тифлис, 1901, стр. 197.

¹⁷⁶ АКАК, т. 2, стр. 625-626.

¹⁷⁷ Присоединение, т. 1, док. 276, стр. 337-338. Շորագյալը Ռուսաստանին միացնելու համար գեներալ-մայոր Նեպետաևն արժանացել է սբ. Վլադիմիրի երկրորդ աստիճանի չքանչանի:

նապես այն վավերացվեց 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյուլիստանի պայմանագրով¹⁷⁸:

Շորագյալի միացումը Ռուսաստանին խոշոր նշանակություն ունեցավ տեղի բնակչության համար, որը վերջապես ազատվեց թուրք-պարսկական բռնակալների լծից: Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա Շորագյալի ձեռքբերումը կարևոր նշանակություն ուներ նախ որպես հացի շտեմարան, որի մեծ կարիքն ուներ ռուսական բանակը: Թուրքական և պարսկական տիրապետություն տակ գտնվող հայ գանգավածներն առաջին անգամ հնարավորություն ստացան անմիջապես կապվելու ռուսահպատակ հայերի հետ: Մեծ էր նաև Շորագյալի գավառի ռազմատրատեգիական նշանակությունը որպես միջնապատ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Այստեղ՝ Շորագյալի տարածքում, միանգամից բախվում էին երեք պետությունների շահեր: Ռուսաստանը Շորագյալի գրավումը համարում էր կարևորագույն և առաջնահերթ նախապայման հետագայում ամբողջ Արևելյան Հայաստանին տիրելու հարցում, իսկ Թուրքիայի և մանավանդ Պարսկաստանի համար Շորագյալը միանգամայն հաջող պլանցարմ էր Վրաստան ներխուժելու և ռուսներին այնտեղից փտարելու համար: Պատահական չէ, որ XIX դ. ռուսական պատմագրությունը այնքան կարևոր տեղ է հատկացնում Շորագյալին վերոհիշյալ պատմաքաղաքական իրադրությունների մեջ: Այսպես, ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն գրում է. «1805 թ. մարտին գեներալ Նեսվետաևը Ռուսական կայսրությանը միացրեց Շորագյալի կարևոր մարզը, որ պաշտպանում էր Վրաստանը ոչ միայն Երևանի, այլև Կարսի ու Արդահանի թուրքական բերդերի կողմից»¹⁷⁹:

Բայց Գյուլիստանի պայմանագրին վիճակված էլք երկար կյանք ունենալ: Այն փաստը, որ պայմանագրի կնքումից ընդամենը երկու տարի անց Ս. Պետերբուրգում Պարսկաստանի ղեսպան Սիրզա Աբդել Հասան խանը, արդեն կիսաուղտիմատիվ ձևով դիմելով ռուսական կառավարությանը, առաջարկում էր կնքել ավելի մանրամասն պայմանագիր և «չահին վերադարձնել այն խանությունները, որոնք Ռուսաստանին էին զիջվել Գյուլիստանի պայմանագրով»,¹⁸⁰ վկայում էր ռուս-պարսկական հարաբերությունների սրման մասին: Դրան նպաստում էր նաև թուրքական կառավարությունը, որը չճանաչելով Գյուլիստանի հաշտությունը, չընդունեց նաև Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին: Թուրքերին, մանավանդ Կարսի փաշայությունը, մեծ վնաս հասցրեց Շորագյալի գավառի միացումը Ռուսաստանին, որով փակվեց ղեպի Պարսկաստան գնացող ճանապարհը, և ղժվարացավ հա-

¹⁷⁸ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, стр. 735; Договоры России с Востоком..., стр. 210.

¹⁷⁹ Потто В., Кавказская война..., т. 1, СПб., 1885, стр. 336.

¹⁸⁰ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Լեռի ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 349, էջ 1; Внешняя политика России XIX и начале XX века, 1815-1830 гг., документы, т. VIII, М., 1972, с. 547.

ցահատիկի արտահանումն այս ուղղությամբ, ինչն էլ իր հերթին մեծապես վնասեց փաշայության տնտեսությանը: Ահա այսպիսի իրավիճակում Վրաստանում գլխավոր գորահրամանատար Ա. Երմոլովը որպես Ռուսաստանի արտակարգ դեսպան 1817թ. ժամանեց Պարսկաստան՝ քննարկելու Գյուլիստանի պայմանագրի կատարման հարցերը¹⁸¹:

Ինչն էր պարսկական կողմին թեւավորում պատերազմում կորցրած հողերը բանակցությունների միջոցով հետ ստանալու հարցում: Վ. Դիրլյանը գրում է, թե «...մինչև Գյուլիստանը կնքվել էր այսպես կոչված «սեպարատ ակտ», որը պարսկական կողմին հնարավորություն էր թողնում դիմել կայսրին՝ սահմանները փոխելու խնդրանքով¹⁸²: Ինչպես կտեսնենք, հետագայում այդ «սեպարատ ակտը» դիվանագիտական բավական մեծ անախորժությունների տեղիք տվեց, մանավանդ, որ սահմանաբաժան գիծը պայմանագրում ճշտությամբ և մանրամասն նշված չէր: Եթե մինչև 1823 թ. Աբաս-Միրզան Ա. Երմոլովի հետ բանակցություններում հետ էր պահանջում միայն Թալիշի և Ղարաբաղի խանությունները, ապա 1824թ. նա սկսեց պահանջներ ներկայացնել նաև Շորապալի նկատմամբ: Մինչդեռ կարևոր ռազմատարատեգիական դիրք ունեցող այդ շրջանը՝ սեպի պես խրված Երևանի խանություն և Կարսի փաշայություն միջև, որ արդեն 20 տարի ռուսական տիրապետության տակ էր, Ա. Երմոլովը ոչ մի պայմանով չէր ցանկանում հետ վերադարձնել պարսիկներին: Այն ոչ միայն պաշտպանում էր Վրաստանը թուրք-պարսկական հարձակումներից, այլև պատերազմի դեպքում հարմար հենակետ էր թուրքիայի կամ Պարսկաստանի վրա հարձակվելու համար: Երմոլովի կարծիքով չարժեք ոչ մի կտոր հող վերադարձնել պարսիկներին, քանի որ դա էլ ավելի կըժվարացներ առաջ այն էլ պաշտպանության համար անհարմար սահմանը պահելը: Ճիշտ է պարսկական կողմին Ֆաթհ-Ալի խանի գլխավորությամբ 1824 թ. բանակցությունների ժամանակ այնուամենայնիվ հաջողվեց Շորապալից պոկել և Պարսկաստանին միացնել բավականին մեծ մի տարածք՝ ընկած Բյափանակ-չայի և Ղափան-չայի միջև, բայց ռուսների այդ դիջումը չգոհացրեց Աբբաս-Միրզային¹⁸³: Ռուս-պարսկական 1824 թ. բանակցություններում անհամաձայնության գլխավոր պատճառը այսպես կոչված «Շորապալի անկյունն եղավ»¹⁸⁴: Ավելին, ձախողվելով

¹⁸¹ Балаян Б., Международные отношения Ирана в 1813-1838 гг., автореф. канд. дис., Ер., 1963, стр. 14.

¹⁸² Դիրլյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և Հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989, էջ 188:

¹⁸³ Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, Тифлис, 1900, т. XXI, стр. 168.

¹⁸⁴ Фадеев А., 62վ. աշխ., էջ 191; Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение Восточной Армении к России, Ер., 1988, стр. 140.

Շորագյալը հետ վերադարձնելու իրենց պլանի մեջ, պարսիկները գրավեցին Մեղրու ուսուսական մասը և հրաժարվեցին հեռանալ: Փոխարենը Երմուղիի հրամանով ուսաները գրավեցին Երևանի խանությանը պատկանող Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան մասը: Իրավիճակը շիկանում էր. Աբաս-Միրզան նորից ու նորից պահանջում էր Շորագյալը: Հաջողութեան չհասնելով բանակցություններում՝ պարսկական կողմը սկսեց մեծ թափով պատրաստվել պատերազմի, որի առաջին հարվածը իրենց վրա ընդունեցին Փամբակի և Շորագյալի գավառները:

Արդեն 1825 թ. նոյեմբերի 8-ի թիվ 613 գեկույցում իշխան Սևարսեմիձեն գեներալ Վեյյամինովին հայտնում էր, որ Աբբաս-Միրզայի հրամանով Երևանի սարդարը Շորագյալի Ագիյաման և Բողդղան գյուղերն է ուղարկել շատ երևանցիների, ասելով, թե դրանք պարսկական հողեր են¹⁸⁵: «Ես,- գրում է Սևարսեմիձեն,- նամակ եմ ուղարկել սարդարին և ասել եմ, որ դրանք մեր հողերն են, և եթե նա երևանցիներին այդ հողերից չհեռացնի, ապա ես նրանց կհամարեմ շորագյալցիներ և կդարձնեմ ուսահպատակ»¹⁸⁶: Բայց ուսուսական կողմի պահանջը իր նպատակին չհասավ, ավելին Վեյյամինով Ա-ն 1826 թ. հուլիսի 7-ին իշխան Մենշիկովին գրում էր, թե «Երևանի սարդարը ոչ միայն իր մարդկանց չի հեռացրել իր կողմից գավթված և մեզ պատկանող Շորագյալից, այլև հայտարարել է, թե 12 օրից այստեղ է բերելու նաև քոչվորների և մեծաթիվ գործք»¹⁸⁷: Հավանաբար այս նամակը դեռ չէր հասել հասցեատիրոջը, երբ պարսկական զորքերը Երևանի կողմից ներխուժեցին Փամբակի և Շորագյալի գավառների տարածք և սկիզբ դրեցին 1826-1828 թթ. ուս-պարսկական պատերազմին: Պատերազմ, որի ընթացքում պարսիկները մի վերջին անգամ փորձեցին վտարել ուսաներին Անդրկովկասից, իսկ արդյունքում կորցրեցին ոչ միայն Վրաստանին ու ամբողջ Անդրկովկասին տիրելու հույսը, այլև իրենց վերջին հենակետերն Արևելյան Հայաստանում՝ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները: 1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով Պարսկաստանը հրաժարվեց Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած իր բոլոր հավակնություններից:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Արևելյան Շիրակի համար: Այս պայմանագրով ապահովվեց գավառի հարավային և արևմտյան սահմանների անվտանգությունն, ու վերջ դրվեց դեպի պարսիկ հրոսակների թալանչիական արշավանքներին, որոնք պարբերաբար շեն երկրամասը վերածում էին ավերակ ու ամայի տարածքի: Այդ են վկայում ոչ միայն հայ հեղինակները, այլև Հայաստան այցելած օտար ճանապարհորդները, անգլիացի ճանապարհորդ Ջեյմս Մորիերը հայտնում է. «Մինչև Դարաքիլիսե մենք բնակություն հետքեր

¹⁸⁵ Потто В., 624. աշխ., Кавказский сборник, т. XXI, стр. 106.

¹⁸⁶ Նույնը:

¹⁸⁷ Потто В., 624. աշխ., Кавказский сборник, Тифлис, 1900, т. XXII, стр. 131.

միայն տեսանք, ամեն ինչ կատարյալ ամայության մեջ էր շնորհիվ վերջին տասնհինգ տարվա յերկու ազգերի միջև մղվող քայքայիչ պատերազմի»¹⁸⁸ :

Հայտնի է, որ XVIII դ. երկրորդ կեսին Արևելյան Շիրակի տարածքում կար 109 գյուղ* : Դրանցից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը գոյատևեցին ընդամենը 16-ը, որոնցից տասը, ըստ Ս. Վիրաբյանի, Հայկական գյուղեր էին՝ Գյուլմրի, Խլի Լարաքիլիսա (Ազատան), Բայանդուր, Հոռոմ, Արթիկ, Հառիճ, Փոքր Պարնի, Թավշան-Լչյաղ (Շիրակավան), Ջաղուռ և Մարմաշեն, իսկ 6-ը՝ Ջրախլու (Ջրառատ), Լուլիջան (Սպանդարյան), Լասամալի (Գետափի), Փալուլիլի (Արփենի) և այլն՝ մահմեդական¹⁸⁹ : Շորագյալի գավառի գյուղերի թվի նվազման այսպիսի բարձր տեմպերի պատճառը տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակն էր : Գրեթե անընդհատ մղվող պատերազմների արդյունքում քայքայվեց գավառի տնտեսությունը, իսկ ժողովուրդը կամ գերեվարվեց, կամ էլ հեռացավ ավելի ապահով վայրեր : Ժողովրդագրական վիճակն ավելի վատացավ XIX դ. սկզբին, կապված ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հետ, որոնք Շորագյալի գավառը վերածեցին համարյա ամբողջությամբ ամայի ու ավերակ տարածքի :

Ռուսական կայսրությունը միավորվելու պահին Շորագյալի գավառն ուներ 24 գյուղ¹⁹⁰ : Ի դեպ, հարևան Փամբակի գավառում, որ Ռուսական կայսրությունն էր միացել Շորագյալից մի փոքր շուտ, հաշվվում էր 22 գյուղ¹⁹¹ : Մենք միտումնավոր հիշեցինք Փամբակի մասին, քանի

¹⁸⁸ Հակոբյան Հովհ., նշվ. աշխ., էջ 331 :

* Մելիկու, Գեգերլու, Բաշքենդ, Սավաջբուլաղ, Թուլեկու, Դարաքենդ, Բողազքեսան, Էինքենդ, Լուլիջան, Քարքիմլաք, Բուրիքենդ, Քենտումե, Քուբրջինյուռուլյա, Քոռ-Հասան, Լարաթեփե, Թունկեշի, Շիշթեփե, Լարամյու, Սարիքենտ, Դերբենտ, Ալիկու, Դոնախդան, Յուվա, Չաիրջու, Ուշթեփե, Օրթաքիլիսա, Ռին-Ջամե, Դուզթեփե, Լարաքիլիսա, Թաթրու, Անուր-դերե, Անուրամ-Թաթարու, Գյոզաբլու, Հուրկալա, Լաֆաս-Այի, Լարաբուլաղ-Մուղանյու, Բաղդատմուղ, Գուլմրի, Լափուլի, Արթիկ, Լիչաղ, Արզվիլի, Բեկքենտի, Հոռոմ, Մեչետու, Թոմարտաշ, Իլանյու, Թարատմուղ, Յուվամյու, Էին-դարաջի, Լաբաղթեփե, Գյուլքենդի, Սալքենդի, Լունբեյու, Արնուռ, Հալվեդի, Թեփե-դոնեկ, Դուզքենդուլյա, Շիրալի, Յուլքենե, Ալքիլիսա, Սուխքենդ, Չիլեքու, Փուսիկ, Գեոնիլեռ, Նեջեֆբուլաղ, Մեհտի-դուլի, Բասանյու, Պուքիդան, Լարա-գեմեքու, Լարա-դեյե, Ալ-Բուլաղ, Հասանքենդի, Լուրդուբուլաղ, Լոլա-յատակ, Լոլդուռան, Լարաքիլիսա, Իլանյու-Մուղանյու, Աջեքենդ, Իսահակ, Հարմա, Կաս, Փորսուլիլի, Խարչեքեսան, Գյուլքենդի, Չոբան-գիրմաղ, Լարա-դոտուր, Լըրի-Դադիրմանյար, Նեգարալիքենդ, Լարաչե, Հասամյու, Սաֆ, Մունջուլյու, Ալիքուչեկ, Հարադուռ, Լըզ-Լոչ, Շարաքեսան, Մերեկ, Շեքերբատ, Ալիֆենա, Ալբուլաղ, Բուլաղ-չոկ, Խանումքենդի, Քուբրջինյու, Հարամբատ, Բաշխարաք, Լարաբուլաղ, Չիլեքենդ (տե՛ս ПОТО В., նշվ. աշխ., Kavkazskii sbornik, т. XXI, стр. 42-43.) :

¹⁸⁹ Վիրաբյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 39 :

¹⁹⁰ Ավդալբեկյան Խ., Հոդային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801-1917թթ.), Եր., 1959, էջ 17 :

¹⁹¹ Ավդալբեկյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 17 :

որ Ռուսաստանի միանալուց հետո այս երկու գավառները միավորվելով կազմեցին մեկ առանձին վարչական միավոր՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան: Ռուսաստանին միանալու պահին այս գավառներում բնակչութայան պատկերն հետևյալն էր.

Աղյուսակ 1

գավառի անունը	գյուղերի թիվը	Հայեր		թաթարներ		այլազգիներ		ընդամենը	
		ծուխ	չուկչ	ծուխ	չուկչ	ծուխ	չուկչ	ծուխ	չուկչ
Փամբակ	22	401	3297	113	589	---	---	514	3886
Շորագյալ	24	660	4096	89	476	59	305	808	4877

Սա, ըստ էության, բնակչության ամենաբարձր ցուցանիշն է, որ գրանցվել է Շորագյալի գավառում մինչև XIX դ. 20-ական թվականների վերջը:

Միավորմանը հաջորդած առաջին տասնամյակում նկատվում է գավառի բնակչության թվի կտրուկ նվազում, որ շարունակվում է մինչև 1817 թ.: Ընդ որում, եթե մինչև 1810 թ. այն տեղի էր ունենում համեմատաբար դանդաղ, ապա 1810-1817 թթ. այդ գործընթացն այսպես ասած՝ «ազատ անկման» վիճակում էր: 1808թ. կայսրին ներկայացված մի գեկուցագրում նշվում էր, թե Շորագյալի գավառում կա 524 ընտանիք կամ 2773 մարդ¹⁹²: Սա նշանակում է, որ Ռուսաստանի հետ միավորման պահից հետո անցած երեք տարիների ընթացքում գավառի բնակչության թիվը պակասել էր 284 ընտանիքով կամ 2104 շնչով: 1810թ. բնակչության թիվը նվազում է մինչև 450 ընտանիք կամ 2000 մարդ¹⁹³, իսկ 1817թ. հասնում նվազման իր կրիտիկական կետին. Շորագյալում մնացել էր ընդամենը 174 ընտանիք կամ 870 մարդ¹⁹⁴: Այսպիսի աղետալի վիճակը խուճապային տրամադրություններ էր ծնում նույնիսկ ռուսական բարձրաստիճան գինվորականության շրջանում: 1811 թ. սեպտեմբերի 30-ին գեներալ-մայոր Ստալ Բ-ն մարկիզ Ֆ. Պաուլուչչիին ներկայացրած գեկուցում գրում էր, թե ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական երկարատև պատերազմների պատճառով Շորագյալի և Փամբակի գավառները մարդաթափ են եղել: Բնակչության մեծ մասն արտագաղթել էր, շատերն էլ գերի էին տարվել, և այժմ այդ երկու շրջաններում կար ընդամենը մոտ 500 ծուխ¹⁹⁵: Գավառի բնակչության թվի հետզհետե նվազումը Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարությունը նույնիսկ հաշտեցրեց այն մտքի հետ, թե արժե Շորագյալի ամայի ու անմարդաբնակ գավառը հետ վերադարձնել պար-

¹⁹² АКАК, т. 4, стр. 953.

¹⁹³ Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823, стр. 60.

¹⁹⁴ АКАК, т. 6, ч. 1, Тифлис, 1874, стр. 691.

¹⁹⁵ АКАК, т. 5, стр. 115.

սիկներին: 1817 թ. հունվարի 9-ին կայսրին ներկայացրած գեկուլցում, խոսելով ուսու-պարսկական բանակցություններում ուսաների կողմից պարսիկներին տարածքային զիջումներ անելու մասին, գեներալ Երմոլովը առաջարկում էր ամենածայրահեղ դեպքում վերադարձնել Շորազյայը, որն ունի ընդամենը 200 աղքատ ընտանիք¹⁹⁶: Բարեբախտաբար, գեներալ Երմոլովի այս առաջարկին վիճակված չէր իրականանալու: Շորազյայի գավառը չնորհիվ իր կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքի մնաց Ռուսական կայսրության կազմում:

Ազգաբնակչության թվի անընդհատ կրճատումն ու տնտեսության քայքայում գավառում, անշուշտ, պայմանավորված էին ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին գործոններով: Արտաքին գործոնների տակ նկատի ունենեք գրեթե քառորդ դար մղվող պատերազմները, ավերը, թալանն ու գերեվարումները, որոնց մասին շատ ենք խոսել, իսկ ներքին գործոնների տակ նկատի ունենեք տեղական չինովնիկների անպատմելի կամայականություններն ու չարաշահումները, բարձր հարկերը, դրանցից բխող աղքատությունը և այլրն: Չարաշահումների օրինակներից է Փամբակի մոտերավ Օրբելիանի օրինազանց գործունեությունը, որի մասին 1809 թ. նոյեմբերին Ա. Տորմաստովին հաղորդում էր տուժող Մ. Հարովթինովը: Վերջինս գրում էր, թե 1807 թ. ամբողջ ընտանիքով, ի թիվս այլ գաղթականների Կարսից տեղափոխվել են Շորազյայի Ղփչաղ գյուղ և գեներալ-մայոր Նեսվետաևից իրավունք են ստացել երկու ջրաղաց ու մեկ ձիթհանք կառուցելու: «Այս շինարարության վրա, գրում էր Մ. Հարովթինովը, մենք ծախսել ենք մեր ամբողջ ունեցվածքը, իսկ այժմյան Շորազյայի տեր Փամբակի մոտերավ իշխան Օրբելիանը, առանց դատ ու դատաստանի մեզանից խլել է մեր ջրաղացներն ու ձիթհանքը և հանձնել Բուզաղ սուլթանի եղբորը»¹⁹⁷:

Մոտերավի նման վարքագիծը նորություն չէր: Դեռևս 1805 թ. գեներալ-մայոր Նեսվետաևը գրում էր Պ. Յիցիանովին, թե մոտերավից բազմիցս պահանջել է տեղեկանք տեղի բնակչության թվի մասին, բայց նա անընդհատ հետաձգում է դա ներկայացնելը, «Հավանաբար ցանկություն ունի հետազայում օգտվել հարկերի հավաքումից»¹⁹⁸: Եվ իրոք, օգտվում էին թե՛ մոտերավը և թե՛ գերությունից ազատված Բուզաղ սուլթանը, որի վերադարձը առաջ բերեց Փամբակի և Շորազյայի գավառների բնակչության դժգոհությունը: 1811 թ. նոյեմբերի 16-ին մարկիզ Պաուլուչին Մալինսկուն գրում էր, թե սուլթանը Շորազյայից վերցրել է մոտ 500 ու ավար և բացի այդ ինչ-որ նոր հարկ է մտցրել, որ կազմում է մոտ 600 ու¹⁹⁹: «Հայերի խնդրանքը չմերժելով, գրում էր Պաուլուչին, հրամայում եմ քաղաքացիական

¹⁹⁶ АКАК, т. 6, ч. 2, стр. 142.

¹⁹⁷ Присоединение..., т. 1, док. 445, стр. 536-537.

¹⁹⁸ АКАК, т. 2, стр. 632.

¹⁹⁹ АКАК, т. 5, стр. 115.

չինտվնիկ ուղարկել Շորագյալի շրջան, հարցը տեղում քննելու համար»²⁰⁰:

Եվ մինչև չինտվնիկները զբաղված էին Բուզաղ սուլթանի անօրինությունների վերացմամբ, Շորագյալի գավառը շարունակում էր մարդավթափ լինել: Հետաքրքիր է մի փաստ. 1805 թ. Շորագյալի գավառն ուներ մոտ 1000 ծուխ և Պ. Ցիցիանովի և Բուզաղ սուլթանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ տարեկան վճարելու էր 2000ռ. հարկ: 1805-1817 թթ. գավառի ազգաբնակչության թիվը կրճատվեց համարյա 5,5 անգամ, հասնելով մինչև 174 ծխի: Նշված ժամանակահատվածում ուռևական իշխանությունները մի քանի անգամ ազատեցին շորագյալցիներին պայմանագրում նշված տարեկան 2000ռ. հարկը վճարելուց: Այսպես, օրինակ 1809 թ. մարտին կոմս Գուղովիչը գրում էր, թե երկարատև պատերազմները քայքայել են գավառի տնտեսությունը, և այդ պատճառով առաջարկում էր շորագյալցիներին ազատել 1805, 1806 և 1807թթ. հարկերի վճարումից, իսկ հարկերի հետագա հավաքումն էլ հանձնարարել Փամբակի մոուրավին²⁰¹: Բայց ապարդյուն, իշխանությունները չարձագանքեցին 1805 թ. պայմանագրով ամրագրված հարկի չափը փոքրացնելու սույն խելամիտ առաջարկին: Սխալը շտկվեց միայն գեներալ Երմոլովի կողմից: 1817թ. փետրվարի 28-ին նա Դ. Գուրևին գրում էր, թե գավառում նախկինում ապրում էր 1000, իսկ այժմ՝ 174 ընտանիք, այն էլ ծայրահեղ վատ վիճակում, որի պատճառը գրեթե 10 տարի շարունակ ընթացող պատերազմներն են: Առաջարկվում էր «1813, 1814, 1815 և 1816 թթ. հարկերը՝ 8000ռ. արծաթ, հաշվել չեղյալ, քանի որ 1805 թ. այս կողմ Շորագյալի գավառը վճարել է ընդամենը 3010ռ. 89 կոպեկ հարկ, և այն էլ ոչ թե դրամով, այլ հացով: Բուզաղ սուլթանի հետ կնքված պայմանագիրը պետք է համարել անվավեր, իսկ վերոհիշյալ գավառը նշված պատճառներով ազատել հարկերից»²⁰²: Նույն Երմոլովը Փամբակի և Շորագյալի գավառների ազգաբնակչության տնտեսական պայմանները բարելավելու և հետագա արտագաղթը դադարեցնելու նպատակով որոշում է այդ երկու գավառների սահմանագլխին կառուցել ամրոց ժողովրդի ապահովությունը թուրք-պարսկական հարձակումներից երաշխավորելու համար: «Նույնիսկ այժմ, գրում էր գեներալ Երմոլովը Դ. Գուրևին 1819 թ. փետրվարի 12-ին, - երբ պատերազմ չկա, բավականին վտանգավոր է այստեղ Հողազործությունը զբաղվելը, քանի որ լինելով սահմանամերձ, այս տարածքը մշտապես ենթարկվում է թուրք-պարսկական թալանչիական հարձակումների»²⁰³: Ավարտելով իր գեկույցը՝ գեներալ Երմոլովը գրում էր. «...և որպեսզի այլևս արտագաղթ չլինի, ես որոշել

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 116:

²⁰¹ АКАК, т. 3, стр. 228.

²⁰² Присоединение..., т. 2, док. 8, стр. 33-34.

²⁰³ АКАК, т. 6, ч. 1, стр. 19-20.

եմ իջեցնել տեղի հարկերը, քանի որ միայն այս պայմանով է կարելի ստիպել փախած փամբակցիներին ու շորագյալցիներին հետ վերադառնալ»²⁰⁴։ Գեներալը համոզված էր, որ եթե այս քայլերը չձեռնակվեն, ապա նոր պատերազմի ղեպքում Փամբակն ու Շորագյալը կմնան ամայի ու թշնամու համար հեշտ կլինի դրանց գրավումը»²⁰⁵։

Ազգաբնաչուխության թվի տատանումների վրա մեծ ազդեցություն էր թողնում նաև գաղթը Երևանի խանությունից և Կարսի փաշայությունից տարածքներից ղեպի Շորագյալի գավառ և հակառակը, սկսած վերջինիս՝ ռուսների ձեռքն անցնելու օրվանից։ 1805թ. մարտին՝ Շորագյալը գրավելուց հետո, ռուսական զորքերը գեներալ-մայոր Նեպիետակի գլխավորությամբ առաջանալով հասնում են մինչև Էջմիածին, գրավում այն, իսկ հետ վերադառնալիս իրենց հետ վերցնում վանքի դանձերն ու շրջակա 12 գյուղերի բնակչությունը, ավելի քան 600 տուն։ Սրանց մի մասին 60 գրենադեներին, 50 կազակների և 150 հեծյալների ուղեկցությամբ գեներալ Նեպիետակը Թալինի վրայով ուղարկում է Շորագյալ, իսկ մյուս մասին՝ տանում Թիֆլիս²⁰⁶։ Այս ղեպքերի մասին Լեոն գրում է. «12 գեղը ևս Հայոց ժողովուրդ են բերեալ, որք կարեն լինել ի նպի 600 տանց. որոց գոմանս բերին ի քաղաք (Թիֆլիս - Ա. Հ.)»²⁰⁷։ Նույն 1805 թ. մայիսի 12-ին Նեպիետակը Յիցիանովին ղեկուցում էր, թե ընդհանուր առմամբ Երևանի գյուղերից ռուսական տարածքներ է գաղթեցրել 357 ընտանիք, որից 200 ընտանիքը տեղավորել է Փամբակում և Շորագյալում։ «92 ընտանիք աշտարակցիներ,- գրում էր Նեպիետակը,- իրենց անասուններով ուղարկել եմ Շորագյալ,...68 ընտանիք տեղավորել եմ Ղարաքիլիսայում (խոսքը Փամբակի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղի մասին է-Ա.Հ.)»²⁰⁸։ Նույն տարվա (1805 թ.) օգոստոսի վերջին Շորագյալ են վերադառնում Երևան փախած 400 ընտանիք թաթարներ²⁰⁹, իսկ մեկ տարի անց՝ 1806 թ. նոյեմբերին, Նեպիետակի թուլյությունից այստեղ է հաստատվում նաև ռուսական հպատակություն ընդունած խոյի Ջաֆար խանն իր համախոհներով²¹⁰։ Շուտով սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը (1806-1812 թթ.) սկիզբ է դնում ղեպի Փամբակի և Շորագյալի գավառներ արևմտահայերի ներգաղթին։ Կարսեցի հայերի առաջին խումբը՝ շուրջ 700 ընտանիք, նշված գավառներ է գաղթում արդեն 1807 թ. մարտի վերջերին, երբ ռուսական զորքերը Նեպիետակի գլխավորությամբ շարժվում էին ղեպի Կարս²¹¹։

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 21, 692։

²⁰⁵ Նույնը։

²⁰⁶ Присоединение..., т. I, док. 229, стр. 299-300.

²⁰⁷ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 7, էջ 262։

²⁰⁸ Присоединение..., т. I, док. 234, стр. 307.

²⁰⁹ Присоединение..., т. I, док. 229, стр. 299-300.

²¹⁰ АКАК, т. 3, стр. 270.

²¹¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 6517, էջ 2։

Եվս 500 ընտանիքների նա ազատում և Գուղովիչի հրամանով Շորագյալ է ուղարկում արդեն ապրիլի 6-ին՝ Կարսից նահանջելիս²¹²: Ազլըչախի չախում տեղեկանալով էրզրումի սերասկյար Յուսուֆ փաշայի հարձակման մասին, Նեպլետաևը կարողանում է ապրիլի 20-22-ի ընթացքում շրջակա թրքահայատակ գյուղերից տեղահանանել և Փամբակի ու Շորագյալի գավառներում վերաբնակեցնել 3111 մարդու՝ մեծամասամբ հայերի, իրենց ունեցվածքով, անասուններով, վաճառքի ու ցանքսի համար անհրաժեշտ պարենով²¹³:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող մի անվանացանկի համաձայն՝ 1807 թ. Կարսի փաշայությունից Մեծ Լարաքիլիսա գյուղում բնակություն էր հաստատել 21 ընտանիք կամ 95 շունչ, Համամյուում՝ 8 ընտանիք կամ 41 շունչ, Պարնիում հաստատվել էին 350 հոգուց բաղկացած 58 ընտանիքներ, Փոքր Լարաքիլիսայում տեղավորվել էր 45 ընտանիք կամ 271 շունչ, Գյումրիում՝ 41 ընտանիք կամ 183 շունչ, ընդհանուր առմամբ՝ 173 ընտանիք կամ 940 շունչ, որից 494-ը արական, 446-ը իգական սեռի ներկայացուցիչներ²¹⁴: Այլ փաստեր վկայում են, որ դեպի ռուսական տարածքներ ներգաղթին գուգահեռ՝ տեղի է ունեցել նաև հակառակ գործընթացը: 1801 թ. հուլիսի 13-ին գեներալ-մայոր Լազարևը գեներալ-լեյտենանտ Կնոր-րինգին գրում էր, թե Երևանի Մամադ խանն ու Քյալբայի խանը 400 հոգանոց զորաշուկատով տեղավորվել են Շորագյալում և «խանին հաջողվել էր իր կողմը գրավել և տանել Փամբակի և Շորագյալի 14 թավթարական գյուղերի բնակիչներին»²¹⁵: Այսպիսի տեղաշարժեր նկատվեցին նաև Յիցիանովի երևանյան առաջին արշավանքի ժամանակ: Ն. Դուբրովինը գրում է, թե վրաց արքայորդիներ Ալեքսանդրի, Հուլունի և Փարնավազի հետ պայմանավորվածության համաձայն՝ միայն Փամբակի գավառից 27 գյուղերի բնակիչներ իրենց աղալարների գլխավորութամբ փախան Կարսի փաշայության տարածք²¹⁶: Սրանց հետ վերադարձնելու համար ռուսները ստիպված եղան նույնիսկ պատանդներ վերցնել²¹⁷:

Արևմտահայերի գաղթը Կարսի և Ախալցխայի փաշայություններից Փամբակի ու Շորագյալի գավառներ շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին: 1812 թ. հունվարի 17-ին մարկիզ Պաուլուչչին գրում էր. «Կան 57 ընտանիք ջավախքցիներ՝ տեղավորված Լիլոյում, Ախալքալաքից դուրս եկածներ՝ տեղավորված Բորչալուում, 100 ընտանիք Կարսի

²¹² АГАР, т. 3, стр. 600.

²¹³ АГАР, т. 3, стр. 614.

²¹⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 22ա, վավ. 86:

²¹⁵ АГАР, т. 1, стр. 599.

²¹⁶ Дубровин Н., Закавказье от 1803-1806гг., стр. 358.

²¹⁷ Присоединение..., т. 1, док. 258, стр. 323-324.

թաթարներ՝ տեղավորված Փամբակում և 38 ընտանիք Հայ-կաթոլիկներ՝ Փամբակում և Շորազյալում»²¹⁸:

Իր նահանգի տարածքից դեպի ուղևորական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմադ փաշան և Կարա բեկը գեներալ Ռոտիչևիին խնդրում են Փամբակում և Շորազյալում բնակվող իրենց փաշայության բնակիչներին ուղարկել նախկին բնակության վայրերը, իրենց պահանջը հիմնավորելով Բուխարեստի պայմանագրի այն կետով, որն արգելում էր Հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը: Իսկ գաղթածները քիչ չէին: Ըստ ուղևորական պաշտոնական փաստաթղթերի՝ Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) դրանք 110 ընտանիք էին, Գյումրիում՝ 20, Բեքանտում* (Մեծ Պարսի)՝ 50, Համամյում (Սպիտակ)՝ 10, Փոքր Ղարաքիլիսայում՝ 20, Լոռիում՝ 60, Ռիզունյարում (Օձուն)՝ 6, ձոնկանում՝ 14, Թիֆլիսում՝ 30, Ղազախի և Շամշադինի տարածքներում՝ 150, Կախեթում և Քարթլիում՝ 133, ընդամենը՝ 603 ընտանիք²¹⁹: Թուրքական կողմի խնդրանքը հաղորդվում է Փամբակի և Շորազյալի գյուղերում հաստատված կարսեցիներին: Գեներալ-մայոր Սիմոնովիչը 1815 թ. մարտի 20-ին գեներալ Ռոտիչևիին ներկայացրած զեկուցագրում հայտնում է, թե ընդհանուր առմամբ հետ վերադառնալու ցանկություն ունեն 37 ընտանիքներ, իսկ մնալ ցանկացել են 22 ընտանիք՝ Ղարաքիլիսայում, 22 ընտանիք՝ Լոռիում, 13 ընտանիք՝ Գյումրիում, 5 ընտանիք՝ Համամյում, 18 ընտանիք՝ Բեքանտում և 75 ընտանիք Փոքր Ղարաքիլիսայում²²⁰: Այսինքն ուղևորական հպատակություն էին ընդունում 155 ընտանիքներ, և սրանք վերջինները չէին: Արդեն 1817 թ. ապրիլի 15-ին գեներալ Երմոլովը գնդապետ Յակիմովին գրում էր, թե Երևանի աղայար Մաշադի Աբդուլլան իր և 200 այլ ընտանիքների համար իշխան Սևարսեմիձեից Շորազյալում հաստատվելու թույլտվություն է խնդրել: «Նմանատիպ խնդրանք են ներկայացրել նաև Կարսի շատ հայեր,- գրում էր Ա. Երմոլովը,- բայց ես չէի ցանկանա մեր սահմանամերձ շրջանները բնակեցնել թշնամի երկրի բնակիչներով»²²¹: Եվ չնայած նա Յակիմովին առաջարկում էր ժամանակավորապես դադարեցնել գաղթականների նոր խմբերի ընդունումն ու տեղաբաշխումը Փամբակի և Շորազյալի գավառներում, այնուամենայնիվ ներգաղթը շարունակվում էր: Նույն 1817թ. Բայազետի փաշայության Ալաշկերտի Կարասու գյուղից Շորա-

²¹⁸ АКАК, т. 5, стр. 18.

* Արևելյան Շիրակի այս և մնացած գյուղերի նոր անունները տրվում են մաս աշխատության վերջում:

²¹⁹ Մուրադյան Հ., Կարսի մահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001, էջ 138:

²²⁰ АКАК, т. 5, стр. 816.

²²¹ АКАК, т. 6, ч. 2, стр. 149.

գյալի գավառի Քյաֆթառլու (Փանիկ) գյուղ են տեղափոխվում 12 ընտանիքներ²²², 23 ընտանիք չորանքյարայցիներ ավազներ Նալլի աղա-յի և Մամադ-Հասան աղայի գլխավորությամբ 1819 թ. տեղափոխվում են Շորագյալի գավառի Զաճուռ գյուղ: Լ. Սևարսեմիձեն Հուլիսի 29-ին Ի. Վելյամինովին հայտնում էր, թե նորեկները քոչվորներ են՝ 158 հոգի (89-ը արական, 69-ը իգական սեռի)²²³:

Թուրքիայից, մանավանդ՝ Կարսի փաշայությունից դեպի Փամբակ և Շորագյալ հայերի ներգաղթը նոր թափ է ստանում 1822 թ., երբ պարսկական 12000-ոց բանակը պաշարում է Կարսը: Այս պատերազմի օրերին շատ կարսեցիների, կարինցիների և բայազետցիների հաջողվում է անցնել ուռսական տարածքներ: Ըստ 1822 թ. կազմված չափաբերական մատյանների՝ Շորագյալի միայն Փաքր Ղարաքիլիսա գյուղում կային Կարսի նահանգի Փարգիտ, Ղարախան, Զուլուլյուռ, Քեչեբորք, Բաշ Շորագյալ, Հագաքյարաք, Ճալա, Ծպնի, Տիկոր, Տիկնիս գյուղերից և Կարս քաղաքից գաղթած հայեր: Կարսեցիներ կային նաև Շորագյալի Հոռոմ, Ղալթախաչի (Հարթագյուղ), Ղչաղ գյուղերում²²⁴: 500 ընտանիք թուրքահայ գաղթականներ տեղավորվել էին Գյումրիում, իսկ մնացած մասը՝ Շորագյալում և Լոռիում²²⁵:

Թուսական տերություն մարզերը գաղթած արևմտահայերի մասին Ն. Աշտարակեցին Հ. Լազարյանին գրում է. «... նկատելի է թէ՛ յորպիսի հեծուլթիւնիս կայցեն առ հասարակ և բարեպաշտ համարեալ լինին, որք մագապուրծ գանձինս և զընտանիս զօրեն արկանել մերկ ու բոկ ընդ հովանեաւ դրօշակի իւրոյ կայսերական մեծութեան ամենայն ուռսաց ի Շիրակ գաւառ...»²²⁶: Եվս 368 ընտանիք հայ-կաթողիկէներ Շորագյալի գավառի Ղափլի(Գուսանաղյուղ), Քյափանակ (Հովիտ) և Քյաֆթառլի (Փանիկ) գյուղեր են գաղթում արդեն 1823թ.²²⁷: Սա հայ-կաթողիկէների երկրորդ զանգվածային գաղթն էր դեպի Շորագյալի գավառ, քանի որ առաջինը տեղի էր ունեցել 1810 թ., երբ մարկիզ Պաուլուչչիի օգնու-

²²² Տեղագրական պատառիկներ. Արևելյան մասն Շիրակայ, «Արևելյան մասույ», Զմիւռնիս, 1898, 1 դեկտեմբերի, թիւ 23, էջ 890; Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, «Իրան-Նամե», Եր., 1998, N 1-2-3, էջ 15:

²²³ Присоединение..., т. 2, док. 43, стр. 67-68.

²²⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թրթ.43, վավ. 298բ., թրթ. 46, վավ. 249:

²²⁵ Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երես-մամյակին, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն», Եր., 1994, էջ 127:

²²⁶ Տես Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 127-128; Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թրթ. 105, գործ 13, վավ. 192, էջ 2-3:

²²⁷ АКАК, т. 6, ч. 1, стр. 466-467.

թիամբ չուրջ 140 ընտանիք հայ-կաթոլիկներ էին բնակեցվել գավառի սարածքում²²⁸:

1823 թ. միառժամանակ վերջ դրվեց հայերի գանգվածային գաղթին դեպի ռուսական տիրույթներ: Շուրջ քառորդ դար տևած գաղթի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանների, և մանավանդ Շորազյայի գավառի ազգաբնակչությունը գգալի համալրում ստացավ: Արդյունքում, սկսած XIX դ. 20-ական թվականներից՝ ամայի դարձած գավառը նորից սկսեց վերհասնել: Այս գործընթացին մեծապես նպաստեց նաև ռուսական կառավարության կողմից ընտրված ճիշտ հարկային քաղաքականությունը: Հարկերի մինչև մինիմում նվազեցումը և Փամբակի ու Շորազյայի գավառների սահմանադրված կառուցվող ամրոցի առկայությունը պատճառ հանդիսացան հարյուրավոր նորեկների համար՝ Շորազյայի գավառը որպես երկրորդ հայրենիք ընտրելուն, իսկ փոքրամասնակի տեղաբնակներին էլ հետ պահեցին այլ վայրեր գաղթելուց: Այս ամենի շնորհիվ գրեթե անմարդաբնակ Շորազյայի գավառը 1824-1825 թթ. արդեն ուներ 705 ծուխ՝ 529-ը հայկական, 176-ը թաթարական²²⁹, որը գավառի ազգաբնակչության 1805 թ. ցուցանիշից՝ 808 ծխից, պակաս էր ընդամենը 103 ծխով: Այսպիսին էր Շորազյայի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակը ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմի նախօրեին:

Շորազյայի գավառի ժողովրդագրական դրությունը 1805-1825 թթ.

Աղյուսակ 2

	1805թ.	1808թ.	1810թ.	1817թ.	1824-1825թթ.
Ծուխ	808	524	450	174	705
Շունչ	4877	2773	2000	870	մոտ 4200

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԸ XIX ԴԱՐԻ 30-40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ա) Շորազյայի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքը XIX դարի առաջին երեսնամյակին

²²⁸ АҒАК, т. 4, стр. 24-25.

²²⁹ Коцебу М., նշվ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXII, стр. 19.

Թեև, ինչպես վերևում ասվեց, Շորագյալի միացումը Ռուսաստանին իրավաբանորեն ամրագրվեց միայն 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով, այնուամենայնիվ արդեն 1805 թ. սկսած՝ այն, իբրև ուսսական տարածք, բնականաբար ենթակա դարձավ ուսսական իշխանությունների կողմից ամբողջ XIX դ. ընթացքում պարբերաբար կատարվող վարչատարածքային բաժանումներին, որոնց բազմաբանակությունը հետևանք էր Անդրկովկասը ուսսաների կողմից ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար՝ մաս-մաս յուրացնելու:

Այդ բաժանումներից առաջինը, որ ուղղակիորեն առնչվում էր Շորագյալի հետ, Վրաստանի կազմում 1805 թ. Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի ստեղծումն էր Ռուսաստանին ավելի վաղ (1801 թ.) միացած Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի միավորմամբ²³⁰: Այն հյուսիսից սահմանակից էր Բորչալուի դիստացիային, հարավից՝ Երևանի խանությունը, հարավ-արևելքից՝ Ղազախի դիստանցիային, արևմուտքից՝ Կարսի և մասամբ էլ Ախալցխայի փաշայություններին: Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան ուներ 8440 քառ. վերստ տարածք, որից 5000 քառ. վերստը Լոռուն էր, 2150 քառ. վերստը՝ Փամբակին, իսկ 1290 քառ. վերստը՝ Շորագյալին²³¹: Նորաստեղծ դիստանցիայում պահպանվում էր վարչական նախկին համակարգը: Դիստանցիան կազմող գավառներում ներքին իշխանությունը նորից մնաց նախկին տերերի՝ սուլթանների և մոուրավների ձեռքին: Շորագյալի գավառում ևս ցարական կառավարությունը ոչ միայն չվերացրեց սուլթանական իշխանությունը, այլև, ինչպես վերևում ասվել է, գերեվարված Բուդաղի փոխարեն սուլթան Հոչակեց վերջինիս որդի Համո-բեկին²³²: Ավելին՝ կարճ շամանակ անց գերությունից հետ վերադարձած և կրկին իր սուլթանական «գահին»²³³ բազմած Բուդաղ սուլթանը, խոստանալով վճարել տարեկան 2000ռ. հարկ՝ ուսսական իշխանություններից սուլթանության ներքին գործերին տնօրինելու իրավունք է ստանում: Գավառի ներքին կյանքի տնօրինման գործում լիակատար ազատություն ստանալու համար սուլթաններին խանգարում էր թերևս մոուրավների իշխանությունը, որոնք գավառներում կարգված էին դեռևս վրացական շրջանից և զբաղվում էին հարկերի չափի ճշտմամբ, դրանց գանձմամբ և տեղական աղալարների և վրաց արքունիքի միջև միջնորդություններով: Ռուսական տիրապետության սկզբնական շրջանում սրանք ոչ միայն

²³⁰ Потто В., Кавказская война..., т. 1, стр. 360; Зубов Платон, Картина Кавказского края принадлежащего России, и сопредельных оному земель; в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и топографическом отношениях, ч. 1, СПб., 1834, стр. 101; История Азербайджана, т. 1, Баку, 1958, стр. 349-350.

²³¹ Обзорение российских владений за Кавказом..., ч. 2, СПб., 1836, стр. 293-294.

²³² АКАК, т. 2, стр. 574.

²³³ АКАК, т. 2, 577-578.

պահեցին իշխանությունն իրենց ձեռքում, այլև ընդլայնեցին իրենց գործունեությունը շրջանակները: Այժմ բացի Հարկերի սահմանումից ու գանձումից, նրանք զբաղվում էին նաև գաղթականների տեղաբաշխմամբ և նույնիսկ կարանտինների ու պահակակետերի ստեղծմամբ²³⁴, իսկ 1809 թ. սկսած՝ մոուրավների իշխանությունը, կապված Հյուսիսային Հայաստանի Հայաչառ շրջանների մարզաթափ լինելու հետ, սկսեց տարածվել ոչ թե մեկ, այլ միանգամից մի քանի գավառների վրա: Օրինակ, 1809 թ. մարտի 16-ից կոմս Գուգովիչի առաջարկով ամբողջ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում Հարկերի Հավաքման մենաշնորհը տրվեց Փամբակի մոուրավին²³⁵: Այս քայլը առաջ բերեց ժողովրդի կտրուկ դժգոհությունը: Նույն թվականի նոյեմբերի սկզբներին արդեն գեներալ-մայոր Հախվերդովը (Հախվերդյան) տեղեկացնում էր գեներալ Տորմասովին, թե Շորագյալի բնակիչները հրաժարվել են Փամբակի մոուրավին որևէ տեսակի Հարկ վճարելուց²³⁶: Շորագյալցիների այս բողոքը, ինչպես նաև հենց ռուսական իշխանությունների հանդեպ Փամբակի մոուրավի 1805-1811 թթ. կատարած բազմաթիվ զանցանքները տեղի տվեցին մտածելու մոուրավին պաշտոնից հեռացնելու մասին: Պատճառաբանելով Փամբակի և Շորագյալի գավառներում բնակչության թվի կտրուկ նվազումը՝ գեներալ-մայոր Ստալ Բ-ն 1811 թ. սեպտեմբերի 30-ին մարկիզ Պաուլուչչիին ներկայացրած գեկուցագրում առաջարկեց պաշտոնից հեռացնել Փամբակի մոուրավ Մելիքովին, նրա տեղում նշանակել տեղի ռուսական բանակի սպաներից մեկին, և եթե մոուրավի տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 900 ռ. արծաթով, ապա սպային վճարել երեք անգամ քիչ²³⁷:

Շուտով՝ 1814 թ., մոուրավներին փոխարինեցին պրիստավները, որոնք նշանակվում էին ռուս սպաներից, և որոնց գործունեությունն նպատակը տեղական կառավարիչներին՝ խաներին ու սուլթաններին վերահսկելն էր:

1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով ռուսներին անցան մի շարք նոր տարածքներ: Ցարական կառավարությունը մեծ նվերներ էր անում բոլոր այն խաներին, որոնք պատերազմի ժամանակ անցել էին ռուսների կողմը: Պատերազմից հետո այդպիսի տարածքների համար նշանակվեցին չնչին Հարկեր, իսկ զորքերն էլ աշխատում էին հնարավորին չափ չխանգարել տեղական բնակչությանը: «Թրվում է, գրում էր Մ. Կոցեբուն, թե խաների համար սկսվում է մի երանելի ժամանակաշրջան: Ռուսական տիրապետությունն ինքնակամ ընդունած մահմեդական «տիրակալները» չունեին միայն մահապատիժ

²³⁴ АКАК, т. 4, стр. 476.

²³⁵ АКАК, т. 3, стр. 228.

²³⁶ АКАК, т. 4, стр. 483.

²³⁷ АКАК, т. 5, стр. 155.

իրականացնելու իրավունք»²³⁸: Բայց նրանք զաղտնի և՛ մահապատիժներ էին իրականացնում, և՛ այլ դաժանություններ գործում, բացի այդ սկսել էին թաքուն բանակցություններ վարել պարսիկների հետ: Ահա այս ամենին վերջ դնելու նպատակով էլ կառավարությունը խաներին ու սուլթաններին կից նշանակել էր պրիստավներին: Բայց սրանց նշանակումը չբերեց էական արդյունքների, և կառավարությունն անցավ ավելի լուրջ քաղաքականություն: Սկսեցին փոխել անհնազանդ խաներին: Առաջինը փոխվեց Ղուբայի Շահ-Ալի խանը: 1819 թ. վերջերին մահացավ Շաքիի Իգմայիլ խանը՝ առանց հետնորդների, և կառավարությունը այնտեղ նշանակեց պարես, որը դիվանի քարտուղար էր և բացի քրեական հարցերից մնացած գործերում կառավարում էր տեղական օրենքներով: Մի քանի տարի անց առանց լուրջ պատճառների Պարսկաստան են փախչում Շիրվանի և Ղարաբաղի խաները, մտցվում է ռուսական կառավարման սխտեմ, խանությունները, որ սկսեցին անվանվել պրովինցիաներ, կառավարվում էին գեներալի կողմից²³⁹: Շիրվանի և Ղարաբաղի խաների ճակատագրին արժանացավ նաև Շորաքյալի տիրակալ Բուղաղ սուլթանը: Ռուսական բանակի գնդապետ, Փամբակի գավառապետ Սևարսեմիձեի զեկուլցի համաձայն՝ Բուղաղը Փոքր Բեքանդ գյուղից Երևան էր փախել 1826 թ. հուլիսի 11-ին, ռուս-պարսկական պատերազմը սկսվելուց հինգ օր առաջ²⁴⁰:

Բուղաղի փախուստից հետո գավառի տարածքում այլևս սուլթանական իշխանությունը չվերականգնվեց: Գավառի ներքին գործերի տնօրինումը մնաց պրիստավի ձեռքում, որը նստում էր Փամբակի Ղարաքիլիսա գյուղում: Սա Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Զավիլեյսկո՝ կայսրին ուղղված 1829 թ. հոկտեմբերի 23-ի զեկուլցի համաձայն՝ իրենից ներկայացնում էր միաժամանակ և՛ ոստիկանություն, և՛ դատական մարմին, և՛ հարկահավաք, և՛ կառավարիչ²⁴¹:

Սրանով մի առ ժամանակ ավարտվում են վարչական նորամուծությունները թաթարական դիստանցիաներում, այդ թվում նաև՝ Շորաքյալի գավառում:

Անդրկովկասյան նվաճված տարածքների հաջորդ վարչատարածքային բաժանման համար (1829 թ.) հիմք ծառայեցին մի շարք նոր պատմաքաղաքական իրադարձություններ, որ տեղի ունեցան տարածաշրջանում սկսած 1826 թվականից: Երևանը գրավելուց անմիջապես հետո, նախկին Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքներում կարգ ու կանոն հաստատելու և տեղի տնտեսական պոտենցիալը պատերազմի նպատակներին ծառայեցնելու համար գեներալ Պասկևիչը 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին Երևանում կազմակերպում է «ժամա-

²³⁸ Коцебы М. Е., նշվ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXII, стр. 6.

²³⁹ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁴⁰ Потто В., Материалы по истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXIII, Тифлис, 1902, стр. 15.

²⁴¹ АКАК, т. 7, Тифлис, 1876, стр. 24.

նակավոր վարչութիւն»²⁴², քաղկացած երեք մարդուց՝ այստեղ գտնվող գործերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Կրասովսկուց, որը համարվում էր վարչութիւն նախագահ, Ներսես Աշտարակեցուց, որն իբրև տեղացի բնակչութիւն մեջ մեծ հեղինակութիւն ունեցող և երկրի պայմաններին քաջածանոթ անձնավորութիւն, և Երևանի բերդի պարետ փոխգնդապետ Բորողինից²⁴³: Ժամանակավոր վարչութիւնը ամբողջովին ենթարկվում էր Կովկասյան գործերի գլխավոր հրամանատար Պասկևիչին և կառավարվում նրա կարգադրութիւնների հիման վրա: Ժամանակավոր վարչութիւն նախագահին իջեցված հրահանգում ասվում էր, թե վարչութիւն գլխավոր նպատակը պետք է հանդիսանա հարկավոր միջոցառումների կիրառումը հանգստի ու բարեկարգութիւն հաստատման և երկրամասը թշնամական հարձակումներից ու ներքին անկարգութիւններից պաշտպանելու համար:

Միանգամայն իրավացիորեն է նկատում Ալ. Երիցյանը. «Պասկևիչը իրոք որ ծանր պարտականութիւններ դրեց այդ վարչութիւն վրա»²⁴⁴: Նա ժամանակավոր վարչութիւնից պահանջում էր լուծել պատերազմի և իսպաղ կյանքի հետ առնչվող այնպիսի հարցեր, որոնք քայքայված երկիրը ամենևին էլ ի վիճակի չէր իր ողորմելի տնտեսութեամբ ապահովել: Ըստ երևույթին Պասկևիչն ինքն էլ գիտեր, որ իր հանձնարարած գործերի մեծագույն մասն այդ պայմաններում անհնար էր իրագործել, ուստի անչափ դժգոհ էր ժամանակավոր վարչութիւն չորս ամիսների գործունեութիւնից²⁴⁵, չնայած առանց այդ էլ արքունիքում արդեն վաղուց նախագիծ էր մշակվում Երևանի մարզի մնայուն վարչաձևի մասին: Սարգային վարչութիւն կանոնադրութիւն այդ նախագիծը 1827 թ. դեկտեմբերի 15-ին գլխավոր շտաբի պետ Դիբիչի կողմից ուղարկվում է Պասկևիչին: Վերջինս նախագծի մեջ անհրաժեշտ փոփոխութիւններ մտցնելու նպատակով 1828 թ. ապրիլի 2-ին գրավոր գեկուցագիր է ներկայացնում Ս. Պետերբուրգ և խնդրում, որ պետքի դրանք հաստատվեն բարձրագույն հրամանագրով²⁴⁶: Սակայն Պասկևիչի՝ գեկուցագիր ներկայացնելուց 13 օր առաջ, Թուրքմենչայի

²⁴² АКАК, т. 7, стр. 432; В. И. Иваненко, նշվ. աշխ., էջ 241:

²⁴³ АКАК, т. 7, стр. 480-481; Պարսամյան Վ., Հայ ժող. պատմություն 1830-1850 թթ., Եր., 1956, էջ 57:

²⁴⁴ Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում, մաս Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 339:

²⁴⁵ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Աղաբեգյան Ս., Խնդիր կաթողիկոսության Ամենայն Հայոց, Քննություն 1836թ. սահմանադրության (Պոլոժենիայի), Կ. Պոլիս, 1865, էջ 12-14; Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 4, մաս 2, Բաքու, 1909, էջ 277-279; Կոստանեանց Կ., Տ. Ներսես Ե Աշտարակեցի՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ալեքսանդրապոլ, 1909, էջ 9-10:

²⁴⁶ Չակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 364:

պայմանագիրը վավերացվելուց մեկ օր անց՝ 1828 թ. մարտի 21-ին, հրապարակվում է կայսեր հրամանագիրը նոր գրավված տարածքներում՝ Երևանի և Նախիջևանի խանություններում ու Օրդուբադի օկրուգում Հայկական մարզ կազմակերպելու մասին.

«Բարձրագույն հրամանագիր կառավարող սենատին
21-ը մարտի 1828 թ., N 1888

Պարսկաստանի հետ կնքված այս պայմանագրով (Թուրքմենչայի պայմանագրով-Ա.Հ.) Պարսկաստանից Ռուսաստանին անցած Երևանի խանությունն և Նախիջևանի խանությունը բոլոր գործերում հրամանով այժմվանից կոչել Հայկական մարզ և այն մտցնել Մեր տիրոջ մեջ: Այս մարզի կառուցվածքի և նրա կառավարման կարգի մասին Կառավարող սենատը ժամանակին կստանա անհրաժեշտ հրամանները:

Նիկողայ»²⁴⁷:

Այսպիսով Երևանի ժամանակավոր վարչությանը գալիս էր փոխարինելու վարչական մեկ այլ մարմին, նորաստեղծ մարզի կառավարման գործը փոխանցվում էր մարզային վարչությանը,²⁴⁸ որի պետի պաշտոնում հեռացված Կրասովսկու փոխարեն նշանակվեց Երևանում ուսական գորքերի հրամանատար Ալեքսանդր Ճավճավաձեն:

Վերն ասվածից դժվար է եզրակացնել, և այդ են հաստատում նաև պատմական աղբյուրները²⁴⁹, որ վերոհիշյալ վարչատարածքային բաժանումը ուսական իշխանությունների կողմից դերազանցապես լուծել է մեկ առաջնահերթ խնդիր՝ 1813-1829 թթ. Ռուսաստանին անցած Անդրկովկասյան նոր տարածքների վրա վարչական նոր միավորների ձևավորման հրատապ հարցը և նպատակ չի հետապնդել կատարելու նախկինում արդեն ստեղծվածների ներքին վերաձևումներ կամ վերջիններիս կազմի մեջ մտնող տարածքների (գրանց թվում նաև Շորադյալի գավառի) փոխադրումներ նոր ձևավորվող վարչական միավորների մեջ:

Բ) Պարսկահպատակ Հայերի և արևմտահայերի գաղթը Արևելյան Շիրակ 1828-1831 թվականներին

XIX դ. սկզբներին ավերվել ու ամայացել էին ինչպես Վրաստանի հարավային սահմանները, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանները՝ Լոռին, Փամբակը, Շորադյալը: Ուստի ցարական կառավարութայն համար առաջնահերթ խնդիր էր գրանց վերա-

²⁴⁷ Догово́ры Росси́и с Восто́ком..., стр.217; Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1, М., 1833, стр. 278-279.

²⁴⁸ Иваненко В. Н., նշվ. աշխ., стр. 241.

²⁴⁹ Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, С. Эзов, Тифлис, 1907, стр. 65.

բնակեցումն ու շենացումը: Ռուսների շահագրգռվածությունը նորանվաճ մարզերի բնակեցման գործում թելադրվում էր նաև Թուրքիայի հետ պատերազմի կանխորոշմամբ: Այդ պատճառով էլ ցարական կառավարությունը ցանկանում էր գրավված տարածքները առաջին հերթին բնակեցնել իրեն հուսալի տարրով, որպիսին լինելու էին ուս վերաբնակիչները: Փաստորեն ազատելով Հայաստանը պարսկական լծից՝ ցարական կառավարությունը որոշել էր այն բնակեցնել կազակներով՝ ստեղծելով «գինյորական բնակավայրեր», այսպես կոչված՝ Արաքսի կազակություն²⁵⁰: Սակայն կապված մեծ ծախսերի և ծրագիրն իրականացնելու համար պահանջվող երկար ժամանակի հետ՝ ցարական կառավարությունը Պասկևիչի այս նախագծի իրագործումը հետաձգեց մինչև XIX դ. 40-ական թվականները: Փոխարենը որոշվեց դեպի Երևանի և Նախիջևանի խանություններ քրիստոնյաների գաղթ կազմակերպել Պարսկաստանից: Ռուսական կառավարությունը քաջատեղյակ էր Անդրկովկասի և մանավանդ Արևելյան Հայաստանի գրավման գործում Հայերի ունեցած դերի մասին: Դեռևս գեներալ Ռտիշչեն էր գրում, թե Հայերը Կովկասում ապրող երեք թե միակ ազգն են, որ իրոք հավատարիմ են Ռուսաստանին²⁵¹: Սակայն Հայերի ներգաղթին ուսական կառավարության ցուցաբերած դրական վերաբերմունքը, անտարակույս, առաջին հերթին բխում էր նրա ռազմաքաղաքական և գաղութային շահերից: Այդ մասին գեներալ Պասկևիչն ուղղակիորեն է ասում իր գեկուլցագրերից մեկում. «Մեր սահմանների ամայի հողերի բնակեցումը հնազանդ, աշխատասեր և հավատով մեզ նվիրված ժողովրդով մեծ օգուտ կարող է բերել»²⁵²: Սակայն հակառակ Պասկևիչի այս կարծիքին ռուս-պարսկական պայմանագրի սկզբնական նախագծում, ինչպես իրավացիորեն նշում է Լ. Սեմյոնովն իր «Հայաստանի պատմություն» համար Թուրքմենչայի պայմանագրի նշանակութան հարցի շուրջը՝ հոգվածում²⁵³, Հայաստանի ու Հայերի մասին պայմաններ չէին նշված: Մինչդեռ դրանք առաջադրվել էին Խաչատուր Լազարյանի, Արեքսանդր Խուրաբաջյանի և Կոնստանտին Արզումանյանի կողմից 1827թ. վերջերին և 1828 թ. սկզբներին «Մի քանի ենթագրություններ Վրաստանի և նրան սահմանակից մարզերի մասին»²⁵⁴ խորագրով նախագծում և Ն. Աշտարակեցու «Գրառումներ Հայերի մասին հաշտություն» բանակցություններում մտցնելու համար» փաստաթղթում:

²⁵⁰ АКАК, т. 7, стр. 322, 339-340.

²⁵¹ Братская помощь пострадавшим в Турции Армянам, М., 1898, стр. 508.

²⁵² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ 51, վավ. 93-95: Присоединение..., т. 2, док. 286, стр. 496;

²⁵³ Семенов Л. С., К вопросу о значении Туркменчайского договора для истории Армении, ՊԲՀ, Եր., 1959, N 4:

²⁵⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ 51, վավ. 93-95:

Ի վերջո ընդունվում է Ն. Աշտարակեցու ծրագիրը, որի աշխարհիկ և հոգևոր ողջ գործունեությունը ուղղված էր Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանի վերածնունդին: Արդեն 1827թ. դեկտեմբերին նա պաշտոնական գրուեցյուն է ուղարկում Պասկևիչին «պարսկական տիրույթներից Ռուսաստանին պատկանող պրովինցիաները Հայերի գաղթելու վերաբերյալ», որով առաջարկում էր պարտավորեցնել պարսից կառավարությունը գաղթող Հայերի կալվածքները վերցնել տերերին, կամ էլ թույլատրել պարսիկ մասնավոր անձանց գնել դրանք էժան գներով: Աշտարակեցին առաջարկում էր նաև միջոցներ ձեռնարկել գաղթին պարսից կառավարության կողմից հարուցվող արգելքների դեմ²⁵⁵:

Սկսվելով 1828թ. մարտի սկզբներին, պարսկահպատակ Հայերի գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան ընթացավ համաձայն 1828 թ. փետրվարի 26-ին գաղթի հանձնաժողովի նախագահ Շ. Լազարևի (Լազարյանի)²⁵⁶ Պասկևիչից ստացած գաղթականներին տրվող իրավունքների և արտոնությունների մասին հրահանգի: Գաղթելու իրավունք տրվում էր միայն Ատրպատականի քրիստոնյաներին, որոնք բնակվելու էին Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի անմարդաբնակ գյուղերում: Նոր բնակավայրերում գաղթականները վեց տարով ազատվում էին հարկերից և երեք տարով պարհակներին²⁵⁷: Կարիքավոր գաղթականներին օգնելու նպատակով Պասկևիչը հատկացրեց 25000ռ.՝ ընտանիքին 10-ական ուռբյի:

Պարսկական կառավարությունը եռանդուն միջոցներ էր գործադրում Հայերի գաղթը խափանելու համար: Թուրքմենշայի պայմանագրի XV հոդվածով նախատեսվում էր, որ Պարսկաստանի Ադրբեջանական մարզի բոլոր բնակիչներին «տրամադրվելու է... մեկ տարի ժամկետ... դուրս տանելու և վաճառելու շարժական գույքը՝ առանց կառավարության ու տեղական պետերի կողմից որևէ խոչընդոտ հարուցելու և... դուրս տարվող կամ վաճառվող գույքը և իրերը որևէ մաքսի ու հարկի ենթարկելու»²⁵⁸: Վերջիններս թեև պարտավորվել էին թույլ տալ քրիստոնյաներին ազատ ու անարգել գաղթելու ռուսական մարզերը, բայց չէին կարող անտարբերությամբ դիտել, թե գյուղերն ու քաղաքները մեկը մյուսի հետևից ինչպես են դատարկվում աշխատասեր Հայերից: Համատարած գաղթը խոչընդոտելու համար պարսից թագաժառանգի և դեսպան Մակդոնալդի խորհրդով հայաբնակ գյուղեր

²⁵⁵ АГАК, т. 7, стр. 588-589.

²⁵⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 58, վավ. 133; ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 151, ցուցակ 1, գործ 25, էջ 2-4:

²⁵⁷ Глинка С., Описание переселения армян аджербиджанских в пределах России, М., 1831, стр. 65; «Նկարագիր գաղթականութեան հայոց ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան», Մոսկվա, 1832, էջ 71:

²⁵⁸ Договоры России с Востоком..., стр. 222:

են մեկնում անգլիական դիվանագետներ Մոնտիսը, Վիլոքը, Շիրին, Փրանսիացի Սեմինոն ու պարսիկ աստիճանավորներ՝ տեղում ստուգելու, թե գաղթականների նկատմամբ ուսաներն արդյո՞ք բռնություններ չեն գործադրում: Միևնույն ժամանակ Աբաս-Միրզան Պասկեիչին գրում էր, թե գաղթը Ն. Աշտարակեցու և Ն. Լազարևի կողմից իրականացվում է բռնի: Պարսից թագաժառանգը գրում էր, թե Աշտարակեցին եկեղեցականներից պահանջել է «հոտերով» շտապել Հայկական մարզ: Չհնազանդվելու դեպքում ներսեր սպառնացել է զրկել նրանց եկեղեցականի սանից և հետապնդել մինչև «այն աշխարհ» ու նույնիսկ «այն աշխարհում» էլ: «Ինչ վերաբերում է Լազարևին,- գրում էր թագաժառանգը,- ապա նա բոլոր չգաղթողներից փող է վերցնում և բաժանում է գաղթողներին: Բացի այդ, նրա հրամանով ուսուցիչները տեղավորվում են գաղթել չցանկացողների հոդերում և քայքայում նրանց տնտեսությունները»²⁵⁹: Նմանատիպ գրպարտություններ ուսաների հասցեին պարսից կառավարությունը տարածում էր պարսկահայատակ Հայերի գաղթի ամբողջ ընթացքում: Այդ կապակցությամբ 1828 թ. ապրիլի 2-ին Լազարևը Պասկեիչին գրում էր. «ՈՒրմրայում իմ գործողությունների դեմ հանդիպեցի բազմաթիվ արգելքների և լսեցի անհեթեթ լուրեր մեր մասին, որոնք տարածում է պարսկական կառավարությունը: Գաղթականներին ահաբեկելու համար նրանց համոզում են, որ Արաքսի այն կողմում նրանց սպասում է վատ կլիմա, սով, և որ թագավորի հպատակները վաճառվում են»²⁶⁰: Ցարիզմի գաղթեցման քաղաքականությունը խոչընդոտում էին նաև որոշ հայ հոգևորականներ²⁶¹, մանավանդ Իսրայել եպիսկոպոսը, որն իր քարոզներով Սալմաստի շրջանի մի քանի հազար հայ ընտանիքների հետ պահեց ուսուսական տարածքներ գաղթելուց²⁶²: Եպիսկոպոսի վարքագիծը վրդովմունք է առաջ բերում էջմիածնում: Ն. Աշտարակեցին հրամայում է ձերբակալել Իսրայելին²⁶³, սակայն, հրամանը կատարելն անհնար էր: Աբաս-Միրզան, Իսրայել եպիսկոպոսին հրավիրելով Թավրիզ, նշանակում է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ²⁶⁴:

Չնայած պարսկական կառավարության և Ատրպատականի հայությունից առանձին ներկայացուցիչների (Իսրայել եպիսկոպոս, Նազար

²⁵⁹ Бороздин К. А., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891, стр. 184.

²⁶⁰ АКАК, т. 7, стр. 590.

²⁶¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 1084, 1085, 1122:

²⁶² Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 330:

²⁶³ Հովհաննիսյան Կ., Պարսկահայերի գաղթը և Ներսես Աշտարակեցին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի, Երևան, 1975, N 4, էջ 78:

²⁶⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 1016:

Շահնազարյան և ուրիշներ) հարուցած բազմաթիվ արգելքներին, 1828 թ.-ին հիմնականում Մարաղայից, Սալմաստից, Ուրմիայից, Խոյից, Մալուից, Ղարադաղից, ինչպես նաև Պարսկաստանի մյուս գավառներից ու Թավրիզ քաղաքից Հայկական մարզ ու Ղարաբաղ գաղթեցին ավելի քան 8000 ընտանիք հայեր: Նշված շրջաններից հայերի գաղթը կազմակերպելու գործում մեծ էր հատկապես Ա. Գրիբոյեդովի և Ն. Աշտարակեցու ավանդը: Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից հետո Պարսկաստանում Ռուսաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպան նշանակված Ա. Գրիբոյեդովին իր ուսերին վերցրեց գաղթականների թողած անշարժ գույքի պահպանման ու վաճառքի ծանր գործը: «Մեր կողմն անցավ մինչև 8000 ընտանիք,- գրում էր նա,- և ես հիմա նրանց մնացած գույքն անվթար պահպանելու համար գիշեր-ցերեկ քուն ու հանգիստ չունեմ, պահպանում եմ նրանց ունեցվածքն ու եկամուտները»²⁶⁵:

Ներգաղթի նախապատրաստման ու իրագործման մեջ անչափ մեծ էր հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշման ջերմեռանդ պաշտպան Ն. Աշտարակեցու դերը²⁶⁶: Ներգաղթին տալով հայրենասիրական մեծ նշանակություն, նրա հաջող իրագործման համար Աշտարակեցին գործի է դնում իր անսպառ եռանդը, բարձրաստիճան հոգևորականի հեղինակությունն ու ազդեցությունը, ինչպես նաև իր կապերը Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարության հետ²⁶⁷: Օտարադավանների նախարար Բյուրդովին հղած Պասկևիչի գրություններից մեկում կարդում ենք. «Դեռևս այս պատերազմի սկզբին, նա (Ն.Աշտարակեցին-Ա. Հ.) անդուլ կերպով հավաստիացնում էր, թե հենց որ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները գրավվեն մեր զորքերի կողմից, այնժամ հազարավոր հայեր կգան Պարսկաստանից, Թուրքիայից և նույնիսկ Հնդկաստանից»²⁶⁸: 1828թ. փետրվարի 25-ին դիմելով Ատրպատականի համայն հայությանը Ն.Աշտարակեցին կոչ էր անում. «...հասել է ահա փրկություն... անմահ, աներկիւղ, ամենաապահով պաշտպանութեամբ յաղթող զորաց Ռուսաց անցանել միայն ընդ Երասխ գետ, յետ որոյ ունիք վայելել գերկիր խաղաղութեան, լի ամենայն մխիթարութեան և մեծ ապահովութեամբ ըստ մեծ ողորմածութեանց և բարի գուլթ հովանաւորութեանց հասարակախնամ հայր... և մեծ կայսեր անենայն Ռուսաց...»²⁶⁹: Նմանատիպ կոչերով նա դիմում է նաև Ատրպատականի առանձին վայրերի հայ բնակչությանը առա-

²⁶⁵ Грибоедов А. С., Полное собрание сочинений, т. 3, СПб., 1917, стр. 237.

²⁶⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Z. Z., Патриарх Персее V и Персидская война 1827 года, М., 1898; Ерищов А., Персее V и Воронцовы, Тифлис, 1898.

²⁶⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 816:

²⁶⁸ АКАК, т. 7, стр. 560.

²⁶⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, քոթ. 166, գլ. ԼԲ, վավ. 1071:

Չարկելով ազատվել «ի հազարամեայ տառապանաց և յամենայն հոգևոր և մարմնաւոր վնասուց»՝ անցնելով Արաքսի հանդիպակած ափը²⁷⁰ :

Ինչևէ, 1828թ. մարտի 12-ից սկսվում է պարսկահպատակ հայերի ներգաղթը և առաջինը գաղթում են Ուրմիայի Կարավերան գյուղի հայերը²⁷¹ : Սկզբնական շրջանում գաղթն ընթանում էր չափազանց դանդաղ : Պատճառը ոչ այնքան Պարսկական կառավարության գործողություններն էին, որքան դաժան սառնամանիքներն ու հույսը, թե բոլոր գրաված տարածքները ի վերջո կմնան ռուսներին : Սակայն, երբ հայտնի դարձավ, որ ռուսները չուտով հեռանալու են այդ տարածքներից, քրիստոնյաները ձեռնամուխ եղան գաղթի արագ իրականացմանը : Արդեն 1828 թ. ապրիլի 2-ին գնդապետ Լազարևը Պասկեիչին գեկուցում էր. «... Մարաղայի խանությունում այլևս քրիստոնյա չկա..., իսկ Թավրիզի ամբողջ հայ բնակչությունից գաղթելու ցանկություն չի հայտնել միայն 6 ընտանիք »²⁷² : Ընդամենը մեկ ամիս անց՝ 1828 թ. մայիսի 9-ին, նույն Լազարևը Պասկեիչին արդեն իսկից գեկուցում էր, թե Արաքսը բարեհաջող կերպով անցել են շուրջ 4500 ընտանիքներ, և որ շուտով սահմանն անցնելու էին ևս 2000 ընտանիքներ²⁷³ :

Գաղթի ընդունած լայն ծավալներից վախենալով և այն դադարեցնելու նպատակով Աբաս-Միրզան օրենք է հանում, ըստ որի արգելվում էր գնել քրիստոնյաների ունեցվածքն այն պատճառաբանությամբ, որ դա հետո պետականացվելու կամ տրվելու է զանազան աստիճանավորներին²⁷⁴ : Թեև Պասկեիչի և Լազարևի նախնական ենթադրությունների համաձայն՝ գաղթականների թիվը չէր անցնելու 5000 ընտանիքից, պարսկական կողմի հարուցած բազմաթիվ դժվարություններին ու խոչընդոտներին հակառակ՝ 3.5 ամսվա ընթացքում Արաքսն անցան 8000-ից ավելի գաղթական ընտանիքներ՝ Արևելյան Հայաստանի ազգաբնակչության թիվը համալրելով գրեթե 40000 քրիստոնյա հպատակներով :

Պատմական գրականության մեջ և այլ աղբյուրներում պարսկահպատակ հայ գաղթականների թիվը տարբեր է հիշատակված և տատանվում է 7-11 հազար ընտանիքների միջև : Եթե մինչև գաղթի սկսվելը Ն. Աշտարակեցին կարծիք էր հայտնում դեպի Երևանի և Նախիջևանի պրովինցիաներ գաղթելու ցանկություն հայտնած հայկական

²⁷⁰ Նույն տեղում, վավ. 1119:

²⁷¹ Գարբինյան Մ., Պարսկահայերի գաղթը և նրանց բնակեցումը (1828-1829 թթ.), ԼՀԳ, Եր., 1973, N 8, էջ 15-16:

²⁷² Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910, стр. 46.

²⁷³ Тавакалян Н., Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, ՊԲՀ, Եր., 1976, N 3, էջ 32:

²⁷⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 365, էջ 9:

մոտ 5000 և ասորի նեստորական 10000 ընտանիքների քանակի մասին, ապա գաղթի ավարտից հետո նույն ինքը հաշվում էր ընդամենը 8000 ընտանիք նորեկներ²⁷⁵։ Նրա կողմից Ատրպատական ուղարկված Ստեփան եպիսկոպոսի և Նիկողայոս վարդապետի տվյալներով գաղթականների թիվը 10000 ընտանիք էր²⁷⁶։ Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսը գաղթականների թվի մասին գրում էր, թե ութ ամիսների ընթացքում «ի քաղաքաց և ի գաւառացն Դաւրիժու, Մարաղայու, Խոյա, Սալմաստու, ՈՒրմիայ, Սէօքմէնաւայու, Չալտրանայ, Աւաճուղայ և յայլոց նահանգաց, յորս գտանիւր յազգէն մերմէ Հայոց, ի գումար արկանելով մետասան հացար տունս հանաք և չուեցուցաք զնոսին յայսկոյս Երասի գետոյ»²⁷⁷, իսկ Լազարեն էլ տեղեկացում էր, թե արդեն 1828թ. հունիսի 14-ի դրությամբ Ատրպատականից Արևելյան Հայաստան գաղթել է ընդհանուր առմամբ 6126 ընտանիք, որից 2323-ը՝ Ուրմիայի և 698-ը՝ Մարաղայի խանություններից, 1812-ը՝ Սալմաստի, 582-ը՝ Խոյի և 382-ը՝ Մակուի շրջաններից, 329 ընտանիք էլ Թավրիզից ու շրջակա գյուղերից²⁷⁸։ Գլխավոր հրամանատարին ներկայացրած իր հաջորդ զեկուցագրում Լազարեն նշում էր թե ուսական տիրույթներում հաստատված պարսկահպատակ հայ գաղթականների թիվը հասել է 7458 ընտանիքի, որից 3900-ը՝ հաստատվել է Երևանի, 2363-ը՝ Նախիջևանի շրջաններում, 535-ը՝ Ղարաբաղում, իսկ 660 ընտանիքներ էլ գաղթել են առանց պետական օգնություն և փաստաթղթեր ստանալու ու տեղավորվել են տարբեր վայրերում²⁷⁹։ Ավելի ուշ, արդեն պարսկահպատակ հայերի գաղթի մասին ներկայացրած իր ընդհանուր հաշվետվության մեջ Լազարեն գրում էր. «... ավելի քան 8000 հայկական ընտանիքներ իմ կողմից գաղթեցվել է Հայկական մարզ»²⁸⁰։ Այս վերջին թվին մոտ է Մատենադարանի արխիվային փաստաթղթերի քննության հիման վրա ընդունվածը (8510 ընտանիք)²⁸¹, իսկ եթե հիմնվենք 1829-1832 թթ. գաղթականների տեղավորման մասին պետական վիճակագրական տվյալների վրա, ապա ներգաղթել էր ընդա-

²⁷⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կոթողիկոսական դիվան, թղթ.59, վավ. 578:

²⁷⁶ Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 167ա, վավ. 19:

²⁷⁷ Խաչատրյան Մ., Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումն ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, ԼՀԳ, Եր., 1978, N 10, էջ 108:

²⁷⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 815:

²⁷⁹ Сборник газеты Кавказ, изд. О. Константиновым, первое полугодие, Тифлис, 1847, стр. 62

²⁸⁰ ՀՊԿՊԱ, ֆոնդ 151, ցուցակ 1, գործ 25, էջ 4; Гинка С., Описание переселения..., приложение IV, стр. 114, 131.

²⁸¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կոթողիկոսական դիվան, թղթ.59, վավ. 546:

մենը 8249 ընտանիք, որից 2-3 տարի անց մնացել էր 6946 ընտանիքը (35560 մարդ)²⁸²:

Ե. Գեղամյանցը գաղթականների թիվը նշում է 8249 ընտանիք կամ 45000 մարդ,²⁸³ Լեոն Հաչվում է 45-50000 մարդ,²⁸⁴ Հայտնի պատմաբան-կովկասագետ Վ. Պոտոնն նշում է 8249 ընտանիք կամ 40000 մարդ²⁸⁵: Պոտոնյի հետ համակարծիք է նաև Ալ. Երիցյանը, որն ի հավելումն նաև գրում է, թե «եթե դռքա և հետևյալ 1829-1830 թուին Տաճկահայաստանից գաղթողները չլինեին, Հայոց թիվն Արարատեան աշխարհում պիտի մնար շատ աննշան և միանգամայն կորչեր տիրապետող մահմեդական տարրի մեջ»²⁸⁶:

Մեր ունեցած այս և այլ տվյալների հաշվառմամբ (նկատի ունենք նաև Ղարաբաղ, Վրաստան և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններ գաղթած պարսկահպատակ հայերի քանակը, գաղթի ճանապարհին ու դրանից հետո ահավոր զրկանքների, վատ պարենավորման, ամենատարբեր հիվանդությունների և այլ պատճառներով գաղթածների մի բավականին ստվար զանգվածի, մինչև 1300 ընտանիք, մահանալը²⁸⁷ և այլն) կարելի է համաձայնվել այն պնդման հետ, որ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումից և Ռուսական կայսրությունը միանալուց հետո ընդամենը 3.5 ամսում, Արաքսն անցավ և ոռոսական հպատակություն ընդունեց պարսկահայ գաղթականների 8000-ից ավելի ընտանիք կամ 45000 մարդուց ոչ պակաս, որն Ատրպատականի Հայություն ճնշող մեծամասնությունն էր:

XIX դ. 20-ական թվականների վերջերին լրջորեն սրվել էին Հարաբերությունները նաև Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Վերջինս դեռևս ոռոս-պարսկական պատերազմի (1826-1828թթ.) սկզբից ակտիվորեն նախապատրաստվում էր Ռուսաստանի դեմ պատերազմի: Ռուս-թուրքական Հարաբերությունների սրման գործում հատկապես մեծ էր արևմտաեվրոպական տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի դերը, որոնք ամեն կերպ ձգտում էին հեռու պահել Ռուսաստանին Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներից և հատկապես Կ. Պոլսից՝ խոչընդոտելով նրա ազատ մուտքը Միջերկրական ծով, ինչը մեծ չափով կնպաստեր Ռուսաստանի համաշխարհային տնտեսական կապերի ուժեղացմանը և կապահովեր երկրի Հարավային սահմանների ապահովությունը թուրքական հետագա ոտնձգություններից: Դրան

²⁸² Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 540:

²⁸³ Գեղամյան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԹ դարում, Բաքու, 1915, էջ 139:

²⁸⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս Բ, Եր., Պետական համալսարանի ապակետիպ, 1927, էջ 116:

²⁸⁵ Потто В., Кавказская война..., т. 3, ч. 4, стр. 732.

²⁸⁶ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 333:

²⁸⁷ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 132:

հաջողությամբ ղեկավարված, մասնավորաբար, Հունաստանի՝ կրկին իրեն անկախ հռչակելը, նրա դեմ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու դաշնակիցների պահանջի մերժումը Թուրքիայի կողմից, ապա Նավարինի մոտ 1827 թ. հոկտեմբերի 20-ին դաշնակիցների՝ 27 նավերով Թուրք-եգիպտական նավատորմին (126 նավ) ջախճախիչ պարտություն մատնելը առավել բորբոքեցին Թուրքական կառավարող շրջանների թշնամանքը ռուսների հանդեպ՝ առիթ տալով սուլթանին 1828 թ. դեկտեմբերի 18-ին չեղյալ համարել ռուսների հետ մինչ այդ կնքված բոլոր պայմանագրերն ու նախապատրաստվել նոր պատերազմի: Միևնույն ժամանակ ռուսական կառավարությունը և՛ հաջողությամբ ավարտելով պատերազմը Պարսկաստանի դեմ, շուտափույթ կերպով պատրաստվում էր նորին՝ ընդդեմ Թուրքիայի: Այն սկսվեց 1828 թ. ապրիլի 14-ին՝ Պ. Վիտգենշտեյնի 92000-ոց զորքի Պրուտն անցնելով ու Դանուբյան իշխանությունները զավթելով²⁸⁸:

Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերը հարձակողական գործողություններ սկսեցին մի փոքր ավելի ուշ՝ հունիսի կեսերին: Այս ուղղությամբ պատերազմական գործողությունների գլխավոր ասպարեզ դարձան Կարսի, Բայազետի, Էրզրումի ու Մուշի փաշայությունների տարածքները: 1828 թ. ապրիլին սկսված պատերազմը Կովկասյան ճակատում Թուրքիային հաջողություններ չբերեց: Արդեն հունիսի 23-ին ռուսական զորքերը գրավեցին Կարսի²⁸⁹, հուլիսի 23-ին՝ Ախալքալաքի բերդերը²⁹⁰, օգոստոսի 15-ին՝ Ախալցխան, 22-ին՝ Արդահանը, 28-ին՝ Բայազետը²⁹¹, իսկ սեպտեմբերի 12-ին՝ Ալաշկերտը²⁹² և 1828 թ.-ին ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում ավարտեցին ռուսական զինքի փայլուն հաղթանակով: Ռազմական գործողություններ վերսկսվեցին միայն 1829 թ. գարնանը, և արդեն հունիսի 24-ին ռուսները գրավեցին Վերին Բասենի վարչական կենտրոն Հասան կալան՝ «Արզրումի բանալին»²⁹³, իսկ հունիսի 27-ին՝ նաև Էրզրումը: Հուլիս-օգոստոս ամիսներին ռուսները խոշոր հաջողությունների հասան նաև Բալկանյան ճակատում՝ գրավելով Միլիտարիան, Բուրգասը, Ադրիանապոլիսը և ստիպելով Սուլթան Մահմուդ Բ-ին անհապաղ հաշտություն խնդրել: 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին կնքված Ադրիանապոլիսի

²⁸⁸ 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին մանրամասն տե՛ս Истoрия военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 гг., ч. 2, Варшава, 1848. Шеремет В., Турция и Адрианопольский мир 1829 г., М., 1975.

²⁸⁹ Стѹт Потто В., Oсада и штурм Карса, изд. II, СПб., 1903.

²⁹⁰ АКАК, т. 7, стр. 757.

²⁹¹ Потто В., Кавказская война..., т. 4, Тифлис, 1887, стр. 28.

²⁹² Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 134:

²⁹³ Пушкин А., Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года, Полн. собр. соч., изд. 4, т. 4, Ленинград, 1978, стр. 466.

Հաշտության պայմանագրի՝²⁹⁴ Համաձայն՝ Թուրքիան ճանաչում էր Անդրկովկասի՝ Գյուլիստանով և Թուրքմենչայով Հաստատագրված միացումը Ռուսաստանին, ինչպես նաև ռուսներին էր զիջում Դանուբի գետաբերանն իր կղզիներով, Սև ծովի արևելյան ափը՝ Կուբանի գետաբերանից մինչև սբ. Նիկողայի նավամատուցը, Անապա և Փոթիի նավահանգիստները, իսկ Անդրկովկասում՝ Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալքալաք ու Ախալցխա բերդերով։ Միևնույն ժամանակ պայմանագիրը Թուրքերին էր վերադարձնում ռուսների գրաված Կարս, Բայազետ, Էրզրում, Բաբերդ, Մուշ, Արդահան, Օլթի, Ալաշկերտ և Խնուս քաղաքներն ու հարյուրավոր հայաբնակ գյուղեր։ Ռուսաստանը չկարողացավ օգտվել հաղթանակի պտուղներից։ Արևմտասկրոպական տերությունները, որոնք չէին ուզում տեսնել Ռուսաստանի զիջքերի ամրապնդումն Արևմտյան Հայաստանում, ռազմական և դիվանագիտական ճանապարհներով ստիպեցին Հաղթող կողմին Համաձայնելու Թուրքերի Համար անհամեմատ ձեռնտու Հաշտության պայմանագրին, որից միամտաբար մեծ ակնկալություններ ունեցող Հայ ժողովրդի Հուսահատական վիճակի մասին Վ. Պոտտոն գրում էր. «Այստեղ, Հայաստանի ճիշտ սրտում, այդ Հաշտության մասին լուրը խորը հրասթափության մեջ է դրել մի ամբողջ ժողովուրդ, որը դեպի իրեն է ձգում իր դարավոր արհավիրքներով և բոցավառ սրտառուջությունը, որ նպաստել է ռուսական զենքի Հաջողությանն ու վերջապես այն լուսավոր հույսերով, որոնք նա իր ապագայի համար կապել է ռուսական իշխանության հետ»²⁹⁵ :

Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծող Հայության վիճակն օրհասական էր։ Թուրքական հրամանատարությունն իր կրած պարտության գլխավոր պատճառ համարելով Հայությանը, պատրաստվում էր ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո Հաշվեհարդար տեսնել նրա հետ։ Ինչ խոսք, Թուրքերը Հայերի մասին նման կարծիքի իրավունքն ունեին։ Այն, որ Հայերը դավաճանելով Թուրքական պետության շահերը, պատերազմների ժամանակ անցնում էին ռուսների կողմն ու գործում ընդդեմ Թուրքերի, փաստ էր։ Ռուս-պարսկական (1826-1828 թթ.) պատերազմը դեռ չէր ավարտվել, սակայն արևմտահայ զանազան զավառներից ստացվում էին գեներալ Պասկևիչին, Եփրեմ կաթողիկոսին և Ն. Աշտարակեցուն ուղղված բազմաթիվ նամակներ, որոնց հեղինակներն իրենց նվիրվածությունն էին Հայտնում ռուսական տերությանն ու խնդրում իրենց ևս ազատագրել Թուրքական լծից²⁹⁶ :

Պարսկահպատակ Հայերի գաղթից հետո Արևելյան Հայաստանը 20000 ընտանիք կազակներով բնակեցնելու ծրագիրը անժամկետ

²⁹⁴ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», Եր., 1972, էջ 73-82:

²⁹⁵ Porto B., նշվ. աշխ., էջ 471:

²⁹⁶ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 133:

հետաձգված էր²⁹⁷, և Պասկևիչն առաջարկում էր ամայի մնացած տարածքները բնակեցնել արևմտահայերով, մանավանդ որ Ազրիանապոլսի պայմանագրի XIII հոդվածը թույլ էր տալիս 18 ամսվա ընթացքում կատարել բնակիչների վերաբնակեցում «իրենց ամբողջ ընտանիքներով ու շարժական գույքով» ինչպես Թուրքիայից, այնպես էլ հակառակը²⁹⁸: 1829 թ. հունվարի 5-ին կայսերը գրած իր նամակում նա առաջարկում էր արևմտահայ գաղթականներին վերաբնակեցնել հետևյալ կերպ. «Ախալցխայի փաշայությունից գաղթեցնել նրան սահմանակից Քարթլի, Թրիալեթ և Սոմխեթ, Կարսի փաշայությունից՝ Փամբակի և Շորապյալի դիստանցիաներ ու Հայկական մարզի վերին մասեր՝ Արփաչայից մինչև Թալին և վերջապես Բայազետի փաշայությունից՝ Հայկական մարզի այն մասը, որը գտնվում է Արաքսի ձախափին»²⁹⁹:

Կարճ ժամանակ անց հավանություն տալով Պասկևիչի առաջարկությունը, կայսրը միաժամանակ խորհուրդ էր տալիս ռուսական սահմանամերձ շրջանների բնակեցումը գաղթականներով կատարել քաղաքական առումով զգուշորեն և տեղական պայմաններին համապատասխան³⁰⁰: Արևմտյան Հայաստանից քրիստոնյաների գաղթը կազմակերպելու նպատակով Պասկևիչի կարգադրությամբ Թիֆլիսում հիմնվում է հատուկ կոմիտե գաղթականների ընդունման, տեղավորման և բնակեցման հետ կապված հարցերը լուծելու համար³⁰¹: Գաղթականական կոմիտեի նախագահ է նշանակվում Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Ջավիդյակին, անդամներ՝ Կալինովսկին և Մազենկամպը: Կոմիտեն գործելու էր Պասկևիչի՝ 13 կետից բաղկացած հատուկ հրահանգի համաձայն³⁰²: Ինչպես պարզվում էր այդ հրահանգի բովանդակությունից, արևմտահայերի ներգաղթը կազմակերպվելու էր 1828 թ. պարսկահպատակ հայերի գաղթի պայմաններով, և Կոմիտեն պարտավոր էր մինչև 1830 թ. գարուն մանրամասն տեղեկություններ հավաքել ինչպես Վրաստանում և Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասի մյուս ռուսական պրովինցիաներում պետական ամայի հողատարածությունների վերաբերյալ: Քրիստոնյաների վերաբնակեցման կոմիտեի ընդհանուր կանոններով՝ «բոլոր գաղթականները բաժանվում էին երեք կարգի՝ 1. վաճառականների կամ առևտրով զբաղվողների, 2. արհեստավորների կամ որևէ արհեստով զբաղվողների, 3. հողագործների կամ գյուղացիների»: Կոմիտեն պետք է

²⁹⁷ АКАК, т. 7, стр. 774.

²⁹⁸ Պէրպլերեան Ա., Պատմութիւնս հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 212; Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. I, От истребления яничар до смерти Махмеда II, СПб., 1872, стр. 118-120.

²⁹⁹ АКАК, т. 7, стр. 774.

³⁰⁰ Նույն տեղում:

³⁰¹ АКАК, т. 7, стр 831-832:

³⁰² Նույն տեղում, էջ 832:

ղեկավարվեր այս դասակարգմամբ նաև գաղթականների տեղաբաշխման ժամանակ: Այնուհետև առաջարկվում էր «գաղթող քրիստոնյաներին տեղավորել բացարձակապես պետական հողերի վրա, ամբողջական գյուղերով այնպես, ինչպես նրանք առաջ ապրել են...» և նրանց հատկացնել «բավարար քանակությամբ հողեր... ղեկավարվելով այս առթիվ հրապարակված ընդհանուր օրենսդրությամբ»: Գաղթականները, համաձայն 1819 թ. հոկտեմբերի 22-ի օրենքի, վեց տարով «ազատվում էին պետական հարկերի, և երեք տարով՝ գեմատվային պարտքերի վճարումից»³⁰³:

Քրիստոնյաների գաղթը Օսմանյան Թուրքիայից Ռուսական կայսրության տարածք սկսվելու էր 1830 թ. գարնանը և ավարտվելու էր մինչև ռուսական բանակների՝ Թուրքիայից հեռանալը, որոնք Ազրիանապոլսի պայմանագրի IV հոդվածի համաձայն՝ Թուրքիայում էին մնալու մինչև 1830 թ. ամառը:

Ստանալով հաշտության պայմանագրով գրավված տարածքները Թուրքերին թողնելու բոլոր և համոզվելով, որ ռուսական զորքերը չուտով հեռանալու են գրավված տարածքներից՝ Հայերը զանգվածաբար սկսում են դիմել ռուսական գորահրամանատարությունը՝ Հայցելով գաղթելու թույլտվություն: «Անհնար էր,- գրում է ժամանակակիցը,- առանց դժվարության անցնել գյուղերի միջով, ամբողջ ընտանիքներ ամբողջներով խմբվում էին գլխավոր հրամանատարի շուրջը, խնդրելով իրենց գոհ չթողնել Թուրքերի վրիժառուությանն ու քրդերի թալանին»³⁰⁴: Շատերը միայն գաղթելու թույլտվություն էին խնդրում՝ չպահանջելով ռուսական կառավարությունից ոչ մի օգնություն³⁰⁵: Գաղթելով Ռուսաստան, իրավացիորեն նկատել է Լեոն «...հայ ժողովուրդը ինքնաբերաբար, իր սեփական բնագոյի թելադրությամբ միակերպ է լուծել իր ֆիզիկական գոյության պահպանման առեղծվածը,... դա ռուսաց տիրապետության տակ գոնե կյանքի և գույքի երաշխավորությունն էր»³⁰⁶:

Այդ էր պատճառը, որ չսպասելով գաղթի պաշտոնական թույլտվությանը, (Պասկևիչն այն ստացավ միայն 1829 թ. նոյեմբերի 10-ին) և չսպավինելով ռուսական կառավարության նյութական ու ռազմական օգնությանը՝ Բայազետի, Ալաշկերտի, Էրզրումի և Կարսի շրջաններից գաղթականների առանձին խմբեր արդեն բռնել էին գաղթի ճանապարհը: Սա 1829 թ. դեկտեմբերի 3-ին առիթ էր տալու Պասկևիչին գրելու, թե քրիստոնյաներն այնքան են հոգնած թուրքերից,

³⁰³ Дюлорье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N 22, стр. 332; АКАК, т. 7, стр. 833-838.

³⁰⁴ История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, ч. 2, Варшава, 1848, стр. 290-291.

³⁰⁵ АКАК, т. 7, стр. 831.

³⁰⁶ Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս Բ, էջ 15:

որ միայն Բայազետի փաշայության եթե ոչ ամբողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, ապա գոնե նրա ճնշող մեծամասնությունը պատրաստ է գաղթելու ուսական տարածքներ³⁰⁷ : Ռուսաստանում քիչ թե շատ բարեկեցիկ կյանք գտնելու ցանկությունն այնքան մեծ էր, որ գոհելով չարժական գույքի մի մասը, 1829-1830 թթ. ձմռան սառնամանիքների պայմաններում, կրելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ ոմանք անցնում էին ուս-թուրքական նորահաստատ սահմանն ու բնակություն հաստատում Արևելյան Հայաստանի ուսահայատակ շրջաններում: Այսպես, 1829 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Գյումուշխաներից Ծալկա էին գաղթել 85 ընտանիք հույներ, էրզրումի փաշայությունից Փամբակի գավառ 59 ընտանիք հայկաթողիկներ, Բայազետի փաշայությունից Հայկական մարզ՝ 200 ընտանիք հայեր³⁰⁸ : Նույն նոյեմբերի վերջին Պասկեիչը թուլյատրում է ուսական գործերի հրամանատարներին գաղթել ցանկացող և նպաստ չպահանջող ընտանիքներին անցագրեր տալ ուսական սահմանն անցնելու համար, իսկ դեկտեմբերի 3-ին տեղեկացնում էր Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Չավիլեյսկուն, թե Պանկրատևը Կարսի փաշայությունից 95 ընտանիքների անցագրեր է տվել Լոռիում բնակվելու համար: Եվս 400 ընտանիքներ, անցագրեր ստանալով գեներալ-մայոր Իերզմանից, ուղևորվել էին Գյումրի³⁰⁹ : Չապասելով գարնան գալուստ, Սեփեմ Սեթի գլխավորությամբ, 560 ընտանիքի գաղթելու թուլյութություն ստանալու նպատակով գեներալ-լեյտենանտ Պանկրատևին էին դիմել նաև էրզրում քաղաքի և փաշայության մի շարք շրջաններում ապրող հայկաթողիկները³¹⁰ :

Ընդհանուր առմամբ մինչև 1830 թ. հունվար ամիսը բավականին մեծ թվով արևմտահայեր անցան ուս-թուրքական սահմանը և տեղավորվեցին Փամբակի, Շորապյալի և Ախալցխայի գավառների դատարկված գյուղերում: 1830 թ. հունվարի 22-ին ուսական նախարար Չերնիշևին ներկայացրած զեկուցագրում Պասկեիչը գրում էր, թե Կարսից և այդ փաշայությունից դուրս եկած 2500 ընտանիքներն իր հրամանով տեղավորվել են Ալապյազի մոտական դատարկ գյուղերում, 95 ընտանիք էրզրումցիներ էլ տեղավորվել են Լոռիում: Եվս 2000 ընտանիք էրզրումցիներ պատրաստ էին գաղթելու Ախալցխա: Պասկեիչը նաև հայտնում էր, թե գարնան բացվելու պես ուսական տարածքներ կգաղթեն 1143 ընտանիքներ Բայազետ քաղաքից և 2000 ընտանիք էլ համանուն փաշայությունից, որոնք կտեղավորվեն Հայկական մարզում կամ Ղարաբաղում³¹¹ :

³⁰⁷ АКАК, т. 7, стр 831.

³⁰⁸ Գարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2, էջ 93:

³⁰⁹ АКАК, т. 7, стр 831.

³¹⁰ Присоединение..., т. 2, док. 367, стр. 601-602.

³¹¹ АКАК, т. 7, стр 832-833; Присоединение..., т. 2, док. 368, стр. 602.

1830թ. գարնանը սկսվում և հունիսին իր բարձրակետին է հասնում արևմտահայերի արստոնյաժ ներգաղթը, որը, ըստ Պասկևիչի Հաշվարկների, ռուսական տարածքներ էր բերելու մոտ 8000 ընտանիք, և այս ամբողջ գործընթացը գաղթականական կոմիտեն պարտավոր էր իրականացնելու ընդամենը 90000 չերվոնեցով³¹²: Արդեն 1830 թ. հունիսին պարզ էր, որ կգաղթեն ոչ թե 8000, այլ մոտ 13-14000 ընտանիքներ, ինչը 90000 չերվոնեցով իրականացնելն անհնար էր: Տրամադրված գրամի սակավության հստակ գիտակցումը Պասկևիչին ստիպում է ցարին համոզել, որ «գաղթողները աշխատասեր և արդյունագործող ժողովուրդ են: Այս ժողովուրդը, որից ափսոսանքով զրկվեց Թուրքիան, բուն սկզբում միայն կարիք ունի օգնության և ապահովման, գոնե անհրաժեշտ բաներում: Հետագայում նրանք այդ բոլորը կփոխհատուցեն»³¹³: Ելնելով այդ նկատառումներից՝ կառավարութունը 1831թ. գաղթականների կարիքների համար բաց է թողնում ևս 380000ռ. արծաթով, «որպեսզի փոխարինաբար բաժանվի գաղթականների վրա... պայմանով, որ հետ է վերադարձվելու արդեն չորս տարի անց, վեց տարվա ընթացքում, ամեն տարի հավասարաչափ մասով՝ առանց տոկոսի»³¹⁴:

Թուրքական իշխանությունները ամեն կերպ խոչընդոտներ էին հարուցում Հայերի գաղթի դեպի Ռուսաստան: Կառավարության գաղտնի կարգադրությամբ (ինչպես և Պարսկաստանում) արգելվում էր գնել Հայերի կալվածքները: Դեռ հունվարին Պասկևիչը մտավախություն էր հայտնում արքունիք, թե մահմեդականները պայմանագրի կնքումից հետո «ամեն ինչում կհակադրեն մեզ և նույնիսկ կդիմեն թշնամական գործողություններին»³¹⁵: Այդուհանդերձ Հայերը թողնում էին իրենց ամբողջ շարժական գույքն ու տեղափոխվում Ռուսաստան: 1830 թ. հուլիսի 12-ին էրզրումի ժամանակավոր կառավարության ղեկավար Պանկրատը գեկուցում էր Պասկևիչին, որ թուրք աղալարները դժկամությամբ են նայում Հայերի գաղթին, «որովհետև նրանց գրեթե բոլոր հողերը մշակում էին գյավուրները, և գրեթե բոլոր արհեստներն ու ամբողջ առևտուրը գտնվում էին քրիստոնյաների ձեռքում..., իսկ հպարտ թուրքերը ցավով տեսնում էին, որ պայմանագրով թույլատրված գաղթը նրանց նշանակալից վնասներ է պատճառում..., սկսում են զանազան անմիտ հերյուրանքներ տարածել»³¹⁶:

Ցանկանալով ապացուցել, որ Հայերը կամովին են Ռուսաստան գաղթում, գեներալ Պանկրատը էրզրումից մինչև Հասան-ղալա իրեն

³¹² История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, ч. 2, СПб., 1836, стр. 291.

³¹³ АКАК, т. 7, стр 846-847.

³¹⁴ Собрание актов..., ч. 1, стр. 61.

³¹⁵ АКАК, т. 7, стр 775.

³¹⁶ АКАК, т. 7, стр 842.

ուղեկից է վերցնում սուլթանի հանձնարարականով Կ. Պոլսից էրզրում ուղարկված Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին՝ նրան թույլ տալով ճանապարհին համոզել ուսական տարածքներ գաղթող քրիստոնյաներին հետ վերադառնալ: Եպիսկոպոսը գրեթե բոլոր հայերից ստացավ հետևյալ հիշարժան պատասխանը. «Եթե Քրիստոսն ինքն էլ իջներ երկնքից՝ մեզ ներշնչելու թուրքական տիրապետություններում մնալու ցանկությունը, ապա մենք չէինք հետևի նաև նրա խորհրդին»³¹⁷: Հայերին տեղում պահելու համար թուրքերը դիմում էին նաև բռնի միջոցների: Օրինակ, Երզնկայից Նդիա վարդապետը 1830 թ. ապրիլի 1-ին հայտնում էր, որ նահանգապետ Հաջին Հասան փաշան ստիպում է իրենց գրել Կարնո առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, թե ինքը երաշխավորում է Կարնո հայերի անվտանգությունը, եթե նրանք չգաղթեն³¹⁸:

Ու հնայած թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին տեղում պահելու համար թափված ջանքերին՝ գաղթն ինտենսիվ կերպով շարունակվում էր: Չմուսն նախապատրաստություններից հետո, 1830 թ. վաղ գարնանից այն ստացավ զանգվածային բնույթ: Հաշված ամիսների ընթացքում հայաթափ եղան թուրքական կայսրության Կարսի, Բայազետի և էրզրումի փաշայությունները: Ռուսական տարածքներ գաղթող քրիստոնյաները պայմանականորեն բաժանվում էին երեք խմբերի. էրզրումցիներ՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսի³¹⁹, կարսեցիներ՝ Ստեփան եպիսկոպոս Ուսթակյանի և բայազետցիներ՝ պատվավոր քաղաքացի Մկրտիչ Արծրունու գլխավորությամբ: 1830 թ գարնանը առաջինն Արաքան անցան կարսեցիները՝ շուրջ 2464 ընտանիք: Ընդ որում, միայն Կարս քաղաքից Արևելյան Հայաստանի վերոհիշյալ շրջաններ և մանավանդ Գյումրի գաղթեցին ավելի քան 600 տուն քրիստոնյաներ³²⁰: Եվս 200 ընտանիք կարսեցիներ բնակվեցին Թալինում³²¹: Այնպես, որ գաղթից հետո Կարս քաղաքում ժամանակակցի հաշվումներով մնացել էր ութ հայկական ընտանիք՝ «Դոխիկինք, Շաղջողյօնք, Բռնոթճօնք, Ճթչի-Գալոն, Դօլճի-Կարոն, Մահտեսի Յակոբք, Ավչարենց Յովհաննեսը և Քիլհաննի Յովհաննեսը»³²²:

³¹⁷ Նույն տեղում, էջ 880:

³¹⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Դիվան Կարապետ արքեպիսկոպոսի, թղթ. 163գ, վավ. 1173:

³¹⁹ Կարնո առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Գեղամյանց Ե., Կարապետ արքեպիսկոպոս, «Փորձ», Տիփսիս, 1876, N 1, էջ 163-206:

³²⁰ Աղանեանց Գ. ք., Կարնոյ գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891, էջ 24-25:

³²¹ Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991, էջ 130:

³²² Կրպե, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893, էջ 101:

Համեմատաբար արագ և առանց բարդությունների անցավ նաև շուրջ 4215 ընտանիք (պաշտոնական վարկածի Համաձայն) բայագեցողների գաղթին ու տեղաբաշխումը նոր շրջաններում: Դրանցից 2000-ը տեղավորվում են Սևանի ավազանում՝ Բասարգեչարում, Կրիբուլախում, Ագրիձայում, Սատանախաչում և այլ վայրերում, իսկ մնացած բայագեցողները՝ Բաշ-Ապարանում, Դարաչիչակում, մասամբ նաև Սուրմալում³²³: Գաղթից հետո Բայագետ քաղաքում մնացել էր ընդամենը չորս հայկական ընտանիք:

Դանդաղ և ծանր պայմաններում անցավ էրզրումցիների գաղթը: Դեռևս 1829թ. վերջերին նրանք դիմել էին Պանկրատևին և թույլտվություն էին ստացել հաստատվելու Ախալքալաքում և Ախալցխայում: «Կարնո գաղթը» սկսվում է ձմռան նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1830 թ. մայիսի 15-ին: Հաշված օրերի ընթացքում՝ մինչև հունիսի 5-ը, դատարկվում են էրզրում, Բաբերտ, Գյումուշխանե, Քղի քաղաքներն ու Դերձան, Թորթում, Վերին ու Ներքին Բասեն, Սպեր և Թիքման գավառները: Ընդհանուր առմամբ 1829-1831 թթ. ընթացքում էրզրումի փաշայությունից գաղթեց և ուսուսական տիրույթներում հաստատվեց շուրջ 7298 ընտանիք: Երբեմնի 20000 հայ բնակիչ ունեցող էրզրում քաղաքում գաղթեց հետո մնաց ընդամենը 128 հայկական և 4 հայ-կաթոլիկական ընտանիք³²⁴: 5107 ընտանիք էրզրումցիներ տեղավորվեցին Ախալցխայի գավառում³²⁵: Միայն Ախալցխա քաղաքում տեղավորվեցին շուրջ 2500 ընտանիք էրզրումցիներ և 67 ընտանիք արղահանցիներ³²⁶: 277 ընտանիք հաստատվեց Ազդորում, 262 ընտանիք՝ Խերթվիսի ամրոցում, իսկ մնացածները՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի 75 գյուղերում: Եվս 1050 ընտանիք էրզրումցիներ, այդ թվում 600 ընտանիք հույներ, տեղավորվեցին Ծալկայում³²⁷:

Անհամեմատ ծանր վիճակում հայտնվեցին էրզրումցի գաղթականների վերջին խմբերը: Սրանք հասնելով Կարս՝ դադար առան քաղաքի դիմաց գտնվող Վանանդա դաշտում: Թուրք սայապանները իրենց գործն ավարտված համարելով հեռացան՝ բաց երկնքի տակ թողնելով շուրջ 1800 ընտանիքների: Ստեղծված ծանր իրավիճակից դուրս գալու համար գաղթերի վերակացու Անտոսվը առաջարկեց նրանց բնակավայրեր ընտրել իրենց ցանկովթյամբ: Արդյունքում մոտ 1248

³²³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 44, էջ 336-338:

³²⁴ Աղանեանց Գ. ք., նշվ. աշխ., էջ 20; Պերպէրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 211-212:

³²⁵ Աղանեանց ք. Գ., Կարնո գաղթը, Արձագանք, Թիֆլիս, 1899, N 11, էջ 167:

³²⁶ АКАК, т. 7, стр 847.

³²⁷ Դարբինյան Մ., Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30թթ. գաղթի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Եր., 1973, N 2, էջ 214:

ընտանիք տեղավորվեց Փամբակի և Շորագյալի գավառներում³²⁸ (Ըստ Գ. քահանա Աղանյանի, միայն 200 ընտանիք տեղավորվեց Մեծ Ղարաքիլիսայում), և մի քանի հարյուր ընտանիք Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի առաջնորդությամբ բնակություն հաստատեց Արագածի փեշին՝ Ղփչաղ (Հառիճ) գյուղում, իսկ մյուսները ցրվեցին Շորագյալի մերձակա գյուղերում³²⁹:

1829-1831 թթ. արևմտահայերի դեպի Ռուսական կայսրության տարածք գանգավածային տեղաշարժի նկարագրումն այսքանով կարելի էր համարել ավարտված, եթե չլիներ ոչ պակաս կարևոր մի խնդրի՝ արևմտահայ գաղթականների վերջնական թվի պարզաբանման հարցը, որի վերաբերյալ պատմագրության մեջ արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ: Որոշ հայ և ռուս պատմաբաններ (Ալ. Երիցյանց, Ե. Գեղամյանց, Զ. Գրիգորյան, Վ. Խոջաբեկյան, Մ. Դարբինյան, Վ. Պոտտո, Շչերբատով և ուրիշներ) նրանց թիվը հասցնում են մինչև 85-95000 մարդու կամ 14000 ընտանիքի³³⁰: Գաղթած արևմտահայերի թիվը մոտ 1000 ընտանիքով պակաս է Կ. Բորոզդինի, Ս. Գլինկայի և «Հայ ժողովրդի պատմության մեկնաբանությանը բերաբերող ժողովածուն» կազմողների մոտ, որոնք նշում են, թե Թուրքիայից գաղթել է մոտ 13000 ընտանիք՝ «Էրզրումից և փաշայությունից՝ 6500, Բայազետից և փաշայությունից՝ 4200, Կարսից և փաշայությունից՝ 2255 ընտանիքներ»³³¹:

Իսկ ինչպիսին էր այդ թիվն ըստ պաշտոնական տվյալների: Ըստ Վրաստանի գինավորական նահանգապետ Ստրեկալովի Պասկեֆին ներկայացրած զեկուցագրի, 1830 թ. հոկտեմբերի 10-ի դրությամբ Արևմտյան Հայաստանից ռուսական տարածքներ գաղթած քրիստոնյաների ընդհանուր թիվը 14000 ընտանիք կամ մոտ 83000 մարդ էր, որից 344 ընտանիքը (1682 մարդ) գաղթել էր մինչև 1829 թ. վերջը, իսկ 13700 ընտանիքը (79532 մարդ)՝ 1830 թ. հունվարից մինչև

³²⁸ Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993, док. 16, стр. 76.

³²⁹ Աղանեանց Գ. քահանայ, Կարնոյ գաղթը (1829-1830), էջ 24-25: Նույնի Կարնոյ գաղթը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1899, N 11, էջ 166-167:

³³⁰ Երիցյանց Ա., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 442; Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, 4, էջ 376; Գրիգորյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 298; Խոջաբեկյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 28; Դարբինյան Մ., Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1831թթ. գաղթի մասին, ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3, էջ 20-21; Потто В., Кавказская война..., т. 3, ч. 4, стр. 668; Щербатов, նշվ. աշխ., т. 3, СПб., 1891, стр. 228.

³³¹ Бороздин К., նշվ. աշխ., էջ 128-131; Глинка С., նշվ. աշխ., էջ 140-142; Собрание актов..., ч. 2, стр. 182.

Հոկտեմբերի սկիզբը³³²: Նույն փաստաթղթի Համաձայն էրզրումից և շրջակա գավառներից գաղթածների թիվը կազմում էր 7298 ընտանիք կամ 41000 մարդ, որից 144 ընտանիք կամ 832 մարդ (Գյուլումուշխանեից Բորջալուի դիստանցիա 85 ընտանիք կամ 502 մարդ և էրզրումի փաշայուլթունից Փամբակ՝ 59 ընտանիք կամ 331 մարդ Հայ-կաթողիկ) Արևելյան Հայաստան էին գաղթել մինչև 1830 թ. Հունվար ամիսը, իսկ ևս 7154 ընտանիք՝ հունվարից մինչև հոկտեմբեր ամիսները: Ռուսական տարածքներում վերը նշված 7298 ընտանիք էրզրումցիները տեղավորվել էին հետևյալ կերպ. 5000 ընտանիք Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում, 1050 ընտանիք Բորջալուում և Ծալկայում, 1248 ընտանիք էլ Փամբակ-Շորադայի դիստանցիայում:

Որոշ դժվարություններ առաջացան կարսեցի գաղթականների թվաքանակի պարզաբանման ժամանակ: Վերջիններիս թիվը տարբեր աղբյուրներում նշվում է տարբեր՝ նվազագույն 2255 ընտանիքից³³³ մինչև առավելագույն 2467 ընտանիք³³⁴: Պատճառը հետևյալն էր: Կարսեցիների գաղթից հետո, նահանգի դաշտերի բերքը ռուսական կառավարության կողմից Հայտարարվեց գնված, այնպես որ կարսեցիներից շատերը ռուս զինվորների ուղեկցությամբ հետ էին գնում բերքահավաքի: Այնուամենայնիվ պետական պաշտոնական փաստաթղթերում կարսեցի գաղթականների թվաքանակի մասին նշվում է իրականությանն ավելի մոտ թիվ՝ 2464 ընտանիք կամ մոտ 14500 մարդ, որից 2264 ընտանիքը կամ շուրջ 13935 մարդը տեղավորվեց Փամբակի և Շորադայի գավառներում, իսկ 200 ընտանիք էլ Հայկական մարզում և Թալինի մահալում³³⁵:

Պաշտոնական տվյալները ստույգ են նաև Ախալցխայում էրզրումցիների հետ տեղավորված արդահանցիների թվաքանակի հարցում՝ ընդամենը 67 ընտանիք կամ 357 մարդ³³⁶: Կասկածի տեղիք է տալիս միայն Բայազետի փաշայուլթունից գաղթած քրիստոնյաների թիվը՝ 4215 ընտանիք կամ շուրջ 25290 մարդ, որն առաջացել է Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհբուլթովի և գաղթականներին ուղեկցող ենթասպա Արդուլթինսկու (Արդուլթյան) ներկայացրած տվյալների հիման վրա³³⁷: Նույն Ստրեկալովի գեկուլցում Բայազետի փաշայուլթունից գաղթածների մասին կա մեկ այլ՝ անուշադրության մատնված թվային տվյալ (2528 ընտանիք կամ 14948 մարդ), որ ներկայացվել էր շուրջ երեք տանրի Բայազետում ու նրա գավառում ապրած և իրերին

³³² Дарбинян М., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3, էջ 20-21:

³³³ «Նկարագիր գաղթականութեան...», էջ 103-104:

³³⁴ Երիցյանց Ա., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 442; Գեղամյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 819:

³³⁵ АКАК, т. 7, стр 847.

³³⁶ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 16, стр. 76.

³³⁷ Նույնը:

քաղաքացիական զենեղակ Ռեուտի կողմից և արդյունք է գաղթականների թվի ճշգրիտ հաշվառման³³⁸ :

Հօգուտ Ռեուտի հաշվարկների կան նաև այլ փաստարկներ: Այսպես, արևմտահայ գաղթականների թվաքանակի պարզաբանման հարցում Ա. Մելքոնյան հանգում է հետևյալ տրամաբանական եզրակացություն: Քանի որ 1828թ. սեպտեմբերի վերջին լիվա-փաշայությունում ապրում էր բայազետցի մոտ 3200 ընտանիք, ապա բնականաբար մեկ-երկու տարի անց այնտեղից չէր կարող արտագաղթել 4215 ընտանիք, և դա այն դեպքում, երբ 1829 թ. ընթացքում բնակչության թիվն ավելի էր նվազել հունիսին՝ Բայազետի պաշտպանության ընթացքում սաստկացած համաճարակի հետևանքով³³⁹ :

Վ. Բեհբուջյանի և Արդութինսկու թույլ տված սխալը ակնհայտորեն երևում է նաև 1829-1832 թթ. անցկացված կամերալ ցուցակագրման տվյալների ուսումնասիրությունից, համաձայն որոնց՝ Հայկական մարզում (Բայազետի փաշայությունից գաղթածների հանգրվանած երկրամասում) բնակություն են հաստատել ընդամենը 3682 ընտանիք կամ 21666 մարդ³⁴⁰ : Հայտնի է նաև, որ սրանց մեջ բացի բայազետցիներից եղել են նաև կարսեցիներ, էրզրումցիներ, բասնցիներ և այլ շրջաններից գաղթածներ: Այնուամենայնիվ, եթե սրանց բոլորին նույնպես համարենք բայազետցիներ, էլի չենք ստանա գաղթած ընտանիքների 4215 թիվը: Ուրեմն պարզ է, որ այս փաշայությունից գաղթածների թիվը չափազանցված է և իրականում կազմում է 2528 ընտանիք կամ 14948 մարդ: Հետևաբար, 1829-1831 թթ.-ին Արևմտյան Հայաստանից գաղթել և ուստական տարածքներում հաստատվել է ոչ թե 14044 ընտանիք կամ 85-90000 մարդ, այլ 12357 ընտանիք կամ մոտ 73-78000 մարդ, որից 7298 ընտանիքը՝ էրզրումից և նրա փաշայությունից, 2464 ընտանիքը՝ Կարսից և նրա փաշայությունից, 2528 ընտանիքը՝ Բայազետից և նրա փաշայությունից, և 67 ընտանիքը Արդահանից:

Այսպիսով, 1828-1831 թթ. ընթացքում հաջորդաբար ուստական, ապա նաև ուստ-թուրքական սահման անցան և Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտան թուրք-պարսկական բռնակալների լծից ազատված ավելի քան 20606 պարսկահպատակ և արևմտահայ ընտանիքներ՝ շուրջ 125000 մարդ:

Գ) Գաղթականության տեղաբաշխումը Արևելյան Շիրակում

³³⁸ Дарбинян М., նշվ. աշխ., էջ 8-10:

³³⁹ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 143:

³⁴⁰ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 539-540:

Այժմ անդրադառնանք մի այնպիսի կարևոր Հարցի, ինչպիսին է պարսկահայատակ և, մանավանդ, արևմտահայ գաղթականների տեղաբաշխումը մեր կողմից ուսումնասիրվող Շորագյալի գավառում ըստ բնակավայրերի՝ փորձելով բացահայտել նաև այն բացթողումներն ու թերությունները, որոնք առկա եղան գաղթականությանը գավառի գյուղերում տեղաբաշխելիս: Ինքնին դժվարին այս խնդրի իրագործումն էլ ավելի է բարդանում ձեռքի տակ եղած պատմական աղբյուրների սակավաթիվ և մեծամասամբ թերի լինելու պատճառով: Վերջիններս մենք պայմանականորեն բաժանել ենք երկու խմբերի. առաջին խմբին պատկանող աղբյուրներում («Արևելյան մամուլ»³⁴¹, Ս. Զալալյան³⁴², Ս. Էփրիկյան³⁴³, Ղ. Ալիշան³⁴⁴, «XIX դարակեսի եկեղեցական չափաբերական մատյաններ»³⁴⁵, մասամբ նաև «Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»³⁴⁶) տրվում են միայն աշխարհագրական տվյալներ, այսինքն նշվում է գաղթականների որտեղից լինելն ու Շորագյալի գավառի որ գյուղում Հաստատվելը. այսպես օրինակ՝ Կարսի փաշայության Ինջե-Սու գյուղից Շորագյալի գավառի Ղուլթնի-Ղըչյաղ (Հովտաչեն) գյուղ կամ Էրզրումի փաշայության Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից Շորագյալի գավառի Իլխիաբի (Այգաբաց) գյուղ³⁴⁷ և այլն: Բայց նմանօրինակ կոնկրետ նշումներ տրվել են Շորագյալի գավառի 76 գյուղերից միայն 34-ում Հաստատված գաղթականների մասին: Եվս 32 գյուղերում տեղավորվածներին անդրադառնալիս այդ նույն աղբյուրները բաց են թողնում գաղթականների որտեղից լինելու մասին մանրամասները և ուղղակի նշում՝ Արևմտյան Հայաստանի (կամ Ատրպատականի) այս կամ այն փաշայությունից (կամ խանությունից) Շորագյալի գավառի այս կամ այն գյուղ. օրինակ՝ Կարսի, Բասենի, և Ալաշկերտի շրջաններից Շորագյալի գավառի Սվան-Վերդի (Լուսաղբյուր) գյուղ կամ Էրզրումի ու Կարսի գյուղերից Շորագյալի գավառի

³⁴¹ Տեղեկագրական պատառիկներ. Արևելյան մասն Շիրակայ, «Արևելյան մամուլ», Չմիւնիս, 1898-1899:

³⁴² Զալալեան Ս., Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տփլիսիս, 1842-1858:

³⁴³ Էփրիկյան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա-Բ, Վենետիկ 1903-1907:

³⁴⁴ Ալիշան Ղ.. Շիրակ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881:

³⁴⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդ 47, ցուցակ 1, գործ 659-663, 859, 860, 863, 865, 920-923, ցուցակ 2, գործ 1, 18, 20-23, 37, 39, 46-48, 69, 70, 73-75, 79, 81-83, 89-92, 98, 102, 103, 107-115, 120, 121, 128-135, 138-140, 146-150, 153-158, 195, 201, 225, 237, 415, 516, 530, 621, 626, 630, ցուցակ 3, գործ 199, ցուցակ 6, գործ 37, 59, 119, 152, 167, 179, 248:

³⁴⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1-5, Եր., 1986-2001:

³⁴⁷ Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 68:

Օրթա-քիլիսա (Մայիսյան) գյուղ³⁴⁸ և այլն: Ինչ վերաբերում է գավառի մնացած 10 գյուղերին, ապա սրանցից միայն մեկը՝ Թաթարական Գյոզալարան (Գողազիր), չհամարվեց գաղթականներով, իսկ մնացած ինը՝ Ղուլիջանը (Սպանդարյան), Եսաուլը (Հովունի), Փալուժլին (Արփենի), Մեծ Քեթին, Շիշթափան (Սեպասար), Դարբանդը (Կարմրաքար), Ղրրի-Դազիրմանը (Հնաբերդ), Թոփաուլին (Հացիկ) և Երրորդ Արբավալին (Լեռնուտ) թեև ստացան գաղթականների իրենց բաժինը, բայց թե Արևմտյան Հայաստանի կամ թե Ատրպատականի որ շրջաններից էին սրանք, նույն աղբյուրների թերիության պատճառով անհնարին է պարզել:

Երկրորդ խմբին պատկանող աղբյուրներն արխիվային նյութեր են կամ այսպես կոչված՝ «О тыхъевкихъ переселенцах»³⁴⁹ սովարածավալ աշխատությունը, որն ի հակադրություն վերը նշվածների՝ շրջանցում է արևմտահայ գաղթականների որտեղից լինելու և Շորագյալի գավառի որևէ գյուղում հաստատվելու կարևորագույն հարցը՝ շեշտը դնելով միայն թվային տվյալների ներկայացման վրա, և այն էլ՝ ոչ միշտ և ոչ լրիվ: Բանն այն է, որ պետական պաշտոնական փաստաթուղթ ճանաչվող այս աշխատության մեջ («О тыхъевкихъ переселенцах») տեղ գտած թերությունների ու բացթողումների պատճառով է, որ մենք չենք կարող կոնկրետ նշել, թե Ատրպատականի կամ Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր շրջաններից և մանավանդ ո՞ր գյուղերից կամ քաղաքներից ի՞նչ թվով գաղթականներ են տեղավորվել Շորագյալի գավառում: Այսինքն, աղբյուրի թերիության պատճառով չենք կարող նշված շրջաններից Շորագյալ գաղթածների քանակի մեջ անել այնքան կարևոր թվային սահմանազատումներ՝ ըստ գաղթածների բնակավայրերի: Այսպես, մեր կողմից արդեն հիշված առաջին խմբի աղբյուրները նշում են, թե Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան անցած գաղթականների մի զգալի գանգված՝ շուրջ 660 ընտանիք, որ գաղթել էր առանց պետական օգնություն ու փաստաթղթեր ստանալու, հաստատվեցին ոչ թե գաղթականական կոմիտեի կողմից նախօրոք ընտրված վայրերում՝ Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանություններում և Ղարաբաղի տարածքում, այլ, նշված շրջաններից էլ ավելի հեռանալով, հասան մինչև Վրաստան, ընդ որում նրանց մի որոշ մաս՝ հաստատվեց Շորագյալի գավառի երեք գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսայում³⁵⁰, Մեջլիտիում (Նոր կյանք)³⁵¹ և Աղբիլիսայում (Կրաչեն)³⁵²: Բայց թե կոնկրետ քանի ընտանիք կամ թե քանի շունչ տեղավորվեց նշված երեք գյուղերում, պարզելն անհնար է: Պատճառն հետևյալն է. նշված դեպքերից ընդամենը մեկ-երկու տարի

³⁴⁸ «Արևելյան մամուլ», թի 6, 15 մարտի, Չմիումնիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 239:

³⁴⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

³⁵⁰ Сборник газеты Кавказ, նշվ. աշխ., էջ 62:

³⁵¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 3, գործ 920:

³⁵² Նույն տեղում, ցուցակ 2, գործ 128:

³⁵³ Նույն տեղում, գործ 18; Էփրեկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 5, 479:

անց սկսվում է արևմտահայերի գաղթը, որի հետևանքով Շորագյալի գավառում հաստատվում են մեծ թվով կարսեցիներ, էրզրուճյիներ, բայազետցիներ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ: Ինչ խոսք, վերոհիշյալ երեք գյուղերը ևս բացառություն չէին: Այստեղ առաջանում է նույն հարցը՝ քանի ընտանիք կամ թե քանի շունչ էին նորեկները: Պետական պաշտոնյաները, որոնք կարգված էին հսկելու գաղթականների տեղավորման և հաշվառման գործընթացը, և որոնց ներկայացրած նյութերի հիման վրա հետագայում կազմվել են «*О тыхъекухъ небеце.летуахъ*» մատյանները, մեծապես թերացել են իրենց պարտականությունները կատարելիս և Թուրքիայից գաղթած ու Շորագյալի գավառի գյուղերում բնիկ շորագյալցիների և պարսկահայատակ հայ գաղթականների հետ հաստատվածներին առանձին-առանձին հաշվելու փոխարեն տվել են մեկ ընդհանուր թվային տվյալ: Այսպես, օրինակ՝ վերոհիշյալ փաստաթուղթը տալիս է, որ 1828-1830 թթ. գաղթերի արդյունքում Շորագյալի գավառի Փոքր Ղարաքիլիսա գաղթել է 100 ընտանիք կամ 537 մարդ (293-ը արական, 244-ը իգական սեռի), Մեջիտլի՝ 17 ընտանիք կամ 159 մարդ (97-ը արական, 62-ը իգական սեռի) և Աղբիլիսա՝ 37 ընտանիք կամ 217 մարդ (117-ը արական, 100-ը իգական սեռի)³⁵⁴: Բայց թե դրանց մեջ կոնկրետ որքա՞ն էին պարսկահայատակներ և որքա՞նը արևմտահայեր, ի՞նչ վայրերից էին գաղթել, այս մասին փաստաթուղթը լռում է:

Պետական պաշտոնյաների կողմից թույլ տրված բացթողումները շատ ավելի ակնառու են, երբ խոսքը վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գավառի միևնույն գյուղում հաստատված գաղթականների գատ-գատ հաշվառմանն ու պարզաբանմանը: Այսպես, գաղթականների ընդհանուր թվից ոչ միայն չեն առանձնացվել պարսկահայատակ հայերն ու Երևանի, Ապարանի, Սարգարապատի, Լոռու և Վրաստանի գյուղերից Շորագյալի գավառի գյուղերում հաստատվածները, այլ թույլ է տրվել նաև մի այլ բավականին կուպիտ սխալ՝ նկատի ունենք գավառի գյուղերում գաղթականներին տեղաբաշխելիս ու հաշվառում անցկացնելիս Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթածներին առանձին-առանձին չհաշվարկելը: Այսպիսի թերացումներն իրենց հերթին առաջ բերեցին նոր բարդություններ:

Այսպես, Շորագյալի գավառում գաղթականների տեղաբաշխումը նկարագրելիս առաջին խմբի աղբյուրները Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն փաշայությունը (շրջանը, վիճակը) նշելուց բացի Հիշել են նաև 51 կոնկրետ բնակավայրեր՝ գյուղեր, ագարակներ կամ քաղաքներ, որոնց քրիստոնյա բնակչությունը ընդհանուրի հետ գաղթելով

³⁵⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 339-361, 197-206, գործ 85, էջ 223:

Հաստատվել էր Շորագյալի գավառի 34 գյուղերում: Այդ թվում 21 գյուղերում գաղթականները տեղավորվեցին Համաձայն գյուղից գյուղ օրենքի, այսինքն ամբողջական գյուղերով, առանց միմյանցից անջատվելու, այնպես, ինչպես բնակվելիս են եղել մինչև գաղթը: Օրինակ՝ Կարսի փաշայությունից Վալի գյուղից Շորագյալի գավառի Սարիբաշ (Հայկասար) գյուղ է գաղթել 8 ընտանիք կամ 42 մարդ (21-ը արական, 21-ը իգական սեռի)³⁵⁵ կամ Ալաշկերտի Բաղնոց գյուղից Շորագյալի գավառի Ղոլղաթ (Գեղանիստ) գյուղ՝ 23 ընտանիք կամ 122 մարդ (64-ը արական, 58-ը իգական սեռի)³⁵⁶: Եվս 14 գյուղերում միաժամանակ Հաստատվել են կամ Արևմտյան Հայաստանի միևնույն փաշայության տարբեր գյուղերից գաղթածները կամ էլ միանգամից տարբեր փաշայություններից գաղթածները, և ինչպես առաջին դեպքում՝ նշվում է գաղթականների նախկին բնակության վայրը, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն գյուղը կամ քաղաքը: Օրինակ՝ Կարսի փաշայության Ջոմուշյու, Շահնալար, Փաղբրվան և Քյուրուկդարա գյուղերից գաղթել և Շորագյալի գավառի Դուզքենդ (Ախուրյան) գյուղում են Հաստատվել 46 ընտանիքներ կամ 378 մարդ (187-ը արական, 191-ը իգական սեռի)³⁵⁷ կամ Կարսի Բենկլի-Աճմեդ և Կանի գյուղերից ու Կարնո Կան գյուղից Շորագյալի գավառի Արթիկ գյուղ են գաղթել 100 ընտանիքներ կամ 643 մարդ (334-ը արական, 305-ը իգական սեռի)³⁵⁸: Շորագյալի գավառի մնացած 32 գյուղերի մասին (չհաշված Թաթարական Գյոզալդարան և այն ինը գյուղերը, որոնցում տեղավորվածների մասին աշխարհագրական բնույթի որևիցե տեղեկություններ չունի), ինչպես արդեն նշել ենք, չկա որևէ մանրամասն տվյալ, բացի առաջին խմբի աղբյուրներում եղած նշումներից և դրանց ավելացրած թվային տվյալներից: Օրինակ Դերձանից ու Կարսի վիճակից 31 ընտանիք կամ 174 մարդ (99-ը արական, 75-ը իգական սեռի) տեղավորվել էին Շորագյալի գավառի Դիրաբլար (Կառնուտ) գյուղում կամ Կարսի գյուղերից ու Ալաշկերտից 17 ընտանիք՝ 94 մարդ (63-ը արական, 31-ը իգական սեռի) տեղավորվեցին Շորագյալի Սոնգյուղի (Հայրենյաց) գյուղում³⁵⁹:

Այժմ տեսնենք, թե գավառի գյուղերում տեղավորված գաղթականներին առանձին-առանձին չհաշվելն ինչ բարդություններ առաջացրեց: Բանն այն է, որ Շորագյալի գավառի գյուղերում Հաստատված գաղթականների ընդհանուր թվի մեջ մենք միայն մասնավոր ճշտություններ կարող ենք նշել, թե քանի՞սն էին կարսեցիները, բայագեցիները կամ էրզրուցիները: Գաղթը, ինչպես գիտենք, ընթացավ երեք փուլերով՝ առաջինը գաղթեցին կարսեցիները, ապա

³⁵⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 106-108:

³⁵⁶ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 163-168:

³⁵⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 362-378:

³⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 311-338:

³⁵⁹ Նույն տեղում, գործ 85, էջ 98-105:

բայագետցիները, և երրորդն ու վերջինը՝ հրգրումցիները: Նույնպիսի փուլերով անցկացվեց նաև գաղթականների տեղավորման գործընթացը, այնպես որ կար իրական հնարավորություն թե՛ մինչև նրանց տեղավորվելը, և թե՛ տեղավորվելուց հետո տարբեր փաշայուլթյուններից գաղթածներին հաշվառելու առանձին-առանձին: Ավելին, երբ ավարտվեց գաղթականների տեղավորման գործընթացը, պարզվեց, որ Շորագյալի գավառի գաղթականներով համայրված 75 գյուղերից (բացառություցն էր կազմում միայն մահաբեդականներով բնակեցված Թաթարական Գյոզաղարան) 32-ում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայուլթյուններից գաղթածները տեղավորվել էին խառը: Օրինակ՝ Կարսից, Արաշկերտից, Խնուսից և Սեբաստիայից ընդհանուր առմամբ գաղթած 28 ընտանիքներ կամ 141 մարդ (79-ը արական, 62-ը իգական սեռի) հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Աղին գյուղում³⁶⁰ կամ 27 ընտանիքներ՝ 158 մարդ (92-ը արական, 66-ը իգական սեռի) Բասենից ու Արաշկերտից գաղթելով հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Թափաղոլյակ (Արևիկ) գյուղում³⁶¹: Եվս 9 գյուղերում հաստատվածների մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, բացի թվային տվյալներից որևէ այլ տեղեկություն չկա: Մնացած 34 գյուղերից յուրաքանչյուրում հաստատվեցին Արևմտյան Հայաստանի միայն այս կամ այն շրջանից գաղթածները: Օրինակ՝ Կարսի վիճակից Շորագյալի գավառի Բայանդուր գյուղ են գաղթել 52 ընտանիքներ կամ 303 մարդ (165-ը արական, 138-ը իգական սեռի)³⁶², կամ Կարնո վիճակից Շորագյալի գավառի Ժյով-խանլի (Բենիամին) գյուղ՝ 19 ընտանիք կամ 125 մարդ (74-ը արական, 51-ը իգական սեռի)³⁶³, և կամ Բայագետից Շորագյալի Կապս գյուղ՝ 26 ընտանիք կամ 156 մարդ (85-ը արական, 71-ը իգական սեռի)³⁶⁴: Այսինքն ճշտիվ պարզել, թե գավառի տարածք գաղթածների ընդհանուր թվից՝ 2341 ընտանիքից կամ 13465 մարդուց քանի՞սն էին կարսեցիներ, քանի՞սը բայագետցիներ և քանի՞սը հրգրումցիներ՝ անհնար է, քանի որ այդպիսիք առանձին-առանձին տեղավորվել էին միայն վերջին 31 գյուղերում այսպիսի թվային հարաբերությամբ. 19 գյուղերում միայն կարսեցիներ, 5-ում՝ բայագետցիներ, 7-ում՝ հրգրումցիներ:

Այսպիսին են մեր կողմից օգտագործված աղբյուրների երկու խմբից յուրաքանչյուրի միակողմանիությունները: Այնպես որ, Շորագյալի գավառի տարածքում գաղթականների տեղաբաշխումը կարելի է նկարագրել միայն այս երկու խմբերի աղբյուրների համադրությամբ, ինչն էլ կփորձենք իրագործել:

³⁶⁰ ՀՀ ՊԿԱ, Փոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 60-66:

³⁶¹ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 125-133:

³⁶² Նույն տեղում, գործ 85, էջ 13-21:

³⁶³ Նույն տեղում, էջ 240-244:

³⁶⁴ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 280-288:

1828 թ. մարտի սկզբներին սկսվեց պարսկահպատակ հայերի գանգալածային գաղթը, որի արդյունքում շուրջ 8249 ընտանիքներ տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստանի տարածք: Նախ անդրադառնանք գաղթականների ընդհանուր թվից առանձնացած այն 660 ընտանիքների հարցին, որոնք ռուս-պարսկական սահմանն անցան առանց պետական օգնությունից և փաստաթղթեր ստանալու և տեղավորվեցին ոչ թե նախապես որոշված բնակավայրերում, այլ հասան մինչև Վրաստան: Սրանց մի մասը՝ ամենայն հավանականությամբ 40-50 ընտանիքից ոչ ավելի, առանձնանալով հաստատվեց նաև Շորագյալի գավառում: Այն մասին, որ սրանց կոնկրետ թիվն անհնար է պարզել, վերևում արդեն խոսվեց մեր կողմից աղբյուրների տեսության քննության մեջ, ուր նշվեցին նաև գաղթականների ճշգրիտ թիվը որոշելու անհնարինություն պատճառները: Ինչ վերաբերում է գավառում հաստատված պարսկահպատակ հայ գաղթականների թվաքանակի փոքր լինելուն, ապա 40-50 ընտանիքի մասին մեր արտահայտած կարծիքի օգտին են խոսում Հետևյալ փաստերը: Նախ որ, ինչպես գիտենք, պարսկահպատակ հայերը «հիշվում են» ընդամենը երեք գյուղերի (Մեջիտլի, Փոքր կամ Խըլի Ղարաքլիսա³⁶⁵ և Աղքլիսա) առիթով: Ընդ որում դրանցից առաջինում պարսկահպատակ հայերը տեղավորվեցին բնիկ շորագյալցիների հետ, երկրորդը վերակենդանացրին, իսկ երրորդը՝ հիմնեցին³⁶⁶: Երկրորդ, մեր ձեռքի տակ եղած 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով փաստվում է, որ հաջորդ՝ 1829-31 թթ. արևմտահայերի գաղթից հետո, վերոհիշյալ երեք գյուղերում առկա 154 ընտանիքների (Փոքր Ղարաքլիսայում՝ 100 ընտանիք, Մեջիտլիում՝ 17 ընտանիք, Աղքլիսայում՝ 37 ընտանիք)³⁶⁷ գեոակոզոդ մեծամասնությունը արևմտահայեր էին: Հետևաբար մնում է ենթադրել, որ իրոք նշված գյուղերում տեղաբաշխված պարսկահպատակ հայ ընտանիքների թիվը չպետք է ավելին լիներ 40-50-ից:

Պարսկահպատակ հայերի հետ միաժամանակ կամ գուցե մի փոքր ավելի շուտ՝ դեռևս մինչև ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմի ավարտը, գաղթել և Շորագյալի գավառի Փոքր Բեքանդ (Փոքր Պարնի), Ղզըլ-Քիլիսա (Կարմրալան), Մահմուդջուղ (Պեմգահան), Սոգուլթի (Սառնաղբյուր) և Չուլի (Լեռնագյուղ) գյուղերում էին հաստատվել նաև որոշ՝ հավանաբար ոչ մեծ թվով գաղթականներ Երևանից, Ապարանից, Լոռուց, Սարգարաբաղից ու Վրաստանից: Սրանց կոնկրետ թիվը, ինչպես և պարսկահպատակ հայերին աղբյուրների թերիություն պատճառով, բացառությամբ Սարգարաբաղից Սոգուլթիում հաստատվածների թվի (18 ընտանիք), ճշտելն անհնար է: Մեր

³⁶⁵ Ի դեպ, գյուղի անվան մեջ Խըլի մասնիկն ըստ «Արևելյան մամուլ» (թիւ 15, 1 օգոստոսի, Զմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584) ավերացվել է ի հիշատակ Պարսկաստանից գաղթածների հարեհի Դըլլի գյուղի:

³⁶⁶ Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 479:

³⁶⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ, 1, գործ 86, էջ 197-206, 339-361:

Արմեն Հայրապետյան

կարծիքով նշված շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գավառի այս Հինգ գյուղերում հաստատված ընտանիքների թիվը չէր կարող գերազանցել 50-60-ը: Ինչն է մեզ թույլ տալիս նման ենթադրություն անելու: Բանն այն է, որ Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի տարածքից գաղթածները Շորագյալի գավառում հաստատվեցին հետևյալ կերպ՝ Փոքր Բեքանդում՝ Երևանի գյուղերից,³⁶⁸ Սոգուլիում՝ Սարգարապատից,³⁶⁹ Ղըր-Քիլիսայում՝ Ապարանի Հաջի-գալի գյուղից,³⁷⁰ Չուլիում՝ Վրաստանից,³⁷¹ Մահմուդլուղում՝ Լոռուց,³⁷² գաղթածները, ընդ որում, Փոքր Բեքանդում Երևանի գյուղերից գաղթածները տեղավորվեցին բնիկ շորագյալցիների հետ միասին, իսկ ինչ վերաբերում է մնացած չորս գյուղերին, ապա սրանք հիմնվեցին լոռեցիների, ապարանցիների, սարգարապատցիների և Վրաստանից գաղթածների կողմից: Երբ 1829-30 թթ արևմտահայերի գաղթի պատճառով Շորագյալի գավառում հաստատվեցին նաև մեծ թվով կարսեցիներ, բայազետցիներ, էրզրումցիներ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ, գավառի վերահիշյալ Հինգ գյուղերում գրանցվեցին ազգաբնակչության թվաքանակի հետևյալ ցուցանիշները՝ Փոքր Բեքանդում բնիկ շորագյալցի 14 ընտանիքի կամ 90 մարդու (47-ը արական, 43-ը իգական սեռի)³⁷³ կողքին հաստատվեցին Երևանի գյուղերից, Կարսի, Մուշի և Ալաշկերտի վիճակներից գաղթած 12 ընտանիքներ՝ 88 մարդով (49-ը արական, 39-ը իգական սեռի)³⁷⁴: Նոր հիմնադրված գյուղերից ևս երեքում պատկերը հետևյալն էր.

Աղյուսակ 3

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	որտեղի՞ց են գաղթել
1. Ղըր-Քիլիսա	26	86	69	154	Մեծամասամբ Սոչալանքից և Պուղտաշենից, մասամբ նաև Հաջիգալիից
2. Մահմուդլուղ	60	212	137	349	Լոռուց, Կարսից, Ալաշկերտից, Բասենից
3. Չուլի	5	19	8	27	Վրաստանից, Կարսից, Բասենից
Ընդամենը	91	317	213	530	

Ինչ վերաբերում է նշված Հինգ գյուղերից վերջինում՝ Սոգուլիում հաստատված սարգարաբաղցիներին, ապա մենք դրանց մասին չհիշեցինք հետևյալ պատճառով. Սոգուլիին ամբողջ Շորագյալի գավառի երեք թե միակ գյուղն է, ուր տարբեր շրջաններից գաղթածներ

³⁶⁸ «Արևելյան մամուլ», թիվ 23, 1 դեկտեմբերի, Զմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 890:

³⁶⁹ Նույն տեղում, թիվ 19, 1 հոկտեմբերի, էջ 737:

³⁷⁰ Նույն տեղում, թիվ 17, 1 սեպտեմբերի, էջ 657-658:

³⁷¹ ՀՀ ՊԿՍ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 134:

³⁷² ՀՀ ՊԿՍ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 134, թիվ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 855:

³⁷³ ՀՀ ՊԿՍ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87, էջ 108-112:

³⁷⁴ Նույն տեղում, գործ 85, էջ 187-194:

րը, թեկուզ և մասնակիորեն, առանձնացվել են աղբյուրների կողմից: Այսպես, ըստ 1829-32 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների՝ Սոգուլթիում հավանաբար Սարգարապատ-Կարս-Ալաշկերտ-Մուշ-Բասեն հերթագայությամբ հաստատվել է 74 ընտանիք կամ շուրջ 422 մարդ (229-ը արական, 193-ը իգական սեռի): Այդ թվից առաջին 18 ընտանիքը, ինչպես գրում է «Արևելյան մամուլը» գաղթել է Սարգարապատից, 40 ընտանիքը՝ Կարսից, իսկ մնացած 16 ընտանիքների մասին նույն աղբյուրն ուղղակի նշում է. «...մասամբ կան նաև Ալաշկերտից, Մուշից և Բասենից գաղթածներ»³⁷⁵: Այսինքն՝ մեզ ստուգապես հայտնի է Շորագյալի գավառում 18 արևելահայ գաղթական ընտանիքների (սարգարապատցիներ) Սոգուլթիում տեղափոխվելու փաստը: Այդ դեպքում ինչո՞վ ենք հիմնավորում Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներից գաղթած ու Շորագյալի գավառում հաստատվածների թվաքանակի (50-60 ընտանիք) մասին վերևում արտահայտած մեր կարծիքը: Սոգուլթին Շորագյալի գավառի վերոհիշյալ հինգ գյուղերից ամենամեծն էր՝ 74 ընտանիքներով, որոնից միայն 18-ն էին արևելահայեր: Հետևաբար քիչ հավանական է թվում, որ մնացած չորս գյուղերում, որոք 1829-32 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով ունեին ընդհանուր առմամբ 143 ընտանիք (820 մարդ՝ 481 արական և 339 իգական սեռի)՝ գաղթած հիմնականում Արևմտյան Հայաստանից (տե՛ս աղյուսակ 3), երևանցիների, լոռեցիների, ապարանցիների և Վրաստանից գաղթածների թվաքանակը գերազանցեր 35-40 ընտանիքից: Այստեղից էլ մեր այն ենթադրությունը, որ Շորագյալի գավառում մինչև արևմտահայերի գաղթը հաստատված արևելահայ գաղթական ընտանիքների թիվը չէր կարող 50-60 ընտանիքից ավելին լինել:

Ահավաստիկ այն ամենը, ինչ կարելի է ներկայացնել 1827-1828 թթ. Պարսկաստանի, Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներից գաղթած և Շորագյալի գավառի գյուղերում հաստատվածների վերաբերյալ:

1829թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրով ավարտվեց 1828-29թթ. ուռա-թուրքական պատերազմը, իսկ նոյեմբերին սկսվեց և մեկ-երկու ամսից գանգվածային բնույթ ստացավ թուրքահայատակ քրիստոնյաների գաղթը դեպի ուռասական տարածքներ: Այժմ պարզենք, թե արևմտահայ գաղթականների ընդհանուր թվի ո՞ր մասը հաստատվեց Շորագյալի գավառում և ի՞նչ թվային հարաբերություններ: Բայց մինչև այս բարդ խնդրին անցնելը կարճ դադար տանք ու տեսնենք, թե ինչպիսի՞ն էր ժողովրդագրական դրուվթյունը Շորագյալի գավառում արևմտահայերի գաղթի նախօրեին:

Ինչպես արդեն առաջին գլխում նշել ենք, XIX դ. 20-ական թվականների սկզբներից սկսած, կապված տարածաշրջանում ստեղծված

³⁷⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 85, էջ 187-194:

կայուն ռազմաքաղաքական իրադրություն, ռուսական կառավարության կողմից ընտրված ճիշտ հարկային քաղաքականության (հարկերի ծայրաստիճան նվազեցման) և Փամբակի ու Շորապյալի գավառների սահմանադրված ամրոցի կառուցման հետ՝ Շորապյալի գավառի ազգաբնակչության թիվը նորից, թեև բավականին դանդաղ տեմպերով, սկսեց աճել և արդեն 1824-25 թթ. կեսերին հասավ մինչև 705 ընտանիքի, որից 529-ը՝ հայկական, իսկ 176-ը՝ թաթարական: Ցավոք, գավառի ազգաբնակչության թիվը այս թեկուզ դանդաղ վերելքը երկար չտևեց: Արդեն 1826 թ. սկզբներին, կապված ռուս-պարսկական փոխհարաբերությունների ծայրաստիճան սրման հետ, գավառի տարածքը լքեցին կամ ավելի ճիշտ կլինեք ասել՝ Շորապյալից փախան գրեթե բոլոր մահմեդականները, որի հետևանքով գավառի 25 գյուղերում ազգաբնակչության թիվը 1826-28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրեին իջավ մինչև 496 ընտանիքի կամ 3040 մարդու (1617-ը արական, 1423-ը իգական սեռի)³⁷⁶: Ազգաբնակչության թվաքանակի նվազումը շարունակվեց մինչև 1826 թ. կեսերը՝ մեր կարծիքով այդ պահին հասնելով ընդամենը 175 ընտանիքի կամ 980 մարդու (540-ը արական, 440-ը իգական սեռի): Պատճառն այն էր, որ ռուս-պարսկական պատերազմի արդեն առաջին երկու ամիսների ընթացքում, կապված Երևանի Հասան խանի թալանչիական արշավանքի ու իրականացրած գերեվարումների հետ, լրիվ մարդաթափ եղան Շորապյալի համեմատաբար մարդաշատ գյուղերից հինգը՝ Հոռոմը, Փոքր Ղարաքիլիսան, Բայանդուրը, Թավչան-Ղչաղը և Վերին (Փոքր) Ղանիջան (Վահրամաբերդ)³⁷⁷: Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ այս հինգ գյուղերից մեկը՝ Հոռոմը, ամբողջությամբ մարդաթափ չեղավ, և մինչև գաղթն այստեղ կար 30 ընտանիք՝ կեսը հայկական («Արևելյան մամուլ», թիւ 22, 15 նոյեմբերի, Չմիւռնիա, 1898, էջ 758): Մենք սույն հարցի վերաբերյալ հակված ենք կարծելու, թե արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Հոռոմը ևս մյուս չորս գյուղերի նման լրիվ ամալապացած էր, որովհետև «Արևելյան մամուլի» վերոհիշյալ հարողրման իսկությունը որևէ արխիվային փաստաթղթով չի հաստատվում:

Դրուժյունը փոխվեց միայն 1826 թ. վերջերին՝ կապված ռուսական զորքերի հաջողված հակահարձակման, Փամբակի ու Շորապյալի գավառների ազատագրման և ռազմական գործողությունները երևանյան թատերաբեմ տեղափոխվելու հետ: Արդյունքում, մինչև պատերազմի ավարտը Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներից գաղթեցին ու Շորապյալում հաստատվեցին շուրջ 50-60 ընտանիքներ: Եվս 40-50 ընտանիքներ գավառում հաստատվեցին արդեն պատերազմից հետո՝ ռուսական տարածքներ գաղթած պարսկահպատակ

³⁷⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87, էջ 1-157:

³⁷⁷ «Արևելյան մամուլ», թիւ 15, 1 օգոստոսի, Չմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, թիւ 22, էջ 758:

Հայերից, այնպես որ արդեն 1828-29 թթ. Շորագյալի գավառում կար 26 հին ու նոր հիմնադրված գյուղ՝ մոտ 280-300 ընտանիք ազգաբնակչությամբ:

Այսպիսին էր ժողովրդագրական դրուվյունը Շորագյալի գավառում մինչև արևմտահայերի գաղթը: Առաջինը, ինչպես արդեն գիտենք, Արաքսն անցան և ուսևական տարածքներում հաստատվեցին Կարսի փաշայության քրիստոնյաները: Սկսվելով 1829 թ. դեկտեմբերի սկզբին՝ նպաստ չպահանջող 400 ընտանիքների Գյումրիում հաստատվելու համար գեներալ-մայոր Բերգմանի կողմից անցազրեր տալու պահից, այն շարունակվեց մեկ-երկու ամիս և համարյա ավարտվեց արդեն 1830 թ. հունվարի վերջերին: Արդյունքում շուրջ 2464 ընտանիք կարսեցիներ, գաղթելով երեք փուլերով՝ նախ 400 ընտանիք, ապա 1840 ընտանիք և վերջապես, 224 ընտանիք, դեռևս 1829 թ. հունվարի 5-ին ցարին ներկայացված նախագծի համաձայն տեղավորվեցին Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում, Հայկական մարզում և Թալինի մահալում: Ընդ որում, կարսեցիների մեծագույն մասը՝ ըստ պաշտոնական փաստաթղթերի ավելի քան 2264 ընտանիքը (փաստաթղթերում թիվը տատանվում է 2263-2267-ի միջև) հաստատվեց հենց Փամբակ-Շորագյալում, իսկ մնացած 200 ընտանիքը՝ Թալինում և Հայկական մարզում³⁷⁸:

Փորձենք պարզել, թե Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա գաղթած կարսեցիների ընդհանուր թվից ո՞ր մասը հաստատվեց միայն Շորագյալի գավառում: Ինչպես ասվեց, արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Շորագյալի գավառում բացի Գյումրուց կար 26 գյուղ, որից 8-ում կամ առանձին-առանձին, կամ էլ բնիկ շորագյալցիների հետ միասին բնակվում էին Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի և Պարսկաստանի տարածքներից գաղթածները, իսկ մնացած 18 գյուղերում՝ միայն շորագյալցիները: Արդեն արևմտահայերի գաղթի առաջին փուլի ավարտին, երբ գաղթել ու ուսևական տարածքներում հաստատվել էին դեռևս միայն կարսեցիները, գավառում գյուղերի թիվը հասավ 56-ի: Այսինքն, միայն կարսեցիների գաղթի հետևանքով Շորագյալի գավառում գոյություն ունեցող 26 գյուղերից բացի հիմնվեցին կամ «վերակենդանացան» ևս 30 բնակավայր: Ավելի մանրամասն կարսեցիների տեղաբաշխումը Շորագյալում նկարագրելու համար վերջիններիս նախ բաժանենք երեք խմբի՝ ա. կարսեցիներ, որոնք հաստատվեցին Գյումրիում, բ. կարսեցիներ, որոնք հաստատվեցին գավառի արդեն գոյություն ունեցող գյուղերում և գ. սեփական ուժերով գյուղեր հիմնած կարսեցիներ: Ի դեպ, նույնպիսի տարբերակում կանենք նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գյուղերում հաստատված բոլոր գաղթականների համար:

³⁷⁸ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 16, стр. 76; АКАК, т. 7, стр. 847.

Եվ այսպես, 1829-30 թթ. գաղթը Գյումրի բերեց Կարս քաղաքի գրեթե ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, որն ըստ Կրպեի Հաղորդած տվյալների՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Խաժակյանի առաջնորդությամբ գաղթել էր միանգամից ու կազմում էր 693 ընտանիք կամ մոտ 5000-5500 մարդ³⁷⁹, և որը մեր կողմից պայմանականորեն նշվում է որպես Շորագյալ գաղթած կարսեցիների առաջին խումբը: Բայց ոչ բոլոր հեղինակներն են կարսեցիների այս թվաքանակի ու նրանց՝ ամբողջությամբ Գյումրիում հաստատվելու հարցում համակարծիք Կրպեի հետ: Հայ պատմագրության մեջ այս հարցի վերաբերյալ ընդունված վարկածի համաձայն, որ առաջ է քաշվել Գյուլոս քահանա Աղանյանցի և Եփրեմ Սեթի կողմից, կարսեցիները կազմել են ոչ ավելի քան 600 տուն և գաղթել են ոչ միանգամից, այլ նախապես բաժանվելով երեք մասերի³⁸⁰: Ավելին, Եփրեմ Սեթի վկայությամբ՝ Գյումրիում հաստատվել էին միայն Կանցի Մարտիրոսի առաջնորդությամբ գաղթածները, իսկ կարսեցիների այլ երկու խմբեր Մխեսի Ակոյի և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ տեղավորվել էին առաջինը Փամբակի Ղարաքիլիսայում, իսկ երկրորդը՝ Շորագյալի Ղիչաղ (Հառիճ) գյուղում³⁸¹: Այնպես, որ արդեն 1830 թ. օգոստոսին Կարս քաղաքում, մատենադարանի մի ավերազրի համաձայն՝ մնացել էին ընդամենը 10³⁸², իսկ ըստ մեկ այլ վավերագրի՝ մինչև 50-60 տուն հայեր³⁸³: Խնդրո առարկայի՝ կարսեցիների թվի և ամբողջությամբ Գյումրիում նրանց հաստատված լինելու վերաբերյալ մենք ունենք մեր առանձնակի կարծիքը. մասամբ համամիտ լինելով Կրպեի հետ՝ մենք ամբողջապես չենք ժխտում նաև Գ. քահանա Աղանյանցի ու Եփրեմ Սեթի վկայությունների ճշմարտացիությունը: Այսպես, ճիշտ համարելով Կրպեի այն հայտարարությունը, թե Կարսից գաղթածների ընդհանուր թիվը 693 ընտանիք էր կամ մոտ 5000-5500 մարդ, մենք միաժամանակ չենք կարող համամիտ չլինել նաև Գ. քահանա Աղանյանցի և Եփրեմ Սեթի հետ այն հարցում, թե կարսեցիները գաղթի նախօրեին բաժանվեցին երեք խմբերի, բայց տեղավորվեցին ոչ թե Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Ղիչաղում, ինչպես նշում են նրանք, այլ՝ Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Սոգուլթիում, ինչպես գտնում ենք մենք: Այսպիսով, Գ. Աղանյանցի ու Եփրեմ Սեթի հետ մեր ունեցած տարաձայնության գլխավոր պատճառը ոչ այնքան կարսեցիների թվի վերաբերյալ է, որքան Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի և կարսեցիների՝ Սոգուլթիի փոխարեն Ղիչաղում հայտնվելու մասին: Մեր

³⁷⁹ Կրպե, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893, էջ 56, 97:

³⁸⁰ Աղանեանց Գ. ք., նշվ. աշխ., էջ 24-25; Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-30թթ.-ի գաղթի մասին, ՊԲՀ, Եր., 1997, N 2, էջ 292:

³⁸¹ Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 292:

³⁸² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 246, էջ 1:

³⁸³ Նույն տեղում, թղթ. 66, վավ. 54:

կարծիքով Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը ու նրա կարսեցիները Ղփչաղ չեն մտել: Գաղթելով՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Նաթակյանը Հաստատվել է Գյումրիում և մինչև 1837 թ. մարտի 27-ը կաթողիկոսի հրամանով եղել տեղի գաղթականների առաջին հոգևոր առաջնորդը³⁸⁴, ինչի մասին էլ հենց ինքը՝ արքեպիսկոպոսը տեղեկացրել էր 1834թ. Հուլիսի 3-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղված իր նամակով³⁸⁵: Ինչ վերաբերում է կարսեցիների՝ Ղփչաղ գյուղում Հաստատվել-չՀաստատվելուն, ապա նշենք, որ մեր ունեցած տվյալներով 1829-31 թթ. գաղթի ողջ ընթացքում Շորադայի գավառի վերոհիշյալ գյուղում որևէ կարսեցի չի Հաստատվել: Գյուղը վերակենդանացել է միայն ի հաշիվ Բասենի Մժնկերտից գաղթածների³⁸⁶: Հետևաբար կարելի է պնդել, որ կարսեցիների երրորդ խումբը, տեղավորվել է Սոգուժիում³⁸⁷:

Այսպիսով, 1829-30 թթ. ընթացքում Կարս քաղաքից գաղթել ու Փամբակի Ղարաքիլիսա գյուղում և Շորադայի Գյումրի ու Սոգուժի գյուղերում են Հաստատվել շուրջ 693 ընտանիքներ, ընդ որում սրանց մեծագույն մասը՝ մոտ 600 ընտանիքներ, (այդ թվում նաև 150 ընտանիք հույներ)³⁸⁸ Հաստատվել են Գյումրիում, 40 ընտանիքներ Սոգուժիում, իսկ մնացած 53-ը՝ Ղարաքիլիսայում:

Մեր կողմից առանձնացված կարսեցիների երկրորդ խումբը Շորադայում Հաստատվեց արդեն գոյություն ունեցող 26 գյուղերից 16-ում, ընդ որում, նրանց քանակի վերջնական հաշվառման ժամանակ (խոսքը գնում է «Արևելյան մամուլի» և Ս. Էփրեկյանի և 1829-32 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների մեր կատարած Համադրուժյան մասին) պարզվեց, որ նշված գյուղերից միայն Հինգում են կարսեցիները Հաստատվել բնիկ շորադայցիների հետ և կազմում էին ընդամենը 99 ընտանիք կամ 749 մարդ:

Աղյուսակ 4

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	որտեղի՞ց են գաղթել
1. Բանդևան	25	103	93	196	Կիկոռ գյուղից
2. Ղամալի	14	46	37	83	Քեչե-Պոս գյուղից

³⁸⁴ Կրպե, նշվ. աշխ., էջ 79:

³⁸⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Դիվան Կարապետ արքեպիսկոպոսի, թղթ. 163դ, վավ. 1407:

³⁸⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 108; «Արևելյան մամուլ», թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, Չմիտնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 934:

³⁸⁷ «Արևելյան մամուլ», թիւ 18, 15 սեպտեմբերի, 1898, 28-րդ տարի, էջ 737:

³⁸⁸ Орест Евшикий, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи; Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оною с нынешним, СПб., 1835, стр. 152.

Արմեն Հայրապետյան

3. Թալիբողլի	17	59	53	112	Մյուսլիերան գյուղից
4. Դուլթին-Դըչաղ	5	22	9	31	Ինճե-Սու գյուղից
5. Դուզքենդ	38	158	169	327	Ջոմուչլու, Շահնալար, Քյուբու կղարա և Փաղբղան գյուղերից
Ընդամենը	99	388	361	749	

Ինչ վերաբերում է մնացած 11 գյուղերին՝ Թաքնալի (Գոգահո-վիտ), Չրալի, Փոքր Բեքանդ, Քյավթալի (Փանիկ), Մեծ Քյափանակ (Մուսայեյյան), Իլլի-Քիլիսա (Իլլի), Արթիկ, Դզըլ-Քիլիսա, Չուլի, Մահմուդլու և Սոգուլթլի, ապա սրանցում բնիկ շորագյալցիների ու կարսեցիների հետ միաժամանակ արևմտահայերի ներգաղթի հաջորդ փուլերի ընթացքում հաստատվել էին որոշ թվով գաղթականներ Արևմտյան Հայաստանի նաև այլ շրջաններից, որի հետևանքով էլ այս գյուղերում հաստատված կարսեցիների թիվը պարզելն անհնար է: Շորագյալի գավառ գաղթած կարսեցիների երրորդ և վերջին խումբն այսպես կոչված նոր գյուղեր հիմնողներն էին, որոնք ուս-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո, Շորագյալի արդեն գոյուլթյուն ունեցող գյուղերում հաստատվելու փոխարեն նախընտրեցին հիմնել նորերը (այս խմբի կարսեցիների կողմից վերականգնվեցին ու հիմնվեցին ավելի քան 30 գյուղեր): Հետագայում՝ մինչև 1831 թ. նշված գյուղերից զուտ կարսեցիներով բնակեցված մնացին միայն 15-ը.³⁸⁹

Այդուսակ 5

գյուղերը	ընտան	ար.	իգ.	ընդամ.	որտեղից են գաղթել
1. Շիրվաճուղ	56	169	152	331	Քաղքերունյայց Դզըլ-Ղարա գյուղից
2. Դահարլի	64	183	160	343	Արևմտյան Շիրակից
3. Քյալալի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4. Բողբողան	13	34	36	70	Փոքր Քեղիկեր
5. Սարիբաշ	8	21	21	42	Վալի գյուղից
6. Եգանլար	34	112	93	205	Ջոմուչլուից ու Բուխից
7. Բողաղ-Քեսան	35	101	82	183	Ուղուզլու գյուղից
8. Թումարտաշ	32	112	90	202	Բերնա և Դարաքիլիսե գյուղե-րից
9. Զվիլար	24	102	82	174	Քեղիկեր գյուղից
10. Փոքր Քեթի	18	39	64	103	Դզըլ-Չախչախից
11. Բայանդուր	52	165	138	303	Կարսի վիճակից

³⁸⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 1-12, 27-30, 70-73, 81-83, 106-108, 167-176, 259-265, 283-291, գործ 86, էջ 28-36, 45-47, 91-106, 108-114, 218-227, 306-309:

12. Դոնախղան	40	130	95	225	Ննի-Գեոյ, Ջային-Մազիրա և Դարազան
13. Մեծ (Ներքին) Դանյիջա	23	66	45	111	Ինջիրեր գյուղից
14. Չիրպիլի	17	68	48	116	Անիից և Հարևան ճալար գյուղից
15. Ալլաճ-Քիլիսա	7	22	6	28	Գյուլեյրանից
Ընդամենը	435	1366	1134	2500	

Ընդ որում, դրանցից մեկում գրանցվեց գավառի Համար աննախադեպ իրադարձություն: Այն ժամանակ, երբ քրիստոնյաների գաղթը Թուրքիայի տարածքից ընդունել էր զանգվածային բնույթ, Կարսի փաշայության Գյուլեյրան գյուղից գաղթեցին և Շորազյայի գավառի Ալլաճ-Քիլիսա (Բայթար) գյուղում Հաստատվեցին 7 ընտանիք թաթարներ (28 մարդ)³⁹⁰: Սույն բացառիկ (գոնե Շորազյայի գավառի Համար) իրադարձությունը մեր կարծիքով ունի միայն մեկ բացատրություն: Շատ հավանական է, որ Ալլաճ-Քիլիսա գաղթած այս 7 ընտանիք թաթարները, որոնք ըստ էության դարձան այս գյուղի ելժե ոչ Հիմնադիրները, ապա գոնե վերականգնողները, ոչ վաղ անցյալում ապրել են Շորազյայի գավառի մահմեդական գյուղերից որևէ մեկում, և Կարսի փաշայության տարածքում էին Հայտնվել միայն 1825 թ. վերջերին՝ ռուս-պարսկական Հարաբերությունների սրման պատճառով Շորազյայի գավառից մահմեդականների արտագաղթի ժամանակ, իսկ ռազմական գործողությունների ավարտից հետո, չհամակերպվելով նոր բնակավայրում ստեղծված պայմաններին, հետ էին վերադարձել Ալլաճ-Քիլիսայում:

Նոր հիմնադրված գյուղերից մնացած 15-ում՝ Ղազարապատ (Իսահակյան), Սվան-Վերդի, Աղին, Էնդաչ, Սոնգուլյի, Սարիբաչ, Դազանչի, Մոլլա-Գյուլչա (Մարալիկ), Փոքր Քյափանակ, Նորաչեն, Օրթաքիլիսա, Դիրաքլար, Թավչան-Ղչաղ, Հոռոմ և Փոքր Դանյիջա, հետագա գործողությունները ընթացան համաձայն արդեն ծանոթ սցենարի: Մինչև 1831 թ., այսինքն մինչև գաղթի ժամկետի պաշտոնական ավարտը սրանցում կարսեցիներից բացի տեղավորվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ: Ցավոք, ձեռքի տակ եղած աղբյուրների սակավությունը թույլ չի տալիս հստակություն մտցնել այդ գյուղերում հաստատված կարսեցիների, այնպես էլ այլ շրջաններից գաղթածների թվաքանակի Հարցում:

Կարսեցիների հետ միաժամանակ Արևմտյան Հայաստանի տարածքից գաղթեցին նաև Բայազետի փաշայության քրիստոնյաները: Ընդամենը երկու-երեք ամիսների ընթացքում, համաձայն բայազետցի գաղթականների թվի ու տեղաբաշխման շրջանների վերա-

³⁹⁰ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 1, Եր., 1986, էջ 70:

բերյալ պետական պաշտոնական մեկնաբանություն, որ ձևավորվել է Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհբույթովի և գաղթականներին ուղեկցող ենթասպա Արդութինսկու տվյալներով³⁹¹, շուրջ 4215 ընտանիք բայազետցիներ գաղթեցին ու հաստատվեցին Գյոկչայի, Ապարանի, Դարաչիչակի և Սուրմայուի գավառներում³⁹²: Մինչդեռ իրականում ուռւ-թուրքական սահմանն անցած բայազետցիների թվի և տեղավորման վայրերի վերաբերյալ իրականությունն այլ է. Բայազետի փաշայությունից գաղթել է ընդամենը 2528 ընտանիք (14948 մարդ)³⁹³, ընդ որում, նրանցից ոչ բոլորն են հաստատվել Հայկական մարզում: Բայազետցիների մի բավականին մեծ զանգված ուռւ-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո Հայկական մարզում հաստատվելու փոխարեն նախընտրել է տեղավորվել Փամբակի և Շորապյալի գավառներում: Մինչդեռ պաշտոնական փաստաթղթերն այդ մասին ոչինչ չեն ասում:

Բայազետցիների գաղթի նախօրեին Շորապյալի գավառում կար տեղաբնակներով, արևելահայերով, պարսկահայատակ հայերով ու արևմտահայերով (առաջիմ միայն կարսեցիներով) բնակեցված 56 գյուղ: Գաղթած բայազետցիները, մասնավորապես ալաշկերտցիները, տեղավորվեցին Գյումրուց բացի ևս 21 գյուղերում, որոնցից երկուսը հիմնեցին սեփական ուժերով, այնպես որ, արդեն նրանց գաղթից հետո գավառում գյուղերի թիվը հասավ 58-ի: Բայազետի փաշայությունից գաղթած և Շորապյալի գավառում տեղավորվածների առաջին խումբը՝ հենց Բայազետ քաղաքից գաղթածները, հաստատվեցին Գյումրիում և հիմնեցին Կապս գյուղը:³⁹⁴ Ընդ որում, եթե Կապսը հիմնադրած բայազետցիների թիվը ստույգ հայտնի է՝ 31 ընտանիք կամ 118 մարդ (64-ը արական, 54-ը իգական սեռի),³⁹⁵ ապա նույնը չի կարելի ասել Գյումրի գաղթածների վերաբերյալ, քանզի սրանց մասին որևիցե թվային տվյալ գոյություն չունի: Համաձայն 1829-32 թթ. կամերալ ցուցակագրքում տվյալների՝ արևմտահայերի գաղթի արդյունքում Գյումրու բնակչության թիվը հասավ 1350 ընտանիքի կամ մոտ 7250 մարդու³⁹⁶, որից 100 ընտանիքը, համաձայն Կարնո գաղթականների պատմաձի բնիկ գյումրեցիներն էին՝ «տեղավորված Չերկեզի ձորի» գլխին³⁹⁷ (Արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Գյումրու բնակչության

³⁹¹ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 142:

³⁹² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 44, էջ 336-337:

³⁹³ Նույն տեղում, էջ 144:

³⁹⁴ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. Բ, Եր., 1988, էջ 951:

³⁹⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 280-288:

³⁹⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

³⁹⁷ Նիկողոսյան Ն., Գյումրի-Լենինականի անցյալը (1935թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, ներածություն:

Թիվը տարբեր հեղինակների մոտ տատանվում է. նվազագույնը 50 ընտանիքից³⁹⁸ մինչև առավելագույն 300 ընտանիք:³⁹⁹ Մենք առավել ստույգ ենք համարում Ն. Նիկողոսյանի վարկածը՝ 100 ընտանիք): Եվս 800 ընտանիք կարսեցիներ ու կարինցիներ էլ այստեղ էին հաստատվել մինչև 1832 թ.⁴⁰⁰ Այսպիսով, Գյումրու բնակչության ընդհանուր թվից՝ 1350 ընտանիքից փոքրիշատե կոնկրետ տեղեկություններ կային միայն 900-ի մասին: Մնացած 450 ընտանիքների հարցում, որոնց մեջ բայազետցիներից զատ մտնում էին նաև մշեցիներ, վանեցիներ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ, որևէ թվային տվյալ չկա: Մինչդեռ կարծում ենք՝ հնարավոր է գոնե մոտավոր ճշտությամբ պարզություն մտցնել այս հարցի մեջ: Կ. Մատինյանի հաղորդմամբ գաղթից հետո Գյումրու բնակչության մեջ բայազետցիները թվով երկրորդն էին կարսեցիներից (600 ընտանիք) հետո և էրզրումցիներից (200 ընտանիք) առաջ և կազմում էին Գյումրիում տեղավորված կարսեցիների քանակի կեսը:⁴⁰¹ Այս հաղորդման հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Գյումրի գաղթած բայազետցիների մոտավոր թիվը 300-ից ոչ ավելի և 200-ից ոչ պակաս ընտանիք է: Սա է այն ամենը ինչ մեզ հաղորդեց պարզել Գյումրիում հաստատված բայազետցիների հավանական թվի մասին:

Երկրորդ գյուղը, որ Շորագյալում հիմնեցին բայազետցիները Ղուղաթն էր, ուր Արաչկերտի Բաղնոց գյուղից գաղթեց 23 ընտանիք⁴⁰²: Ի դեպ, այստեղ ևս Ալյահ-Քիրխայի օրինակով գրանցվեց մահմեդականների ներգաղթ: Այսպես, գյուղը հիմնած 23 ընտանիքներից կամ 122 մարդուց (64-ը արական, 58-ը իգական սեռի) երկուսը մահմեդականներ էին⁴⁰³, որոնք հավանաբար ալյահ-քիրխեցիների պես նախկինում շորագյալցիներ լինելով, այժմ՝ խաղաղության հաստատումից և գաղթի պաշտոնական թուլյություններից հետո հետ վերադառնալով, կրկին հաստատվել էին իրենց հայրենի գավառում: Մնացած 19 գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսա, Ղափրլի, Հոռոմ, Ջրախլի, Փոքր Բեքանդ, Քյավթաուլի, Մեծ Քյափանակ, Հաջի-Նազար-Ղուլի (Կամո), Ղազարաբաղ, Սվան-Վերդի, Աղին, Ղեղաչ, Սոնգուլի, Արմուլթի (Տուֆաչեն), Մահմուդջուղ, Մուլա-Գյոկչա, Բողազ-Քեսան (Ջորակասպ), Սոգուլթի, Նո-

³⁹⁸ Թամրազյան Ս., Հիշողություններ XIX դարի Ալեքսանդրապոլի անցյալից մինչև մեր օրերը, (1938թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, Թամրազյանի նյութերը, տետր 1:

³⁹⁹ Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլի ապագան, «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, թիվ 3, էջ 1:

⁴⁰⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁴⁰¹ Մատինյանց Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», 2 փետրվարի, N 5, Թիֆլիս, 1874, էջ 3:

⁴⁰² «Արևելյան մամուլ», թիվ 3, 1 փետրվարի, Չմիւռնիս, 1899, 29-րդ տարի, էջ 109:

⁴⁰³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 163-168:

րաչեն, Թափաղուլակ, բայագեացիները տեղավորվել էին բնիկ շորագյալ-ցիների, պարսկահայերի ու կարսեցիների հետ համատեղ, և այդ պատճառով էլ վերջիններիս իրական թիվն այդ գյուղերում պարզելն անհնար է: Ի դեպ, արդեն բայագեացիների գաղթից հետո, Շորագյալի գավառում նմանօրինակ գյուղերի թիվը, որոնցում անհնար է Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն շրջանից գաղթածներին առանձին-առանձին հաշվառել, հասավ մինչև երեք տասնյակի: Եվ քանի որ հետայսու ևս, ինչպես պարզվեց քննության ընթացքում, նման դեպքերը կրկնվում են, իսկ մանավանդ էրզրումցիների պարագայում ընդունում են բավականին մեծ ծավալներ, մեր կարծիքով ավելորդ չի լինի ևս մեկ անգամ անդրադառնալ այս հարցին, մանավանդ, որ աղբյուրների թերութունը այս գործում միակ խանգարիչ հանգամանքը չէ, այլ գոյություն ունի մեկ ուրիշ, շատ կարևոր գործոն ևս: Նկատի ունենք գաղթականների տեղաբաշխման կանոնների կոպիտ խախտումները: Որպես պարսկահայատակ հայերի գաղթի տրամաբանական շարունակություն, արևմտահայերի տեղահանումն ու վերաբնակեցումն անդրկովկասյան երկրամասում ըստ էության ընթացավ համաձայն արդեն նախօրոք մշակված ու կիրառված ծրագրի: Նորից, այս անգամ արդեն Թիֆլիսում, Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Զավիթյանի և նախագահության մեջ ստեղծվեց Գաղթականական կոմիտե, որի պարտականությունն էր գաղթականների ընդունման ու տեղավորման հետ կապված բոլոր հարցերի լուծումը: Կոմիտեն մինչև 1830 թ. գարունը պարտավոր էր հավաքել մանրամասն տեղեկություններ Վրաստանի և Արևելյան Հայաստանի տարածքներում պետական ամայի հողատարածությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև մշակել Թուրքիայից քրիստոնյաներին գաղթեցնելու և ռուսական տարածքներում վերաբնակեցնելու ընդհանուր կանոնները: Այժմ, երբ խնդիր ունենք պարզաբանելու Շորագյալում գաղթականների տեղաբաշխման ընթացքում թույլ տրված սխալները, հարկ ենք համարում մեծքերել այդ կանոններից մի քանիսը:

Դրանցից մեկը ներգաղթի կազմակերպող Հանձնաժողովին՝ Գաղթականական կոմիտեին, ցուցում էր տալիս եկվորներին բնակություն նոր տեղեր հատկացնելու ժամանակ նկատի ունենալ նրանց նախկին բնակավայրերի բնակլիմայական պայմանները, նաև «հրահանգված էր, որ գաղթականները բնակվեին ամբողջական գյուղերով, առանց միմյանցից անջատվելու, այնպես, ինչպես բնակվելիս են եղել մինչև գաղթը»⁴⁰⁴: Այս և այլ կանոնների ըստ ամենայնի կիրառումը մեծ բարդությունների հետ կապված չէր: Սակայն իրականում այն գործնական կիրառություն ունեցավ Շորագյալի գավառի՝ գաղթականներով համարված 75 գյուղերից միայն 36-ում, ընդ որում ամբողջությամբ ու

⁴⁰⁴ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 328:

անթերի՝ միայն 20-ում⁴⁰⁵: Վերջիններես վերաբերյալ կարելի է առանց վարանելու ճշտիվ նշել, թե Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր փաշայության ո՞ր գյուղից քանի՞ ընտանիք է գաղթել և Շորագյալի ո՞ր գյուղում է Հաստատվել.

Աղյուսակ 6

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընգամ.	որտեղի՞ց են գաղթել
1. Բանդեան	25	103	93	196	Կարսի Տիկոռ Գյուղից
2. Դասմայի	14	46	37	83	Կարսի Պեչե-Պօա գյուղից
3. Թալիբօլլի	17	59	53	112	Կարսի Քյուլվերան
4. Դուվթնի-Ղըշյաղ	5	22	9	31	Կարսի Ինճե-Սուռ գյուղից
5. Բողբոլան	13	34	36	70	Կարսի Փոքր Քեաղիկեր գյուղից
6. Սարիբաշ	8	21	21	42	Կարսի Վայի գյուղից
7. Դփչաղ	13	37	46	83	Բասենի Մժնկերտ ավանից
8. Բաշգյուղ	18	87	62	149	Մուշից
9. Իմիրխանլի	30	104	86	190	Բասենի Քեոփրի-Քեոթրեից
10. Գյուրջի-Յոլ	27	104	76	180	Բասենից
11. Բողազ-քեսան	35	101	82	183	Կարսի Ռիզուզլու գյուղից
12. Ճղիլար	24	102	72	174	Կարսի Մեծ Քեաղիկեր գյուղից
13. Ալլազ-Քիլիսա	7	22	6	28	Կարսի Գյուլեյրան գյուղից
14. Ջելաբ-կեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
15. Սարիար	42	115	101	216	Բասենի Նուրիման-Ագրակից
16. Շիրվանջուղ	56	169	152	321	Քաջբերունյաց Դյզըր-Ղարալից
17. Իլխիսբի	69	203	131	334	Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից
18. Դոլլաթ	23	64	58	122	Ալաշկերտի Բաղնոց գյուղից
19. Զաջուտ	72	236	148	384	Խնուսի Խողլու գյուղից
20. Կապս	31	64	54	118	Բայազետից
Ընդամենը	562	1803	1420	3223	

⁴⁰⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 46,82,107,112, 138, ինչպես նաև «Արևելյան մամուլ», թիւ 17, 1 սեպտեմբերի, Չմինիա, 1898, 28-րդ տալի, էջ 659, թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, էջ 738, թիւ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 855-858, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, էջ 889-890, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, էջ 934-935, թիւ 3, Չմինուիա 1899, 29-րդ տալի, 1 փետրվարի, էջ 109-112, թիւ 5, 1 մարտի, էջ 196-198, թիւ 6, 15 մարտի, էջ 235:

Գավառի մնացած 16 գյուղերում գաղթը կարգավորող վերոհիշյալ կանոնները կիրառվել են միայն մասնակիորեն: Այսպես, ութ գյուղերում արևմտահայերը տեղավորվել էին ոչ թե Համաձայն ընդունված «գյուղից գյուղ» կարգի, այլ դեռևս գաղթի ճանապարհին կամ արդեն տեղավորվելու պահին կիսվել էին ու հաստատվել տարբեր գյուղերում: Իսկ քանի որ գաղթի հետագա փուլերի ընթացքում, այդ գյուղերից մի քանիստում հաստատվել էին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ, ապա պարզելիքն առաջին եկվորները քանիսն էին, հնարավոր է միայն մասամբ: Օրինակ Կարսի փաշայության Ինջելեր գյուղից գաղթածները, բաժանվելով երկու մասերի, հաստատվել էին Շորադյալի գավառի Մեծ ու Փոքր (Վերին և Ներքին) Ղանլիջաններում, ընդ որում, վերջինում՝ նույն փաշայության Պեչքիխուս ագարակից, Դերջանից և Մուշից գաղթածների հետ համատեղ⁴⁰⁶: Այդ պատճառով էլ Հայտնի է միայն Մեծ Ղանլիջայում հաստատված ինջելերցիների թիվը՝ 23 ընտանիք կամ 111 մարդ (66-ը արական, 45-ը իգական սեռի)⁴⁰⁷: Նույնը կրկնվեց նաև ղզըլ-չախչախցիների հետ: Սրանք հաստատվել էին Մոլլա-Գյուլչայում և Փոքր Քեթիում, ընդ որում, առաջինում խնուսցիների, բասնցիների ու պաշկերտցիների հետ⁴⁰⁸: Այդ պատճառով էլ Շորադյալի գավառ գաղթած ղզըլ-չախչախցիներից կարող ենք ստուգապես Հայտնի համարել միայն Փոքր Քեթիում հաստատվածների թիվը՝ 18 ընտանիք կամ 103 մարդ (39-ը արական, 64-ը իգական սեռի)⁴⁰⁹: Եթե ինճելերցիների և ղզըլ-չախչախցիների թիվը գոնե մասամբ հայտնի է, ապա նույնը չի կարելի ասել Զոմուշլուից գաղթածների մասին, քանզի սրանք հաստատվել էին Շորադյալի գավառի Դուզբենդ և Եգանլար (Արևշատ) գյուղերում, առաջինում՝ Կարսի փաշայության Շահնալարից, Փալղովանից, Քյուրուկղարայից, երկրորդում՝ Բուկիլից գաղթածների հետ համատեղ⁴¹⁰: Մեր ունեցած վերջին տեղեկությունը վերաբերում է էրզրումի փաշայության Խնուսի գավառի Չևիրմե գյուղից գաղթածների Շորադյալի գավառի Մեծ ու Փոքր Արըրսվալիներում (Մեծ ու Փոքր Մանթաշներ) հաստատվելուն⁴¹¹: Ընդ որում, սա միակ դեպքն է, երբ Հայտնի է և՛ Չևիրմեից գաղթածների ընդհանուր թիվը՝ 52 ընտանիք կամ 287 մարդ (168-ը արական, 119-ը իգական

⁴⁰⁶ Նիկողոսյան Ն., Շիրակի գյուղական կյանքից, «Արարատ», թիւ Է-Ը, Էջմիածին, 1904, էջ 692; Էփրիկյան Ս, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 10, 43:

⁴⁰⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 299-305:

⁴⁰⁸ «Արևելյան մամուլ», թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, Չմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 738, թիւ 5, 1 մարտի, էջ 198:

⁴⁰⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 108-114:

⁴¹⁰ Քաջբերունի, Հիշողություններ, «Լուսն», Թիֆլիս, 1903, N 3, մայիս-հունիս, էջ 107; Նույնի, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փորձ», N 5, մայիս, Տիֆլիս, 1879, էջ 180-182:

⁴¹¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 21: Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 301:

սեռի), և՛ Շորագյալի գավառի երկու տարբեր գյուղերից յուրաքանչյուրում հաստատվածների թիվը: Այսպես, Ձևիրմեից գաղթած 52 ընտանիքներից (287 մարդ) 39 ընտանիքը կամ 215 մարդը (127-ը արական, 88-ը իգական սեռի) հաստատվեց Մեծ Արրիսվախում⁴¹², իսկ մնացած 13 ընտանիքը կամ 72 մարդը (41-ը արական, 31-ը իգական սեռի)՝ Փոքր Արրիսվախում⁴¹³:

Նշված 16 գյուղերից ևս ութում՝ Բայանդուր, Դահարլի (Գեոք), Քյալալի (Նորաբեր), Չիրալիլի (Ձույգաղբյուր), Ճլովխանլի, Թոմարտաշ (Վարդաքար), Հայկական կամ Վարին Գյոզալբարա (Գեղաձոր), Դոնախղուան (Շիրակ), մեր կողմից արձանագրվեց գաղթականների տեղաբաշխման կարգի խախտման մեկ այլ ձև⁴¹⁴, որն ի դեպ, առկա է նաև վերևում հիշված առաջին ութ գյուղերից երկուսում՝ Դուզքենդում և Եգանլարում: Խոսքն այն մասին է, որ եթե առաջին դեպքում միևնույն գյուղից ելածները, դեռևս գաղթի ճանապարհին բաժանվելով մասերի, Շորագյալի գավառում հաստատվում էին տարբեր գյուղերում, ապա այս անգամ տեղի է ունենում ուղղակի հակառակը՝ Շորագյալի գավառի միևնույն գյուղ էին գաղթում նույն փաշայության միանգամից մի քանի գյուղերից:

Աղյուսակ 7

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	որտեղի՞ց են գաղթել
1. Բայանդուր	52	165	138	303	Կարսի փաշայության գյուղերից
2. Դահարլի	64	183	160	343	Արևմտյան Շիրակից
3. Քյալալի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4. Չիրալիլի	17	68	48	116	Անիից և հարևան ձալար գյուղից
5. Ճլովխանլի	19	74	51	125	Կարնո գյուղերից
6. Թոմարտաշ	32	112	90	202	Կարսի Բերնա և Ղարաքիլիսե գյուղերից
7. Հայկական Գյոզալբարա	16	56	45	101	Բասենի չրջանի Հաջիխալիլ և Լուլաթ գյուղերից
8. Դոնախղուան	40	130	95	225	Կարսի Ենի-Գեոյ, Ջային-Մազիրա և Ղարազան գյուղերից
9. Դուզքենդ	38	158	169	327	Կարսի Զոմուշու, Շահմարա, Փալըբլան և Քյուրուկլարա գյուղերից

⁴¹² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 148-154:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 155-165:

⁴¹⁴ «Արևելյան մասուր», թիւ 15, 1 օգոստոսի, 1898, 28-րդ տարի, էջ 585,586, թիւ 17,1 սեպտեմբերի, էջ 657-658, թիւ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 757-758, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, էջ 935-936, թիւ 5,1 մարտի, Չմիտնիա,1899, 29-րդ տարի, էջ 196: Մասամբ նաև ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 37, 70, 121,153:

Արձեճ Հայրապետյան

10. Եզանյար	34	112	93	205	Կարսի Ջոմուշյու և Բուխի գյուղերից
Ընդամենը	324	1100	921	2021	

Այդ պատճառով էլ վերջնական հաշվառման ժամանակ նշվել է Շորագյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների միայն ընդհանուր թիվը: Բայց և այնպես, անկախ այն բանից, որ միևնույն գյուղից գաղթածները գավառի տարածքում հաստատվելիս բաժանվել են մասերի, կամ թե մի քանի գյուղերից եկածները գումարվել ու տեղավորվել են միևնույն գյուղում, այնուամենայնիվ նշված 36 գյուղերում հնարավոր է հաշվել, թե Արևմտյան Հայաստանի որ փաշայուլթյունից քանի ընտանիք է գաղթել, ինչը մեզ համար առաջնային կարևորություն ինդիք է: Այլ է դրուլթյունը գավառի՝ գաղթականներով համայրված մասցած գյուղերում և այդ թվում՝ նաև արդեն հիշված Վերին կամ Փոքր Ղանլի-Ջայում և Մոլլա-Գյուլչայում: Սրանցից յուրաքանչյուրում միանգամից հաստատվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի քանի շրջաններից գաղթածներ, ընդ որում առանց նախնական հաշվառման⁴¹⁵, ինչի պատճառով էլ անհնար է նշել, թե Շորագյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների ընդհանուր թվից զրանցից յուրաքանչյուրում Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր շրջանից քանի՞ ընտանիք է տեղավորվել:

Աղյուսակ 8

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	որտեղի՞ց են գաղթել
1. Փոքր Ղարաքիլիսա	100	293	244	537	Պարսկաստանի Ղըլլի գյուղից, Ալաշկերտից, Մուշից
2. Թաքնալի	17	51	56	107	Կարսի ու Կարինի փաշայուլթյունից
3. Ղափլի	18	22	17	39	Ալաշկերտի ու Մուշի գյուղերից
4. Թաղչան-Ղչաղ	27	78	64	142	Կարսի ու Բասենի գյուղերից
5. Հոռոմ	59	167	145	312	Կարսից, Կարինից, Բայազետից, 4 ընտ. բուշա
6. Չրախլի	14	58	37	95	Կարսի Փարգիտ գյուղից, Բասենից, Ալաշկերտից
7. Փոքր Բեքանդ	12	49	39	88	Երևանի, Կարսի, Մուշի,

⁴¹⁵ «Արևելյան մամուլ», թիւ 15,1 օգոստոսի, Չմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, 586-587, թիւ 16,15 օգոստոսի, էջ 623-626, թիւ 19,1 հոկտեմբերի, էջ 737-738, թիւ 22,15 նոյեմբերի, էջ 855-858, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, էջ 889-892, թիւ 24,15 դեկտեմբերի, էջ 934-936, թիւ 3,1 փետրվարի, Չմիւռնիա, 1899, 9-րդ տարի, էջ 109-112, թիւ 6,15 մարտի, էջ 236,239; Էփրիկյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 5, 293, 320, 444, 479, 500, 518, հ. Բ, էջ 33, 67; Ս. Չալալյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 217; Գալոյան Ս., Շիրակից հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս-Անջելես, 1950, էջ 69, 72:

8. Քյավթաուլի	15	52	40	92	Արաչկերտի գյուղերից Կարսից, Կարինից, Արաչկերտից
9. Մեջիտլի	17	97	62	159	Պարսկաստանից և Խնուսից
10. Մեծ Քյափանակ	51	167	96	263	Կարսից և Արաչկերտից
11. Հաջի-Նազար- Ղուլի	12	31	8	39	Մշո Բուլանըղից ու Արաչ- կերտից
12. Իլլի-Քիլիսա	31	89	71	160	Կարսից, Կարինից
13. Փոքր Ղանլիջա	14	44	40	84	Կարսի Պեչքիլիսա ազա- րակից, Ինճեկերից, Դերջա- նից, Մուշից
14. Արթիկ	100	334	305	639	Կարսի Կանի և Պենքլի Ահմեդ գյուղերից, Կարնո Կան գյուղից
15. Ղազարապատ	54	194	28	322	Կարսից, Արաչկերտից
16. Սվան-Վերդի	42	138	119	257	Կարսից, Արաչկերտից, Բասենից և Իրանլուից
17. Աղին	28	79	62	141	Կարսից, Արաչկերտից, Խնուսից և Սեբաստիայից
18. Ղեղաչ	17	50	44	94	Կարսից, Կարինից, Արաչ- կերտից
19. Ղզըր-Քիլիսա	26	86	68	54	Խոջավանքից, Պողտաշենից և Ապարանի Հաջի -գայիլից
20. Սոնգուլի	17	63	31	95	Կարսից և Արաչկերտից
21. Արմուլի	23	62	52	14	Կարսի Թեքնից, Վաղի, Արաչկերտի Տուլթագ, Բասե- նի Շավան գյուղերից
22. Մահմուդլուղ	60	212	137	349	Լոռուց, Կարսից, Բասենից և Արաչկերտից
23. Ղազանջի	52	168	113	281	Կարսի Բաշ-Շորագյալ և Բասենի Պլլասոն գյուղե- րից
24. Մոլլա-Գյոկչա	59	225	146	371	Կարսի Ղզըր-Չախչախից, Բասենից, Խնուսից, Արաչ- կերտից
25. Սոգուլի	74	229	193	422	Կարս 40 տուն, Սարդա- րապատ 18տուն, Արաչկերտ, Մուշ, Բասեն
26. Փոքր Քյափանակ	17	68	50	118	Կարսի և Կարինի վիճակ- ներից
27. Չոլլի	5	19	8	27	Վրաստանից, Բասենից, Կարսից
28. Նորաշեն	33	93	70	163	Կարսի Քեափաճի, Ջերմուկ գյուղերից, Արաչկերտից, Դերջանից
29. Թափաղուլակ	27	92	66	158	Բասենից և Արաչկերտից
30. Աղ-Քիլիսա	37	117	100	217	Կարնո Պրզտի-Դասղից և

Արմեն Հայրապետյան

					Պարսկաստանից
31. Օրթաքիլիսա	35	109	78	187	Կարսից և Էրզրումից
32. Կիրաքլար	31	99	75	174	Դերձանից և Կարսից
Ընդամենը	1114	3635	2764	6399	

Շորապյալի գավառում տեղավորված գաղթականների վերջնական հաշվառում անցկացնելիս նույն այդ պատճառով չենք կարող նաև նշել, թե ընդհանուր առմամբ գավառի գյուղերում տեղաբաշխվածների ո՞ր մասը Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր շրջանից է գաղթել և ի՞նչ տոկոս է կազմում Փամբակ-Շորապյալի դիստանցիա գաղթածների ընդհանուր թվի մեջ:

Արևմտահայերի գաղթը կարգավորելու գործում թույլ ստրված երկրորդ և ոչ պակաս կոպիտ թերացումը վերաբերում է գաղթող քաղաքային դասի՝ Շորապյալի գավառում տեղավորվելուն: Այսպես, Գաղթականական կոմիտեի որոշմամբ բոլոր գաղթողները բաժանվելու էին երեք խմբերի՝ «ա. վաճառականներ կամ առևտրով զբաղվողներ, բ. արհեստավորներ կամ որևէ արհեստով զբաղվողներ և գ. հողագործներ կամ գյուղացիներ»⁴¹⁶: Կոմիտեն գաղթականներին տեղաբաշխելիս պարտավոր էր խստիվ ղեկավարվել այս դասակարգմամբ: Դա թույլ կտար առաջին երկու խմբերին, որոնք մեծամասամբ քաղաքաբնակներ էին, գաղթելուց հետո տեղավորվել քաղաքներում, իսկ երրորդ խմբի գաղթականներին՝ գյուղերում: Մինչդեռ գաղթականների վերոհիշյալ դասակարգումը հակասության մեջ էր մտնում դեռևս 1829 թ. հունվարի 5-ին Պասկեիչի՝ ցարին ներկայացրած նախագծի հետ, որի համաձայն՝ Փամբակ-Շորապյալի դիստանցիայում հաստատվելու էին Կարսի փաշայությունից գաղթած քրիստոնյա ազգաբնակչութիւնը, նաև քաղաքաբնակները Կարսից (հետագայում նաև Բայազետ, Կարին, Բասեն և այլ քաղաքներից)⁴¹⁷: Արդյունքում ստեղծվեց մի պարադոքսալ իրավիճակ, երբ շուրջ 1399 ընտանիքներ կամ մոտ 7454 նախնինում քաղաքաբնակներ հաստատվելու էին մի տարածքում, ուր որևէ քաղաքատիպ բնակավայր գոյութիւն չուներ: Եվ այնուամենայնիվ միայն Գյումրիում հաստատվեց Շորապյալ գաղթած արևմտահայ քաղաքաբնակների մեծամասնութիւնը (ավելի քան 1250 ընտանիք կամ մոտ 6600-6800 մարդ) և ժամանակակից խոսքերով ասած՝ «դիմանալով ճակատագրի հարվածներին՝ ժանտախտին, մորեխին ու անբերրիութիւնը, Գյումրին վերածեց քաղաքի»⁴¹⁸: Անբացատրելի է մնում մնացած 149 նախնին

⁴¹⁶ Потто В., Кавказская война..., т. 4, стр. 474-475.

⁴¹⁷ АКАК, т. 7, стр. 774.

⁴¹⁸ Գեղամենաց Յ., Ախալցխայից միջև Անի, «Փորձ», Տփլիսի, 1880, N4, սալրի, էջ 56:

քաղաքաբնակ ընտանիքների կամ 854 մարդու՝ գավառի հինգ այլ գյուղերում հայտնվելու փաստը⁴¹⁹:

Աղյուսակ 9

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	գաղթած քաղաքը
1. Բաշգյուղ	18	87	62	149	Մուշից
2. Սոգութլի	40	--	--	մոտ 200	Կարսից
3. Գյուրջի-Յուլ	27	104	76	180	Բասենից
4. Զեյաբ-Կեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
5. Կապս	31	85	55	118	Բայազետից
Ընդամենը	149			854	

Եթե նույնիսկ ի արդարացումն Գյուլմրիում քաղաքաբնակների տեղավորելու մասին Գաղթականական կոմիտեի որոշման՝ ընդունենք, որ արդեն XIX դ. 20-ական թվականների վերջերից սկսած, կառավարական շրջանակներում կարծիք էր ձևավորվում բնակավայրը քաղաքի վերածելու մասին⁴²⁰, ապա ուղղակի անհնար է որևէ խելամիտ բացատրություն գտնել կոմիտեի՝ արևմտահայ քաղաքաբնակ գաղթականների գավառի ևս հինգ գյուղերում տեղավորելու որոշմանը համար: Վերջապես, արևմտահայերի գաղթը կազմակերպելիս կոմիտեի թույլ տված թերությունների գագաթնակետը մեր կարծիքով բայազետցիներից հետո բավականին մեծ թվով էրգրումցի գաղթականների՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում հայտնվելը եղավ: Դա այն դեպքում, երբ սույն գավառներն ի սկզբանե նախատեսված էին միայն կարսեցիներով վերաբնակեցվելու համար, թեև գործնականում արդեն ընդունել էին նաև մեծ թվով բայազետցիների: Մնում է պարզել Փամբակ-Շորագյալում էրգրումցի գաղթականների հայտնվելու պատճառը:

Թեև աչքի առաջ էին պարսկահպատակ հայերի գաղթի կազմակերպման սխալներն ու բացթողումները, սակայն ուսուսական կառավարությունն և մանավանդ՝ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը նոր գաղթը կազմակերպելիս չփորձեցին անգամ դրանք վերացնել: Ժամանակին Պասկևիչն այն սխալ կարծիքն ուներ, թե կգաղթեն ընդամենը 5000 պարսկահպատակ հայ ընտանիքներ, մինչդեռ իրականում գաղթածների թիվը հասավ 8249 ընտանիքի: Թե այդ սխալ հաշվարկն ինչի հանգեցրեց, հայտնի դարձավ 1829-32 թթ. կատարված կամերալ ցուցակագրման ժամանակ, երբ պարզ դարձավ, որ ընդամենը երկու-երեք տարի հետո պարսկահպատակ հայերի ներգաղթած 8249

⁴¹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 139-147, 266-282, գործ 86, էջ 13-21, 58-69, 280-288:

⁴²⁰ Акопян Т., Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов, 1801-1917гг., Ер., 1978, стр. 79.

ընտանիքներից մնացել է 6946 ընտանիք կամ շուրջ 35560 մարդ⁴²¹: Նույն սխալը Պասկևիչը կրկինք նաև արևմտահայերի գաղթը կազմակերպելիս: Դեռևս 1829 թ. հունվարին նա կարծում էր, թե գաղթելու են ընդամենը 8000 ընտանիքից ոչ ավելի և Գաղթականական կոմիտեին կարգադրեց պետական ամայի հողատարածություններից բնակություն վայրեր ընտրել միայն 8000 ընտանիքի համար⁴²²: Այդ պատճառով էլ գլխավոր հրամանատարի կարգադրությունը կատարելիս Փամբակի և Շորազյայի գավառները տրամադրվեց միայն կարսեցիների վերաբնակեցման համար: Դրությունը բարդացավ 1830 թ. ապրիլի վերջերից, երբ Կարսի և Բայազետի փաշայություններից գաղթել էին արդեն ավելի քան 4880 ընտանիքներ, իսկ 7000-ից ավելի ընտանիքներ էլ պատրաստվում էին գաղթել էրզրումի փաշայությունից: Ահա այս ժամանակ էլ կոմիտեն որոշեց էրզրումցի գաղթականներից մի փոքր մասին տեղավորել Փամբակ-Շորազյայի դիստանցիայում⁴²³ կարսեցիների հետ համատեղ: Եվ երևի թե այստեղ գաղթականների տեղավորումը սրանով էլ կավարտվեր, եթե չլինեին էրզրումցիների գաղթի և նրանց տեղավորման ժամանակ առաջացած դժվարությունները: Բանն այն է, որ էրզրումցի գաղթականների վերջին խումբը (1800 ընտանիք, այդ թվում նաև 150 հայ -կաթողիկեներ) հասնելով Կարս, գաղթի վատ կազմակերպված լինելու պատճառով չկարողացավ շարունակել իր ճանապարհը դեպի Ախալցխայի գավառ և ստիպված եղավ սայլերի սպասելով ամիսներ շարունակ մնալ բաց երկնքի տակ: Ուստի ձմռան մոտենալու վտանգից դրված՝ գաղթերի վերակացու Անոսովի առաջարկով սրանք անցան Արաքսն ու բնակություն վայրեր ընտրեցին ըստ իրենց ցանկությունների. մոտ 200 ընտանիք մեկնեց Փամբակի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղը, մյուսները ցրվեցին Շորազյայի գավառում: Բարդություններ առաջացրեց նաև էրզրումցի գաղթականների տեղավորումը: Կոմիտեի մշակած գաղթի կանոններից մեկը պարտավորեցնում էր քրիստոնյաներին տեղավորվել միայն պետական հողերի վրա: Արդեն գաղթականներին տեղավորելու ժամանակ պարզվեց, որ շատ հողեր, որ Գաղթականական կոմիտեի կողմից հաշվառվել էին որպես պետական ու ամայի, տերեր ունեն: Բանն այն է, որ տեղի մահմեդականների մի մասն իր հողերը վաճառել էր մինչև պատերազմը, մյուս մասն էլ վաճառեցին պատերազմից հետո: Նոր հողատերերն էլ իրենց հերթին ցանկանում էին իբրև թե պետական հողերի վրա, բայց հետագայում պարզվեց, որ այդ հողերը տերեր ունեն: Նորեկների ու հողատերերի միջև ծագած վեճը լուծվեց միայն Ի. Պասկևիչի միջնորդությամբ, երբ վերջինս ստիպված եղավ պետական գումարներով

⁴²¹ Шопен И., ցվ. աշխ., էջ 540; Երիցյան Ա., ցվ. աշխ., մաս Ա, էջ 333:

⁴²² История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, ч.2, с. 291.

⁴²³ Գարբիմյան Մ., ցվ. աշխ., ԲՀԱ, N 3, Եր., 1977, էջ 8:

երկու անգամ թանկ գնով գնել այս հողերը կալվածատերերից և տալ գաղթականներին⁴²⁴:

Շորագյալի գավառում էրգրումցիները տեղավորվեցին Հետևյալ կերպ. առաջին խումբը (ինչպես արդեն նշել ենք, սույն բաժանումը պայմանական է և կատարվել է մեր կողմից), մոտ 200 ընտանիքներ, գաղթած Հենց Կարին քաղաքից⁴²⁵, տեղավորվեցին Գյումրիում և մեծամասամբ լինելով Հայ-կաթողիկներ, Հիմնեցին «Ֆրանգների մահչին»⁴²⁶: Գյումրուց բացի էրգրումցիները տեղավորվեցին նաև Շորագյալի գավառի ևս 35 գյուղերում, Հետևյալ Հարաբերությամբ: Գավառի տարածք գաղթածների երկրորդ խումբը տեղավորվեց արդեն գոյություն ունեցող 56 գյուղերից 24-ում՝ Թաքնալի, Թավշան-Ղչաղ, Հոռոմ, Չրախլի, Քյավթաուլի, Մեջլալի, Իլլի-Քիլիսա, Փոքր Ղանլիճա, Արթիկ, Սվան-Վերդի, Աղին, Ղեղաչ, Արմուլթի, Մահմուդջուղ, Ղազանչի, Մուլա-Գյոկչա, Սոգուլթի, Փոքր Քյափանակ, Չոուլի, Նորաշեն, Թափաղոլակ, Աղ-Քիլիսա, Օրթաքիլիսա, Դիրաքլար, և քանի որ նշված բոլոր գյուղերում էրգրումցիները տեղավորվել էին բնիկ շորագյալցիների, պարսկահպատակ Հայերի կամ էլ Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածների Հետ, ապա պարզել, թե այդ 24 գյուղերից յուրաքանչյուրում առանձին-առանձին կամ բոլորում միասին քանի ընտանիք էին նրանք, անհնար է: Էրգրումցի գաղթականների երրորդ խումբը՝ թվով 373 ընտանիք կամ 2107 մարդ (1207-ը արական, 900-ը իգական սեռի)⁴²⁷, Հիմնականում գաղթած Բասենի, Մնուսի և Դերջանի գավառներից, Շորագյալի գավառում հիմնեց 11 գյուղ:

Աղյուսակ 10

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	որտեղի՞ց են գաղթել
1. Ղիչաղ	13	37	46	83	Բասենի ՄՖնկերտ ավանից
2. Մեծ Արրիավալի	39	127	88	215	Մնուսի Չևյուրմե գյուղից
3. Փոքր Արրիավալի	13	41	31	72	Մնուսի Չևյուրմե գյուղից
4. Իմիրխանլի	30	104	86	190	Բասենի Քեոփրի-Քեոբեից
5. Ճլովխանլի	19	74	51	125	Կարնո գյուղերից
6. Գյուրջի-Յոլ	27	104	76	180	Բասենից

⁴²⁴ Գեղամյանց Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 4, մաս 2, էջ 385-386:

⁴²⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թիթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁴²⁶ Տեր-Գավթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», 24 փետր., N 7, Թիֆլիս, 1873, էջ 3:

⁴²⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 131-138, 148-154, 155-165, 226-233, 240-244, գործ 86, էջ 13-21, 58-69, 79-90, 134-152, 169-171, 172-196:

Արմեն Հայրապետյան

7. Ջերբ-Կեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
8. Սարխար	42	115	101	216	Բասենի Նուրիման Ագրակից
9. Իլխիբաբի	69	203	131	334	Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից
10. Հայկական Գյո-գայրարա	16	56	45	101	Վերին Բասենի Հաջր-Նա-լի և Ղոլլաթ գյուղերից
11. Ջաջուռ	72	236	148	380	Խնուսի Խողլու գյուղից
Ընդամենը	373	1207	900	2107	

Ընդ որում, դրանցից մեկում գրանցվեց գավառի համար աննախադեպ իրադարձություն, ինչի մասին Սրբազան Սինոդին հայտնում էր գաղթականների հոգևոր առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը 1837 թ. փետրվարի 7-ի իր նամակով «... քրիստոնյաների համատարած գաղթի պայմաններում, էրզրումի փաշայության Խնուսի գավառի Չևիրմե գյուղից ի թիվս այլոց գաղթել և Շորագյալի գավառի Մեծ Արբրիվալի գյուղում են հաստատվել նաև 25 ընտանիք բողոքականներ (ամենայն հավանականությամբ՝ նախկին թոնդրակյաններ-Ա. Հ.)»⁴²⁸ : Նամակին ի պատասխան՝ Սինոդը պարտավորեցնում է Կարապետ և Ալեքսանդրապոլի Ղուկաս արքեպիսկոպոսներին համագործակցելով արմատախիլ անել աղանգը Հայկական գյուղերից։ Վերջիններիս Սինոդի հրահանգն իրագործել հավանաբար չի հաջողվել, քանզի արդեն 1837թ. դեկտեմբերին Գյումրու հոգևոր կառավարությունը Երևանի կոնսիստորիայի միջոցով Սինոդին տեղեկացնում էր աղանգի՝ արդեն Գյումրիում հայտնվելու մասին և նույնիսկ նշում առանձին քաղաքացիների անուններ, իսկ 1838 թ. փետրվարի 4-ին վերոհիշյալի մասին տեղեկացվում է նաև Կովկասի կառավարիչը⁴²⁹ : Այնուամենայնիվ, չնայած բոլոր միջոցների գործադրմանը, այն արմատախիլ անել չի հաջողվում։ Պաշտոնական փաստաթղթերից երևում է, որ այն գոյություն է ունեցել և՛ 1841 թ., և՛ դրանից հետո⁴³⁰ :

Էրզրումցիների հետ միաժամանակ կամ մի փոքր ավելի ուշ Շորագյալի գավառում հայտնվեցին նաև որոշ թվով գաղթական բոշաներ։ Ընդ որում, 4 ընտանիք տեղավորվում է Հոռումում⁴³¹ , իսկ մնացածները (հավանաբար մոտ 30-40 ընտանիք)՝ Գյումրիում, ուր և հիմնում են

⁴²⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ,թղթ.154,վավ.28,էջ 1:

⁴²⁹ Նույն տեղում, էջ 2:

⁴³⁰ Նույն տեղում, էջ 3:

⁴³¹ Վանցյան Գրիգոր, Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից, «Մուրճ», N 7-8, Թիֆլիս, 1894, էջ 1074:

«Քոչի մահչին»⁴³²: Ադինում՝ կարսեցիների, արաչկերտցիների ու խնուսցիների հետ համատեղ հաստատվել էին սեբաստացիներ, իսկ գավառի և յոթ գյուղերում՝ Նյի Լարաքիլիսա, Ղափլի, Փոքր Բեքանդ, Հաջի-Նազար-Ղուլի, Փոքր Ղանլիջա, Ղազարապատ, Սոգուլթի, այլոց հետ՝ միաժամանակ նաև մշեցիներ: Եվս մեկ գյուղ՝ Բաշգյուլը (Սարալանջ)՝ մշեցիները հիմնեցին սեփական ուժերով՝ 18 ընտանիք կամ 149 մարդ⁴³³: Բացի այդ մշեցիներ կային նաև Գյումրիում, բայց թե կոնկրետ քանի՞ ընտանիք՝ անհայտ է:

Ամփոփենք մեր խոսքը Շորագյալի գավառում հաստատված պարսկահայատակ հայերի և արևմտահայերի ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ: 1828-31 թթ. ընթացքում Արևելյան Հայաստանից, Վրաստանից, Պարսկաստանից և մանավանդ Օսմանյան Թուրքիայից գաղթելով՝ Շորագյալի գավառում տեղավորվեցին ավելի քան 3591 ընտանիքներ կամ մոտ 20006 մարդ, որից 1250 ընտանիք կամ 6600-6800 մարդ (600 ընտանիք կարսեցիներ, 200 ընտանիք էրզրումցիներ, մոտ 300 ընտանիք բայազետցիներ, 30-40 ընտանիք բոշաներ և մոտ 100-120 ընտանիք էլ բասենցիներ ու մշեցիներ) հաստատվեց միայն Գյումրիում և դարձավ 1837թ.-ին հիմնված Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ազգաբնակչության կորիզը: Մնացած 2341 ընտանիքը կամ 13465 մարդը (7560-ը արական, 5905-ը իգական սեռի), այդ թվում՝ 4 ընտանիք բոշաներ, 25 ընտանիք բողոքականներ և 9 ընտանիք կամ 36 մարդ (27-ը արական, 9-ը իգական սեռի) մահմեդականներ տեղավորվեցին գավառի գյուղերում՝ դրանց թիվը 20-ից հասցնելով 76-ի: Գաղթականների տեղաբաշխումը գավառի գյուղերում միակերպ չեղավ. 32 գյուղերում Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի տարբեր տարածքներից գաղթածները՝ թվով 1114 ընտանիք կամ 6399 մարդ (3635-ը արական, 2764-ը իգական սեռի) տեղավորվեցին միասին՝ դրանով անհնարին դարձնելով վերոհիշյալ գյուղեր գաղթածների թվի առանձին-առանձին պարզումը ըստ գաղթավայրերի: Սա հնարավոր եղավ միայն գավառի 34 գյուղերի համար և ներկայացնում է հետևյալ պատկերը: Շորագյալի գավառի 20 գյուղերում տեղավորվել էին զուտ կարսեցիներ և կազմում էին 534 ընտանիք կամ 3249 մարդ (1754-ը արական, 1495-ը իգական սեռի): Նրկու գյուղեր բնակեցվել են միայն բայազետցիներով, որ 54 ընտանիք էին կամ 240 մարդ (128-ը արական, 112-ը իգական սեռի), իսկ մեկ գյուղ՝ միայն մշեցիներով՝ 18 ընտանիք կամ 149 մարդ (87-ը արական, 62-ը իգական սեռի): Գավառում համեմատաբար մեծաթիվ էին նաև բոլորից առանձին տեղավորված էրզրումցիները, որ հաստատվել էին 11 գյուղերում և կազմում էին 373 ընտանիք կամ 2017 մարդ (1207-ը արական, 900-ը

⁴³² Հայրապետյան Ա., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարի առաջին կեսին, ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հատոր 4, Գյումրի, 2001, էջ 110-111:

⁴³³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 139-144:

իզական սեռի): Ինչ վերաբերում է գավառի ևս 9 գյուղեր գաղթածներին, ապա ինչպես արդեն նշել ենք, բացի նրանց քանակից՝ 248 ընտանիք կամ 1258 մարդ ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ:

Դ) Ժողովրդագրական իրավիճակը գավառում ներգաղթից հետո

Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրերը իրավունք ընձեռեցին քրիստոնյաներին արտագաղթելու Պարսկաստանից և Օսմանյան Թուրքիայից: Ջանգվածային այդ գաղթերը հիմնովին վերականգնեցին Արևելյան Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական պատկերը: Դրանք, իրենց կազմակերպման և իրականացման լուրջ թերութիւններով հանդերձ, օբյեկտիվորեն նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի տարածքում և մասնավորապես Արևելյան Շիրակում կրկին հայահավաքման գործընթացին:

Հարցի նման կարևորութիւնը է բացատրվում այն լուրջ հետաքրքրությունը, որ այդ իրադարձությունների նկատմամբ հանդես են բերել ինչպես ուսու, այնպես էլ հայ պատմաբանները: Այսպես, բարձր գնահատելով պարսկահպատակ հայերի ներգաղթի նշանակությունը՝ Ս. Գլինկան գտնում է, թե քրիստոնյա բնակչության թվական աճը Ռուսաստանի հարավային սահմաններում նպաստեց դրանց պաշտպանունակության ամրապնդմանը, ինչպես նաև տրնտեսական մեծ նշանակություն ունեցավ, քանի որ նորանվաճ ամայի տարածությունները բնակեցվեցին աշխատասեր ժողովրդով, իսկ ինչ վերաբերում է պայմանագրի՝ հայ ժողովրդին բերած նպաստին, ապա «իրականացան հայերի բերկրայից հուսերը»⁴³⁴: Պարսկահպատակ հայերի գաղթը Գլինկան դիտում է «ոչ թե անհատ մարդկանց, այլ հոգիների և սրտերի գաղթ», որպես «մինչև այժմ իր տեսակի մեջ միակ իրադարձությունը համաշխարհային տարեգրության մեջ»⁴³⁵, իսկ արդեն արևմտահայերի արտագաղթը՝ որպես նախորդի՝ «նախասկզբնական գաղթի հետևանքն ու շարունակությունը»⁴³⁶:

Վերոհիշյալ պայմանագրերի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Արևելյան Շիրակի ազգաբնակչության համար գաղթերի ունեցած ժողովրդագրական կարևոր նշանակության մասին հայ պատմագրության մեջ, անշուշտ, անդրադարձումներ եղել են: Այսպես, Ե. Գեղամյանը, Գ. ք. Աղանյանը⁴³⁷ և ուրիշներ, հետևելով ցարական պաշտոնական պատմագրության տեսակետին, ընդհանուր առմամբ դրական են գնահատել խնդրո առարկա պայմանագրերը, իսկ

⁴³⁴ Глинка С., նշվ. աշխ., էջ 44:

⁴³⁵ Նույն տեղում, էջ 49:

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 141:

⁴³⁷ Գեղամյանց Ե., Կարապետ արքեպիսկոպոս, «Փորձ», Տփլիսի, 1876, N 1; Աղանեան Գ., նշվ. աշխ.:

դրանցով արտոնված գաղթներն ուղղակի համարել ցարի «ողորմածությունը» հայ ժողովրդին: Սակայն չեն գլացել նաև քննադատելու գաղթի կազմակերպման մեջ տեղ գտած թերությունները: Ավելին, Ե. Գեղամյանցը նույնիսկ հակված է այն մտքին, թե գաղթը իրագործվել է հարկադրաբար և բռնի⁴³⁸: Ալ. Երիցյանը ևս նախորդ հեղինակների նման գտնում է, որ ռուսական կառավարության համար ակնհայտ էին հայերի ներգաղթից սպասվող օգուտները. «ունենալ մի այնպիսի աշխատասէր ու հոգով և մարմնով ռուսներին նվիրված բազմաթիվ ժողովուրդ, որոնք կարող էին գալ և ծաղկեցնել Կովկասի ամայի տեղերը...»⁴³⁹: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում խնդրո առարկա հարցերի վերաբերյալ հայ ակնավոր պատմաբան Լեոյի հայտնած տեսակետները: Վերջինս, ի տարբերություն մյուս հեղինակների, հարցը քննում է պատմական ավելի լայն կտրվածքով: Բարձր գնահատելով գաղթների դերն ու նշանակությունը հայահավաքման գործում՝ Լեոն միաժամանակ նշում է, որ դրանք նախևառաջ թեկադրված էին ռուսական պետության շահերով, որը լրջորեն մտահոգված էր նոր գրաված տարածքները բնակեցնելու կայսրությանը հավատարիմ տարրով: Լեոն արևմտահայերի գաղթը բնորոշում է որպես «ժողովրդական ձգտման մի հզոր արտահայտություն՝ համաճարակ տարերային, որին ոչինչ չէր կարող կասեցնել»⁴⁴⁰: Լեոյի կարծիքով՝ այդ գաղթները հայ ժողովրդի համար ունեցան և՛ դրական, և՛ բացասական նշանակություն, քանզի եթե ներգաղթի հետևանքով կրկին մեծանում էր հայ ազգաբնակչությունը Արևելյան Հայաստանի տարածքում, փոխվում էր նրա բնակչության ազգագրական պատկերը հօգուտ հայ ժողովրդի, հայերը նորից մեծամասնություն էին դառնում իրենց բնօրրանում, ապա մյուս կողմից՝ սահմանամերձ շրջանները հայ բնակչության արտագաղթների հետևանքով աղետալիորեն դատարկվում էին հայերից⁴⁴¹: Եթե Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման նախօրեին ապագա Հայկական մարզում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության ընդամենը 25%-ը⁴⁴² կամ մոտ 25150 մարդ, մինչդեռ օտարազգիները գերազանցում էին ավելի քան երեք անգամ՝ 81750 մարդ⁴⁴³: Հայաստանի Հանրապետության այժմյան տարածքի վրա 1827 թ. ապրում էր ընդամենը 97420 մարդ, որից հայեր էին միայն 45700-ը⁴⁴⁴: Արդեն 1831 թ. գաղթների շնորհիվ միայն Հայկական մարզում հայերի թիվը

⁴³⁸ Գեղամյանց Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, էջ 240:

⁴³⁹ Նույն տեղում, էջ 433:

⁴⁴⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, էջ 429:

⁴⁴¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, էջ 484:

⁴⁴² Ավդալբեկյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 16:

⁴⁴³ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Լեոյի ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 413, էջ 169:

⁴⁴⁴ Գրիգորյան Ջ., Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգահավաքման և գոյատևման համար, ՊԲՀ, Եր., 1978, N 3, էջ 21:

Հասավ 82377 մարդու,⁴⁴⁵ ընդ որում, ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վրա ապրողների ընդհանուր թիվը նույն 1831 թ. կազմեց 161747 մարդ (այդ թվում՝ 110671-ը Հայեր⁴⁴⁶), իսկ մեկ տարի անց՝ 168530 մարդ (116816-ը Հայեր)⁴⁴⁷:

Բնակչության թվականի աճի և նրա կազմի խոշոր փոփոխությունը նույն տարիներին գրանցվեց նաև մեր կողմից ուսումնասիրվող Շորապյալի գավառում: Այսպես, եթե 1826 թ. ուսուցարսական պատերազմի նախօրեին, Համաձայն արխիվային փաստաթղթերի տվյալների, գավառի 25 գյուղերում (Գյումրին նշված գյուղերի ցանկի մեջ չի մտել) ապրում էր ընդամենը 496 ընտանիք կամ 3040 մարդ (25 ընտանիք կամ 92 մարդ մահմեդականներ և 471 ընտանիք կամ 2948 մարդ Հայեր)⁴⁴⁸, ապա 1832 թ. գավառում գյուղերի թիվը Հասավ 76-ի, ազգաբնակչությունը՝ մինչև 2516 ընտանիքի կամ 14445 մարդու (մահմեդականներ էին միայն 34 ընտանիքը կամ 128 մարդը, մնացածները Հայեր էին՝ թվով 2482 ընտանիք կամ 14317 մարդ⁴⁴⁹), իսկ երեք-չորս տարի անց այդ թիվը կազմեց 2830 ընտանիք կամ 15867 մարդ⁴⁵⁰ (ընդ որում, մահմեդականների թիվը մնաց անփոփոխ, փոխարենը 314 ընտանիքով կամ 1422 մարդով գավառում ավերացավ Հայերի թիվը⁴⁵¹):

Այժմ փորձենք ավելի մանրամասն ներկայացնել ժողովրդագրական իրավիճակը Շորապյալի գավառում գաղթերից հետո: XIX դարի 20-ական թվականների սկզբներից, կապված ցարական կառավարության խելամիտ ու չրջահայաց քաղաքականության և տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական փոքրիչատե կայուն իրավիճակի հետ, գավառի տարածքում նկատվեց բնակչության թվի նկատելի աճ (1817 թ. նվազագույն 174 ընտանիքի կամ 870 մարդու փոխարեն 1825 թ. կեսերին գավառի ազգաբնակչության թիվը Հասավ 705 ընտանիքի, ընդ որում մեծամասնություն կազմում էին Հայերը հետևյալ թվային հարաբերություններով՝ 529 հայկական ընտանիք մահմեդական 176 ընտանիքի դիմաց⁴⁵²): Սակայն, ինչպես նշել ենք, գավառի ազգաբնակչության թվի թեկուզ դանդաղ վերելքն էլ հարատև չեղավ, քանի որ արդեն 1826 թ. սկզբներին ուսուցարսական հարաբերությունների ծայրատիճան սրումը Հանգեցրեց գավառից գրեթե բոլոր մահմեդականների զանգվածային փախուստին: 1826 թ. հուլիսի 11-ին՝ պատերազմը սկսվելուց 5 օր առաջ, Փոքր Բեքանդ (Փոքր Պարնի) գյուղից փախել էր Շորապյալի

⁴⁴⁵ Երիցեան Ալ., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 337:

⁴⁴⁶ Կորկոտյան Չ., նշվ. աշխ., էջ 182:

⁴⁴⁷ Ավդալբեկյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 26:

⁴⁴⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87:

⁴⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 85, 86, 87:

⁴⁵⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86, 87:

⁴⁵¹ Նույնը:

⁴⁵² Коцебу М. Е., նշվ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXII, стр. 19.

Բուզազ սուլթանը՝ իր հետ Երևան տանելով մոտ 18 թաթարական և հայ ընտանիքներ: Պատերազմի առաջին իսկ օրը՝ հուլիսի 16-ին, 30 ընտանիք թաթարների հետ Հոռոմ գյուղից փախուստի էր դիմել նաև Բուզազի որդի Խալիֆա Ղուլի Աբուլը: Ի դեպ, վերջինս փոխուստի ժամանակ Ղարաքրիխա գյուղի մոտ թալանվում է պարսիկների կողմից և ստիպված է լինում նույն այդ 30 ընտանիքների հետ վերադառնալ Արթիկ⁴⁵³: Միևնույն ժամանակ Գյումրուց թաթարական ընտանիքների մի փոքր խմբի հետ հեռացել էին այդ գյուղի թաթարական կառավարիչներ Մահմեդ Ասլան բեկն ու նրա որդի Ռահիմ աղան, Ղուլիջանից՝ Բայթար-Օղլին 40 թաթարական ու հայկական ընտանիքներով, 99 թաթարական ընտանիքներ (59-ը Թավչան-Ղչաղ, իսկ 40-ը Թոմարդաչ գյուղերից) լքել էին իրենց բնակավայրերը՝ հեռանալով դեպի թուրքական սահման, հավանաբար Կարսի փաշայության ուղղությամբ⁴⁵⁴: Մի գեկուցազրում, որ թվագրված է 1826 թ. հուլիսի 16-ով, նշվում է, թե Շորագյալի շրջանի ամբողջ թաթարական ազգաբնակչությունը փախավ, բացառությամբ Գյումրու թաթարների, քանզի վերջիններին փախուստի համար խոչընդոտ հանդիսացան այստեղ տեղակայված ռուսական զորքերը⁴⁵⁵:

Մեր կարծիքով՝ ոչ բոլոր մահմեդականներն են լքել գավառը: Միայն Գյումրիում տարբեր աղբյուրների ներկայացրած տվյալների համաձայն, նրանց թիվը տատանվում էր 20-ից 50 ընտանիքների միջև⁴⁵⁶: Եվս 25 ընտանիք մահմեդականներ (92 մարդ) մնացել էին գավառի այլ չորս գյուղերում՝ Թաթարական Գյոզալդարայում, Ղուլիջանում, Ղասամալում և Ղուլթնի-Ղչաղում (Հովտաչեն): Այնուամենայնիվ մահմեդական տարրի համընդհանուր արտագաղթի հետևանքով գավառի 25 գյուղերում ազգաբնակչության թիվը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրյակին իջավ մինչև 496 ընտանիքի կամ 3040 մարդու (1617-ը արական, 1423-ը իգական սեռի):

Աղյուսակ 11. Շորագյալի գավառի ազգաբնակչության թիվը 1826թ.-ին

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	դավանանքը
1. Փոքր Ղարաքրիխա	157	461	452	913	Հայ-առաքել., Հայ-կաթոլիկ
2. Թաքնալի	3	13	10	23	Հայ-առաքելական
3. Բայանդուր	46	173	152	325	—
4. Ղափլի	16	48	40	88	—
5. Թավչան-Ղչաղ	32	134	128	262	—

⁴⁵³ Поого В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXIII, стр. 15.

⁴⁵⁴ Поого В., նշվ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXIII, стр. 15.

⁴⁵⁵ Присоединение..., т. 2, док 133, стр. 209.

⁴⁵⁶ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, գրք 103, Ս. Թամրազյանի նյութեր, տետր 1; Ն. Նիկողոսյանի նյութեր, տետր 1, գլ. 2:

Արձեճ Հայրապետյան

6. Բանդեան	2	4	3	7	—
7. Թաթարական Գրոգարարա	15	33	28	61	մահճեղական
8. Հոռոմ	63	236	194	430	Հայ-առաքելական
9. Չրախլի	2	3	2	5	—
10. Ղուլիջան	6	12	10	22	մահճեղական
11. Ղամալի	2	2	2	4	մահճեղական
12. Թալիբոլի	1	1	1	2	Հայ-առաքելական
13. Փոքր Բեքանդ	14	47	43	90	—
14. Քյաֆթաուլի	8	22	20	42	—
15. Մեջիսլի	14	38	34	72	—
16. Ղուլթնի-Ղչյաղ	2	3	2	5	—
17. Մեծ Քյափանակ	20	68	54	122	—
18. Հաջի-Նազար-Ղուլի	30	106	82	188	—
19. Եսաուլ	24	93	74	167	—
20. Իլլի-Բելիսա	1	2	2	4	—
21. Փոքր Ղուլիջան	23	73	57	130	—
22. Փալուլթլի	1	5	1	6	—
23. Դուզբենդ	8	29	22	51	—
24. Արթիկ	1	2	2	4	—
25. Մեծ Բեթի	5	9	8	17	—
Ընդամենը	496	1617	1423	3040	

Հայ պատմագրություն մեջ Չ.Կորկոտյանից սկսած ձևավորվել է մի ոչ ճիշտ կարծիք, թե Շորագյալի գավառում 496 ընտանիք կամ 3040 մարդ կար ոչ թե 1826 թ., ինչպես մենք ենք գտնում, այլ 1828 թ. վերջերին՝ արևմտահայերի գաղթի նախօրերին: Թյուրիմացության պատճառը Հայաստանի Հանրապետության Պատմության պետական կենտրոնական արխիվի 93ֆոնդում պահպանվող 87 համարանիշը կրող փաստաթուղթն է,⁴⁵⁷ որ թվագրված չլինելով՝ առիթ է տվել Չ.Կորկոտյանին հանգելու այն եզրակացությունը, թե վերոհիշյալ փաստաթուղթը վերաբերում է Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրությունը արևմտահայերի գաղթի նախօրերին:⁴⁵⁸ Իսկ որպես ապացույց մեր այն կարծիքի, թե վերոհիշյալ թվերը արտացոլում են գավառի ազգաբնակչության իրական պատկերը 1826 թ. կեսերին, նշենք հետևյալը.

⁴⁵⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87, էջ 1-157:

⁴⁵⁸ Կորկոտյան Չ., նշվ. աշխ., աղյուսակ N 2, էջ 102-104, 108-110, 122-124:

ՀՀ ՊԿՊԱ նույն 93 ֆոնդում պահվում են նաև արևմտահայերի գաղթից հետո Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակը ներկայացնող 1842 թ. թվագրված երկու փաստաթղթեր «Исчерпка камерального описания Шуграельского участка Александропольского уезда»⁴⁵⁹ վերնագրով՝ որ տալիս են բնիկ շորագյալցիների, 1828-1831թթ. ընթացքում գավառ գաղթածների և 1830-1840 թթ. արանքում Շորագյալում հաստատվածների ընդհանուր թիվը՝ 2830 ընտանիք կամ 15867 մարդ (8896-ը արական, 6971-ը իգական սեռի)։

Ահա նախորդ և այս փաստաթղթերի համեմատական վերլուծությամբ պարզ է դառնում, որ պարսկահպատակ հայերի և արևմտահայերի գաղթների պայմաններում Շորագյալի գավառի հինգ գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսայում, Բայանդուրում, Թավչան-Ղչաղում, Հոռոմում և Փոքր Ղանլիջայում ազգաբնակչության թիվն անցել փոխարեն նվազել է։

Աղյուսակ 12

Ժողովրդագրական դրուժյունը 1826թ.-ին					Ժող. դրուժյունը 1829-32թթ.-ին			
գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.
1. Փոքր Ղարաքիլիսա	157	461	452	913	100	293	244	537
2. Բայանդուր	46	173	152	325	52	165	138	303
3. Թավչան-Ղչաղ	32	134	128	262	27	78	64	142
4. Հոռոմ	63	236	194	430	59	167	145	312
5. Փոքր Ղանլիջա	23	73	57	130	14	44	40	84
Ընդամենը	321	1077	983	2060	252	747	631	1378

Այսինքն նախկինում այստեղ բնակվող 321 ընտանիքի կամ 2060 մարդու⁴⁶⁰ փոխարեն, գաղթից անմիջապես հետո մնացել էր ընդամենը 252 ընտանիք կամ 1378 մարդ⁴⁶¹, և դա այն դեպքում, երբ այս հինգ գյուղերում հաստատվել էին նաև մեծ թվով գաղթականներ Պարսկաստանից, Կարսից, Բայազետից, Կարինից և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից։ Վերոհիշյալ գյուղերում բնակչության թվի նվազման պատճառը մեր կարծիքով միայն մեկն է. ինչպես գիտենք, 1826-1828 թթ. ուս-պարսկական պատերազմում պարսկական կողմի առաջին հարվածն իրենց վրա ընդունեցին Փամբակի և մանավանդ Շորագյալի գավառները։ Արդեն 1826 թ. հուլիսի 16-ին Հասան խանի երեք հազարանոց բանակը, հետապնդելով Գյումրու ուղղությամբ նահանջող ուսական զորքերին, մտավ Փոքր Ղարաքիլիսա և չնայած գյուղացիների համառ զինազրույթյանը, չորսժամյա ճակատամարտից

⁴⁵⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, գործ 87, էջ 2-29, 42-56, 62-74, 83-102, 144-151:

⁴⁶¹ Նույն տեղում, գործ 85, էջ 13-21, 31-35, 84-97, գործ 86, էջ 306-309, 362-378:

Հետո գրավեց այն⁴⁶²: Նկարագրելով Փոքր Ղարաքիլիսայում պարսկական զորքերի գազանությունները՝ Խ. Աբովյանը գրում է, թե նրանք սրախողող արեցին բոլոր ծերունիներին, այրեցին բոլոր տները, թալանեցին նրանց ամբողջ ունեցվածքը, իսկ 200 դեռահասաների էլ գերի տարան⁴⁶³: Ժամանակակիցների ու սկանտեսների վկայությամբ՝ պարսիկները, հարձակման հանկարծակիության շնորհիվ, միայն Փոքր Ղարաքիլիսայից գերի տարան 1200 մարդ կամ 200 ընտանիքից ավելի⁴⁶⁴: Այս մասին կան նաև այլ թվային տվյալներ: Այսպես, Կ. Հովհաննիսյանը վերոհիշյալ դեպքերը նկարագրելիս գրում է, թե միայն Ղարաքիլիսայում զոհվել է 1115 մարդ (600-ը արական, 515-ը իգական սեռի)⁴⁶⁵: Նույն խնդրին անդրադառնալով՝ Գ. քահանա Աղանյանը Ղարաքիլիսայում տուժածների թիվը հասցնում է 2000 մարդու, այդ թվում 70 սպանված, 200 վիրավոր և 1730 գերի⁴⁶⁶: Այնուամենայնիվ, չնայած թվային տվյալների տարբերությանը, փաստ է մնում այն, որ պարսկական այս հարձակումից Հետո Շորադյալի գավառի Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղը դարձավ գրեթե ամալի:

Մեր կարծիքով՝ ուռու-պարսկական պատերազմի ընթացքում Փոքր Ղարաքիլիսայի ճակատագրին են արժանացել նաև մնացած չորս գյուղերը՝ Բայանդուրը, Թավչան-Ղչաղը, Հոտմը և Փոքր Ղանլիջան, քանզի միայն այս կերպ է կարելի բացատրել պարսկահպատակ Հայերի ու արևմտահայերի զանգվածային գաղթերից Հետո վերոհիշյալ հինգ գյուղերում բնակչության թվի պակասերը սկզբնական ցուցանիշից՝ 321 ընտանիքով կամ 2060 մարդով:

Ահա այս նկատառումներից ելնելով է, որ մենք պնդում ենք, թե ՀՀ ՊԿՊ արխիվի 93 ֆոնդում պահվող 87 համարանիշը կրող փաստաթուղթը վերաբերում է Շորադյալի ժողովրդագրական դրությունը ուռու-պարսկական պատերազմի նախօրեին:

Հետագայում՝ մինչև արևմտահայերի գաղթը, գավառում գրրանցվեց ազգաբնակչության թվի հետևյալ ցուցանիշը: Արդեն 1826 թ. վերջերին, կապված վերոհիշյալ հինգ գյուղերի ամայացման հետ, գավառում գյուղերի թիվը հասավ 20-ի, միևնույն ժամանակ ազգաբնակչության թիվը նվազելով հասավ գրեթե 1817թ. մակարդակին (տե՛ս աղյուսակ 2). 1826 թ. վերջերին-1827թ. սկզբներին մնացել էր ընդամենը 175 ընտանիք կամ 980 մարդ (540-ը արական, 440-ը իգական սեռի): Դրությունը փոխվեց միայն 1827 թ. սկզբներից, երբ ուսական զորքերի հաջողված հակահարձակման և Փամբակ-Շորադյալի

⁴⁶² Коцебу М. Е., [նշվ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXII, стр. 101.

⁴⁶³ Աբովյան Խ., [նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 48:

⁴⁶⁴ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 4, ч. 1, стр. 250.

⁴⁶⁵ Հովհաննիսյան Ա., Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից, Եր., 1981, էջ 56:

⁴⁶⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 120, էջ 1:

դիստանցիայի ազատագրման հետևանքով ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին երևանյան թատերաբեմ: Արդեն այդ շրջանում Արևելյան Հայաստանի ու Վրաստանի տարածքներից գաղթեցին և Շորագյալի գավառում հաստատվեցին 50-60 ընտանիքներ: Եվս 40-50 ընտանիքներ էլ գավառում հաստատվեցին ուսւ-պարսկական պատերազմից հետո Արևելյան Հայաստան գաղթած պարսկահպատակ հայերի թվից, այնպես որ 1828 թ. վերջերին՝ արևմտահայերի գաղթի նախօրեին, գավառում արդեն կար 26 գյուղ՝ 280-300 ընտանիք բնակչությամբ:

Այսպիսին էր ժողովրդագրական իրավիճակը Շորագյալի գավառում մինչև արևմտահայերի գաղթը: 1829-1831 թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից Շորագյալի գավառ գաղթեցին շուրջ 3480 ընտանիքներ, գրանցվեց գավառի բնակչության թվի կտրուկ աճ: Նախկին 20 կիսաավեր ու գրեթե անմարդաբնակ գյուղերի փոխարեն 1832 թ. գավառի գյուղերի թիվը հասավ 76-ի, իսկ բնակչությունը՝ 3866 ընտանիքի կամ 21695 մարդու, ընդ որում 1350 ընտանիքը կամ 7250 մարդը (3980-ը արական, 3270-ը իգական սեռի) բնակվում էր միայն Գյումրիում⁴⁶⁷, իսկ մնացած 2516 ընտանիքը կամ 14445 մարդ՝ գավառի 76 գյուղերում⁴⁶⁸:

Աղյուսակ 13. Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրությունը 1832թ. ըստ «Провѣрка камеральнаго описанія Шырагелъскаго участка Александропольскаго уезда Грузино-Имеретинской губернии составленная в 1842 году» ձեռագիր մատյանների

գյուղի անունը	բնակչությունը				գավառանաբը	այդ թվում մահմեդական			
	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.		ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.
1.Դահարլի	64	183	160	343	Հ-առաք.				
2. Բայանդուր	52	165	138	303	—				
3.Ղափլի	24	70	57	127	—				
4.Քյալալի	12	42	32	74	—				
5.Թավչան-Ղըշլաղ	27	78	64	142	—				
6.Ղազարապատ	54	194	128	322	—				
7.Սվան-Վերդի	42	138	119	257	—				
8.Աղին	28	79	62	141	—				
9.Ղեղաչ	17	50	44	94	—				
10.Զիրպլիլի	17	68	48	116	—				
11.Բողդղան	13	34	36	70	—				

⁴⁶⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

⁴⁶⁸ Նույն տեղում, գործ 85, 86, 87:

Արմեն Հայրապետյան

12. Ղզըլ-Քիլի-սա	26	86	68	154	—				
13. Հոռոմ	59	167	145	312	—				
14. Սոնդուոլի	17	63	31	94	—				
15. Սարիբաշ	8	21	21	42	—				
16. Արմուլթի	23	62	52	114	—				
17. Սահմուղ-ջուղ	60	212	137	349	—				
18. Ղիջաղ	13	37	46	83	—				
19. Բաշգյուղ	18	87	62	149	—				
20. Փոքր Արբի-վալի	13	41	31	72	—				
21. Մեծ Արբիվա-լի	39	127	88	215	—				
22. Եզանյար	34	112	93	205	—				
23. Ղուկիջան	34	99	80	179	Հ-առաք. և մահմեդ.	6	12	10	22
24. Ղասմալի	16	48	39	87		2	2	2	4
25. Փոքր Բեքա-նդ	26	96	82	178	Հ-առաք.				
26. Բյաֆթաուլի	23	74	60	134	—				
27. Ղազանջի	52	168	113	281	—				
28. Մեծիսլի	31	135	96	231	—				
29. Ղուվթնի-Ղըշ-լաղ	7	25	11	36	Հ-առաք. մահմեդ.	2	3	2	5
30. Իմիրխանլի	30	104	86	190	Հ-առաք.				
31. Թալիբօղլի	18	60	54	114	—				
32. Ճլովխանլի	19	74	51	125	—				
33. Սոլլա-Գյուկ-չա	59	225	146	371	—				
34. Բողաղ-Քեսան	35	101	82	183	—				
35. Սոգուլթի	74	229	193	422	—				
36. Թոմարտաշ	32	112	90	202	—				
37. Մեծ Վյափա-նակ	71	235	150	385	—				
38. Զրախլի	16	61	39	100	—				
39. Փոքր Վյափա-նակ	17	68	50	118	—				
40. Չոուլի	5	19	8	27	—				
41. Փալուլթիլի	13	26	34	60	—				

42. Հաջի-Նազար-Ղուլի	42	137	90	227	—				
43. Գյուրջի-Յոլ	27	104	76	180	—				
44. Շիշթափա	10	34	30	64	—				
45. Ճղիլար	24	102	72	174	—				
46. Թաքնալի	20	64	66	130	—				
47. Ալլահ-Քիլիսա	7	22	6	28	մահմեդ.	7	22	6	28
48. Բանդեան	27	107	96	203	հ-առաք.				
49. Ջեղար-Կեչուտ	33	110	97	207	—				
50. Դարբանդ	25	91	70	161	—				
51. Սարիար	42	115	101	216	—				
52. Շիրվանճուղ	56	169	152	321	—				
53. Փոքր Քեթի	18	39	64	103	—				
54. Նորաչեն	33	93	70	163	—				
55. Թափաղուլ-լակ	27	92	66	158	—				
56. Իլիսիարի	69	203	131	334	—				
57. Դըրի-Դազիր-ման	37	107	75	182	—				
58. Դոլրաթ	23	64	58	122	հ-առաք., մահմեդ.	2	5	3	8
59. Հայկական Գյոզալարա	16	56	45	101	հ-առաք.				
60. Ջաջուտ	72	236	148	384	—				
61. Աղ-Քիլիսա	37	117	100	217	—				
62. Արըխվալի 3-րդ	32	92	78	170	—				
63. Դոնախուռան	40	130	95	225	—				
64. Թոփաուլի	52	141	98	239	—				
65. Օրթաքիլիսա	35	109	78	187	—				
66. Մեծ Փեթի	47	136	96	232	—				
67. Եսաուլ	34	108	75	183	—				
68. Կասր	31	64	54	118	—				
69. Իլլի-Քիլիսա	32	91	73	164	—				
70. Փոքր Դանլի-ջա	14	44	40	84	—				
71. Մեծ Դանլի-ջա	23	66	45	111	—				
72. Արթիկ	101	336	307	643	—				

Արմեն Հայրապետյան

73.Փոքր Ղարաքիլիսա	100	293	244	537	—				
74.Իուզքենդ	46	187	191	378	—				
75.Իիրաքլար	31	99	75	174	—				
76.Թաթար. Գյոզպղարա	15	33	28	61	մահմեդ.	15	33	28	61
Ընդամենը	2516	8100	6345	14445		34	77	51	128

Գավառի գյուղական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 2482 ընտանիքը կամ 14317 մարդը, որ կազմում է գավառի գյուղաբնակների 98.6%-ը, հայեր էին և բնակվում էին Շորաբայի 74 գյուղերում, այդ թվում՝ չորսում՝ Դուլիճանում, Լասմալիում, Դութնի-Ղչաղում և Դոլղաթում՝ 12 ընտանիք կամ 39 մարդ (22-ը արական, 17-ը իգական սեռի) կազմող մահմեդականների հետ համատեղ: Գավառի ևս երկու գյուղերում՝ Թաթարական Գյոզպղարայում և Ալլահ-Քիլիսայում բնակվում էին միայն մահմեդականներ և կազմում էին 22 ընտանիք կամ 89 մարդ (55-ը արական, 34-ը իգական սեռի): 1828-1831 թթ. գաղթների հետևանքով գավառի գյուղաբնակների թիվը նվազագույն 175 ընտանիքից կամ 980 մարդուց (1828 թ.), որից 25 ընտանիքը կամ 92 մարդը մահմեդականներ էին (50-ը արական, 42-ը իգական սեռի), աճեց մինչև 2516 ընտանիքի կամ 14445 մարդու, որում մահմեդականների թիվը պակասելու կամ գոնե անփոփոխ մնալու փոխարեն հասավ մինչև 34 ընտանիքի (128 մարդու) և կազմեց գավառի գյուղերում ապրողների միայն 1,4 %:

Հատկանշական է, որ այս խնդրին՝ պարսկահպատակ հայերի և արևմտահայերի ներգաղթից հետո Շորաբայի գավառի ժողովրդագրական դրությունը անդրադառնալիս Հ. Սարգսյանն իր «Население Восточной Армении в XIX-начале XXв.» աշխատության մեջ, օգտվելով այն նույն աղբյուրներից, ինչ և մենք⁴⁶⁹, գրում է, թե 1828-1831 թթ. զանգվածային գաղթների արդյունքում, Շորաբայի գավառի ազգաբնակչության թիվը հասավ 4220 ընտանիքի կամ 23050 մարդու (13450-ը արական, 9600-ը իգական սեռի), որից 2870 ընտանիքը կամ 15800 մարդը (9470-ը արական, 6330-ը իգական սեռի) հեղինակի կարծիքով գավառի գյուղական ազգաբնակչությունն էր, իսկ մնացած 1350 ընտանիքը կամ 7250 մարդը՝ Գյուլմրունը⁴⁷⁰: Համակարծիք լինելով Հ. Սարգսյանի հետ Գյուլմրու ազգաբնակչության թվի հարցում, այնուամենայնիվ չենք կիսում նրա կողմից առաջ քաշված տեսակետը Շորաբայի գավառում արդեն 1832 թ. ընդհանուր առմամբ 4220 ընտանիքի և այդ թվից 2870 ընտանիքի՝ գավառի 76 գյուղերում

⁴⁶⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, գործ 83, 84, 85, 86, 87:

⁴⁷⁰ Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XXв., Ер., 2002, стр. 93.

առկայությունը մասին: Ճարրնթերցման պատճառը, կարծում ենք, հետևյալն է. ՀՀ ՊԿՊ արխիվում պահվող 85 և 86 համարանիշերը կրող փաստաթղթերը ունեն երկու վերնագրեր՝ «Проверка камерального описания Шурагелского участка Александропольского уезда Грүзино-Имеретинской губернии составленная в 1842 году» և «О Түрецких поселениях»: Հավանաբար Հ. Սարգսյանը կողմնորոշվել է նշված վերնագրերից վերջինով և 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգման» արդյունքներն ամբողջությամբ վերագրել է միայն 1832 թվականին, քանզի միայն այս կերպ կարելի է բացատրել Շորագյալի գավառում 1832 թ. ազգաբնակչության թվի նման բարձր ցուցանիշը: Այնուհետև շարունակելով իր խոսքը, հեղինակը նշում է, թե ևս մեկ աշխարհագիր Շորագյալի գավառում անցկացվել է արդեն 1842 թվականին⁴⁷¹:

Նախևառաջ նշենք, որ 1842 թ. Շորագյալի գավառում նոր աշխարհագիր չի անցկացվել, ուրեմն, 1842-ով թվագրված «Проверка камерального описания Шурагелского участка Александропольского уезда Грүзино-Имеретинской губернии» վերնագրով ձեռագրերն առանձին աշխարհագրի չեն: Ուղղակի 1842 թվականից առաջ կատարվել է «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում», որի արդյունքները, հատոր առ հատոր հավաքվելով, կազմվել են 1842 թ.: Իսկ որպես մեր ասածի ապացույց՝ նշենք, որ Չ. Կորկոտյանն իր «Սորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում» աշխատության մեջ սույն խնդրի մասին գրում է. «Լեինական քաղաքի Բ աշխարհագրի յերկհատոր ձեռագրերի կողքի վրա գրված է «1842 թ.», բայց ներսում գրված է «Камеральное описание 1839 года»⁴⁷²:

Այժմ անդրադառնանք ներգաղթներից հետո Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրուժյունը նկարագրելիս մեր և Հ. Սարգսյանի կողմից ներկայացված թվային տվյալների տարբերության հարցին: Չնայած այն բանին, որ 1830-ական թվականներին անցկացված աշխարհագրերի ժամանակ բացթողումներն անխուսափելի էին. կա փոքրահասակների ակնբախ թերհաշվառում, երբ տասնյակ ընտանիքների շարքում 1-5 տարեկան երեխաների կարելի է հանդիպել հազիվ մեկ-երկուսում, իսկ «0» տարեկաններ ընդհանրապես գոյություն չունեն, աշխարհագրի մեջ չեն մտել արտոնյալ դասակարգերը (ազնվականներ, հոգևորականներ և այլն), ինչպես նաև ոչ պետական հողերի վրա բնակվողները և այլն: Բայց և այնպես կար մի ոգևորիչ փաստ՝ 1842-ով թվագրված «Проверка камерального описания» ձեռագրերը հնարավորություն են ընձեռնում հանելու նորեկներին բնակչության ընդհանուր թվից: Դրանք 1842 թ. ձեռագրերում յուրաքանչյուր գյուղի բնակչության վերաբերյալ տեղեկության վերջում գրված են «Новые поселения» վերնագրի տակ: Այսինքն վերոհիշյալ ձե-

⁴⁷¹ Նույն տեղում, էջ 101-103:

⁴⁷² Կորկոտյան Չ., նշվ. աշխ., էջ XXVIII:

ուագրերը, ինչպես արդեն մեկ անգամ նշել ենք, թույլ են տալիս միաժամանակ առանձնացնելու 1828-1831 թթ. գաղթածներին և 1830-1840 թթ. ընթացքում վերաբնակվածներին:

Հավանաբար հնուտ ազգագրագետի աչքից վրիպել է ձեռագրերում գոյություն ունեցող վերոհիշյալ բաժանումը, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել փաստաթղթերի թվային տվյալներն ամբողջությամբ վերագրելու միայն բնիկ շորագյալցիներին և 1828-1831 թթ. ընթացքում գաղթածներին և 1832 թ. Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրուժյան վերաբերյալ ստանալու հետևյալ պատկերը. 4220 ընտանիք կամ 23050 մարդ (ավելի ճշգրիտ ենք համարում նույն ձեռագրերն ուսումնասիրելիս մեր ստացած 4180 ընտանիք կամ 23117 մարդ թիվը): Սա մի թիվ է, որ մեր կարծիքով ներկայացնում է գավառի ժողովրդագրական իրավիճակն արդեն 1830-ական թվականների վերջերին և 1840-ական թվականների սկզբներին, այսինքն վերոհիշյալ ձեռագրերի կազմավորման ուղղակի նախօրեին: Իսկ մինչ այդ տեղի ունեցան հետևյալ դեպքերը: 1828-1831 թթ. գանգվածային ներգաղթներից անմիջապես հետո դեպի Շորագյալի գավառ սկսվեց ներգաղթի մի նոր փուլ և՛ արդեն Արևելյան Հայաստանի տարածքից՝ Ապարանից, Փամբակից, Ծալկայից: Այսպես, 1833 թ. սկզբներին Ապարանի մահալի Թաքաուլի գյուղի բնակիչ Հակոբ Բաղդասարովի մահից հետո, Շորագյալի գավառի Մեծ Ղանլիճա գյուղ են գաղթում նրա այրին՝ Գյուլզազը, որդին՝ Թորոսը և դուստրը՝ Մարիամը⁴⁷³: Նույն թվականին Զանգիի մահալի Զանգի-Թափա գյուղից գաղթում և Շորագյալի գավառի Մարիբաշ (Հայկասար) գյուղում է հաստատվում Սիրտիչ Ամիրովն իր հարազատներով՝ 5 ընտանիք կամ 21 մարդ⁴⁷⁴, իսկ 1834 թ. ապրիլի վերջերին Ապարանում գաղթականների պրիտավ Կուրգանովի թույլտվությամբ Շորագյալի գավառի Ղազարապատ և Աղին գյուղերում են վերահաստատվում Ապարանի մահալի Կոնդակասզ գյուղից ելած 50 ընտանիքներ կամ 216 մարդ (118-ը արական, 98-ը իգական սեռի)⁴⁷⁵: 1834թ. մայիսի 23-ին Ապարանի Մարիբուղազ գյուղից Շորագյալի գավառի Սվան-Վերդի գյուղում են տեղավորվում նախկինում Պարսկաստանից գաղթած Մարկոս Մարգիսովի, Օհան և Մարգիս Հարությունությունների ընտանիքները՝ 22 մարդ⁴⁷⁶: Ապարանի մահալից դեպի Շորագյալի գավառ նախկին պարսկահպատակ հայերի վերաբնակեցումը շարունակվում է նաև հաջորդ ամիսներին: Հունիսի սկզբներին Բաշ-Ապարանից Շորագյալի Փոքր Քյափանակ գյուղում է վերահաստատվում 1828 թ. Պարսկաստանից գաղթած Հովհան Հախնագարովն իր ընտանիքով (5

⁴⁷³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 445, էջ 68-70:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 76-80:

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, գործ 447, էջ 7:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 1-4:

մարդ)⁴⁷⁷, 7 մարդ՝ Հայրապետ Թորոսովի ընտանիքը, Փոքր Բեքանտ է տեղափոխվում Ապարանի Աքմաքենտ գյուղից, 5 ընտանիքներ էլ՝ Հովհաննես Հազրանովի, Միմոն Սարգիսովի, Մուրադ Հակոբովի, Գասպար Մելիքովի և Սարգիս Թաթոսովի գլխավորությամբ, համաձայն Ապարանում գաղթականների պրիստավ Կուրգանովի 1834 թ. հունիսի 29-ին Հայկական մարզի կառավարությանը ներկայացրած գեկուցագրի, Ջանգիի մահալի Մալիքենդ գյուղից տեղափոխվել էին Գյուլմրի գյուղ⁴⁷⁸: Նույն այդ ժամանակահատվածում Գյուլմրիում էին վերահաստատվել նաև Փամբակի Ղարաքիլիսա գյուղից գաղթած մոտ 100-110 ընտանիք նախկին էրզրումցիներ⁴⁷⁹, իսկ գավառի գյուղերում՝ 182 ընտանիք կամ 674 մարդ (տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին), գաղթած Ծալկայի չրջանից⁴⁸⁰:

1830-ական թվականների կեսերին գրանցված այս նոր ներգաղթը դեպի Շորագյալի գավառ, մեր կարծիքով պիտի որ ընդունած լիներ շատ ավելի մեծ մասշտաբներ, քանզի 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերում նորեկ բնակչությանը համարված գյուղերի թիվը հասնում էր 30-ի, իսկ գրանցում տեղավորվածների թիվը՝ 314 ընտանիքի կամ 1422 մարդու (796-ը արական, 626-ը իգական)⁴⁸¹: Այս ամենի հետևանքով է, որ արդեն XIX դ. 30-ական թվականների վերջին գավառի ազգաբնակչության թիվը հասավ ընդհուպ մինչև 4180 ընտանիքի կամ 23117 մարդու (12876-ը արական, 10241-ը իգական սեռի), որից գավառի միայն գյուղական ազգաբնակչությունը կազմում էր 2830 ընտանիք կամ 15867 մարդ (8896-ը արական, 6791-ը իգական սեռի):

Աղյուսակ 14. Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրուժյունը XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին

գյուղի անունը	1830-1840թթ.-ին գաղթածներ				գավառյանք	1842թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով			
	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.		ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.
1. Դահարլի					Հ.-առաք.	64	183	160	343
2. Բայանդուր					—	52	165	138	303
3. Ղափիլի					—	24	70	57	127

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 11-12:

⁴⁷⁸ Նույն տեղում, գործ 447, էջ 32-33:

⁴⁷⁹ Բաջբերունի, Ղարաքիլիսա, «Մեղու Հայաստանի», 27 հունվարի, N 3, Թիֆլիս, 1873, էջ 3-4:

⁴⁸⁰ Обзорение российских владений за Кавказом, ч. 2, стр. 304; Պարսամյան, Հայ ազգագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958, էջ 85:

⁴⁸¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 29-30, 35-37, 83, 103-105, 107-108, 114, 135-138, 144- 147, 162-165, 193-194, 200-202, 233, 314-316, 321-323, գործ 86, էջ 3-5, 12, 36, 304-305, 336-338:

Արմեն Հայրապետյան

4.Քերպի	11	29	25	54	—	23	71	57	128
5.Ղազարապատ	30	71	62	133	—	84	265	190	455
6.Թալչան-Ղչյաղ	16	36	31	67	—	43	114	95	209
7.Սվան-Վերդի	8	26	21	47	—	42	138	119	257
8.Աղին	20	47	36	83	—	28	79	62	141
9.Ղեղաչ	3	4	3	7	—	17	50	44	94
10.Զիրպիլի	8	19	8	27	—	17	68	48	116
11.Ղզըլ-Քիլիսա	22	55	41	96	—	26	86	68	154
12.Բողղղան	8	23	16	39	—	13	34	36	70
13.Հոռոմ					Հ.-առաք. բոչա	55 4	167 --	145 --	312 --
14.Սոնդուկի	12	27	26	53	Հ.-առաք.	29	90	57	147
15.Սարիբաչ	5	14	7	21	—	13	35	28	63
16.Արմութի	2	5	3	8	—	25	67	55	122
17.Մահմուդջուղ					—	60	212	137	349
18.Ղիջաղ	17	50	30	80	—	30	87	76	163
19.Բաչգյուղ	16	47	36	83	—	34	134	98	232
20.Փոքր Արբիսվա- րի	13	44	40	83	—	26	85	71	156
21.Մեծ Արբիսվալի	17	39	27	66	—	56	166	115	281
22.Եղանյար					—	34	112	93	205
23.Ղուլիջան					Հ.-առաք. մահմեդ.	28 6	87 12	70 10	157 22
24.Ղասմալի	4	8	7	15	Հ.-առաք. մահմեդ.	18 2	54 2	44 2	98 4
25.Փոքր Բեքանդ	9	24	15	39	Հ.-առաք.	35	120	97	217
26.Քյաֆթաուլի	9	19	20	39	—	32	93	80	173
27.Ղազանջի					—	52	168	113	281
28.Սեջիսլի					—	31	135	96	231
29.Ղուլթնի Ղըչյաղ	3	8	4	12	Հ.-առաք. մահմեդ.	8 2	30 3	13 2	43 5
30.Իմիրխանլի	3	8	6	14	Հ.-առաք.	33	112	92	204
31.Թալիբօղլի					—	18	60	54	114
32.Ճըլվիսանլի					—	19	74	51	125
33.Մոլլա-Գյոկչա					—	59	225	146	371
34.Բողղաղ-Քեսան					—	35	101	82	183

35.Սոգուժիլի					—	74	229	193	422
36.Թոմարտաշ					—	32	112	90	202
37.Մեծ Քյափա- նակ					—	71	235	150	385
38.Չրախլի	9	28	34	62	—	25	89	73	162
39.Փոքր Քյափա- նակ	12	33	30	63	—	29	101	80	181
40.Չոուլի	9	36	31	67	—	14	55	39	94
41.Գյուլըի-Յուլ					—	27	104	76	180
42.Փալուժիլի	9	36	31	67	—	22	62	65	127
43.Հաջի-Նազար- Ղուլի					—	42	137	90	227
44.Շիշթափա					—	10	34	30	64
45.Ճղխլար	1	1	3	4	—	25	103	75	178
46.Թաքնալի					—	20	64	66	130
47.Ալլազ-Քիլիսա					մահմեդ.	7	22	6	28
48.Բանդևան					Հ.-առաք.	27	107	96	203
49.Ջեղաբ-Կեչուտ					—	33	110	97	207
50.Դարբանդ					—	25	91	70	161
51.Սարխար					—	42	115	101	216
52.Շիրվանձուղ					—	56	169	152	321
53.Փոքր Քեթի					—	18	39	64	103
54.Նորաչեն					—	33	93	70	163
55.Թափաղոլլակ					—	27	92	66	158
56.Իլխիարի					—	69	203	131	334
57.Ղըրխ-Դագիրման					—	37	107	75	182
58.Ղուլլաթ					Հ.-առաք. մահմեդ.	21 2	59 5	55 3	114 8
59.Հայկ.Գյոզալ- դարա					Հ.-առաք.	16	56	45	101
60.Ջաջուտ					—	72	236	148	384
61.Աղ-Քիլիսա					—	37	117	100	217
62.Արբիսվալի 3-րդ					—	32	92	78	170
63.Ղոնախղուան					—	40	130	95	225
64.Թոփաուլի					—	52	141	98	239
65.Օրթաքիլիսա					—	35	109	78	187
66.Մեծ Քեթի					—	47	136	96	232

Արմեն Հայրապետյան

67.Նասուլ					—	34	108	75	183
68. Թաթար. Գրողարարա					մահմեդ.	15	33	28	61
69.Իլլի-Քիլիսա					հ.-առաք.	32	91	73	164
70.Փոքր Ղանլիջա					—	14	44	40	84
71.Արթիկ	10	22	18	40	—	111	358	325	683
72.Մեծ Ղանլիջա	8	19	10	29	—	31	85	55	140
73.Փոքր Ղարաքիլի- սա					—	100	293	244	537
74.Դուզքենդ	15	37	25	62	—	61	224	216	440
75.Իլրաբլար	5	15	9	24	—	36	114	84	198
76. Կապս					—	31	64	54	118
Ընդամենը	314	796	626	1422		2830	8896	6971	15867

Այսպիսին էր Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական վիճակը 1828-1831 թթ. գաղթերից հետո և մինչև 30-ական թվականների վերջերը, այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման նախօրեին:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Ա) Արեքսանդրապոլի զավառի կազմավորումն ու վարչատարածքային սահմանները XIX դարի 30-40-ական թվականներին

Տարածաշրջանում կուտակված ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, ազգային և հոգևոր խնդիրների առավել նպատակահարմար լուծումների որոնման հրամայական անհրաժեշտությունը հանգեցրեց Ռուսաստանի Անդրկովկասյան տիրույթների վարչատարածքային նոր բաժանումների, որոնք սկսեցին կյանքի կոչվել 1840 թ. սկսած:

Ի դեպ, XIX դարի 30-ական թվականները հիրավի նշանակալից եղան Շիրակի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի պատմության մեջ՝ շատ բանով կանխորոշելով խնդրո առարկա տարածքի տեղն ու նշանակությունը Անդրկովկասի հետագա վարչատարածքային բաժանումների համակարգում: Այս տեսակետից XIX դ. 30-ական թվականները նշանավորվեցին մի քանի իրադարձություններով, որոնք մեր կարծիքով էական ազդեցություն ունեցան և նախապատրաստեցին 1840-ական թվականների վարչաքաղաքական այնքան կարևոր բարեփոխումները:

Այսպես, արդեն կոմս Պասկևիչը ցարին ներկայացրած 1829 թ. մայիսի 19-ի իր զեկուցագրում առաջինն ահագանգեց անդրկովկասյան երկրամասում գոյություն ունեցող կառավարման մեխանիզմի անարդյունավետության վերաբերյալ⁴⁸²: «Գավառներում և դիստանցիաներում, գրում էր Պասկևիչը, ժողովուրդը շատ մեծ հալածանքներ է կրում, պաշտոնատներում գործերն ընթանում են դանդաղ և կողմնակալորեն, բնակիչները օրենքներում առհասարակ քիչ են գտնում հովանավորություն և իրենց կարիքների նկատմամբ ուշադրություն, իսկ վրացական դիստանցիաներում և մահմեդական պրովինցիաներում գլխավոր պրիստամիստերն ու պարետներն իրենց համարում են «սեփական կալվածքների ինքնիշխան կալվածատերեր»»⁴⁸³:

Անդրկովկասյան երկրամասը վարչականորեն բաժանված էր վեց միանգամայն տարաբնույթ միավորների՝ 1. Վրաստան՝ բաղկացած վեց գավառներից, 2. հինգ դիստանցիաներ՝ Բորչալուի, Ղազախի, Շամշադինի, Փամբակի և Շորաօբայի, 3. յոթ պրովինցիաներ՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Ղուբայի, Ախալցխայի, Դերբենդի և Բաքվի, 4. չորս մարզեր՝ Իմերեթիայի, Մինգրեթիայի, Գուրիայի և Հայկական, 5. Թալիշի խանություն, 6. լեռնային տարբեր ժողովուրդների զբաղեցրած տարածքներ⁴⁸⁴:

⁴⁸² АКАК, т. 7, стр. 18-20.

⁴⁸³ Тунян В. Г., Восточная Армения в составе России, Ер., 1989, стр. 29; Գալստյան Գ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 226:

⁴⁸⁴ Эсадзе С., Историческая записка об уоравлении Кавказом, т. 1, Тифлис, 1907, стр. 65.

Սրանք իրարից տարբերվում էին ոչ միայն Ռուսաստանին անցնելու ժամանակով, այլև իրենց վարչաձևերով: Վրաստանի ամեն մի գավառ ուներ իր վարչությունը: Իմերեթիան, որպես առանձնահատուկ մարզ, կառավարվում էր առանձին զինվորական պարետի կողմից: Գուրիան կառավարում էր ռուսական զինվորական պետին առընթեր իշխանների խորհուրդը: Ադրբեջանական պրովինցիաներում կառավարումը զինվորական պարետների ձեռքում էր: Թալիշի նախկին խանությունը ղեկավարվում էր ռուսական բանակի սպաներից կազմված մարզային վարչությունը: Հայկական մարզում հիմնվել էր ժամանակավոր վարչություն՝ մարզային պետի գլխավորությամբ, իսկ տեղերում իշխանությունն իրականացնում էին նայիրեններ (տեղապահները): Եթե այս ամենին ավելացնենք պաշտոնատար անձանց իրավունքների ու պարտականությունների կատարյալ անորոշակիությունն ու խառնաշփոթությունը, ինչպես նաև տարբեր մարզերում և օկրուգներում հարկերի անհամաչափությունն ու անմիօրինակությունը, ապա պարզ կդառնա անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման համակարգի ողջ տհաճ պատկերը: Այս ամենի վերաբերյալ իր մտահոգությունը ցարին ուղղված 1830թ. ապրիլի 24-ին իր գեկուցագրում բավականին իրատեսորեն էր ներկայացնում Պասկևիչը՝ շեշտելով, թե Անդրկովկասում «միասնությունն չկա ո՛չ կառավարման ձևերում, ո՛չ օրենքներում, ո՛չ էլ ֆինանսական համակարգում: Այդ պատճառով էլ... ժողովուրդն ընտելանում է կասկածի տակ առնելու մեր կառավարման կայունությունը և չի վստահում... կառավարության միջոցառումներին»⁴⁸⁵: Որպես իշխանությունների կորսված հեղինակության ու վստահության վերականգնման յավագույն միջոց, Պասկևիչն առաջարկում էր արմատապես փոխել Անդրկովկասի մինչ այդ գործող վարչատարածքային կառուցվածքը և ներկայացնում էր իր կազմած նախագիծը, ըստ որի բոլոր գրավված տարածքների վրա ստեղծվելու էր երկու նահանգ և մեկ մարզ⁴⁸⁶: Նահանգներից մեկը կոչվելու էր Վրացական և իր կազմում ունենալու էր 10 գավառներ՝ 1. Թիֆլիսի, 2. Սդնախի, 3. Թելավի, 4. Դուշեթի, 5. Իմերեթի, 6. Գորիի, 7. Գուրիի, 8. Ախալցխայի, 9. Ախալքալաքի, 10-րդ գավառը կազմվելու էր Ղազախից և Բորչալուի մի մասից: Մյուս նահանգը կոչվելու էր Ինքնակալ կայսեր ցանկությամբ և ունենալու էր 8 մահմեդական գավառ՝ 1. Ելիզավետպոլի գավառ՝ Շամշադինի դիստանցիայով, 2. Ղարաբաղի, 3. Թալիշի, 4. Շաքիի, 5. Շիրվանի, 6. Բաքվի, 7. Ղուբայի և 8. Դերբենդի:

Երրորդ վարչատարածքային միավորը, ըստ նախագծի հեղինակի, հանդիսանալու էր Հայկական մարզը՝ 4 գավառներով. 1. Փամբակ-

⁴⁸⁵ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I, М.-Л., 1936, стр. 233-234.

⁴⁸⁶ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 6, стр. 56; АКАК, т. 7, стр. 37-38.

Շորագյալի, 2. Երևանի, 3. Կողբի և 4. Նախիջևանի: Ընդ որում, վերոհիշյալ վարչական երեք միավորները ունենալու էին հետևյալ քաղաքները: Վրացական նահանգում կենտրոնը՝ Թիֆլիս, գավառներում՝ Դուշեթ, Թելավ, Սղնախ, Գորի, Քուլթալիս, Օզուրգեթ, Ախալցխա, Ախալքալաք: Երկրորդ նահանգի կենտրոն առաջարկվում էր Հին Շամախին կամ Բաքուն, իսկ գավառակենտրոններ՝ Ելիզավետպոլը, Նուխին, Շուշին, Լենքորանը, Ղուբան և Դերբենդը: Հայկական մարզի կենտրոն էր լինելու Երևանը, գավառակենտրոններ՝ Գյումրին կամ Փոքր Ղարաքիլիսան, Կողբն ու Նախիջևանը:

Վերոհիշյալ նախագծի ստեղծման գործում իրենց դերակատարումն ունեցան նաև սենատորներ Պ. Քուլթալիսովն ու Ե. Մեչնիկովը, որ տվյալ պահին գտնվում էին Անդրկովկասում և զբաղված էին տեղական չինովնիկների անօրինությունների բացահայտմամբ⁴⁸⁷: Գլխավոր հրամանատարին ներկայացրած իրենց հաշվետվության մեջ նրանք նշում էին, թե «ստացված տեղեկությունները պարզորեն ու համոզիչ կերպով բացահայտում են, որ...այն օրենքները, որոնց վրա այստեղ հիմնվում են բոլոր գործերի վերաբերյալ ընդունված որոշումները, հետևյալն են՝ ուսևական, Վախթանգ թագավորի, հայկական, հունական օրենքներ, իսկ մահմեդական պրովինցիաներում հրամայված է հետևել այն օրենքներին ու վարմունքներին, որոնք կային խաների ժամանակ: Հաջիվ թե գոյություն ունենա նման քաոսի մեկ այլ օրինակ»⁴⁸⁸: Սենատորները ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու լավագույն միջոց էին դիտում Պասկևիչի առաջարկությունն Անդրկովկասում ուսևական օրենսդրություն և կառավարչաձև մտցնելու և երկրամասը երկու նահանգների ու մեկ մարզի բաժանելու վերաբերյալ: Նախագիծը 1830 թ. ապրիլի վերջին ներկայացվեց Նիկոլայ Ա-ին, բավականին տևական մի ժամանակահատվածի մեջ քննարկվեց տարբեր առայաններում և 1833 թ. մայիսի 12-25-ին սենատորներ Պ. Քուլթալիսովի և Ե. Մեչնիկովի դիտողություններով ներկայացվեց Պետական խորհուրդ⁴⁸⁹: Սակայն Պասկևիչի առաջարկը, որն ավելի ընդունելի էր հայերիս համար մասնավորապես հայաշատ տարածքները մեկ վարչական միավորի կազմում ներառելու նրա ցանկություն տեսակետից, անհրաժեշտ պաշտպանություն չգտնելով մերժվեց, իսկ ողջ Անդրկովկասում այնքան անհրաժեշտ բարեփոխումների հարցն էլ մի տևական ժամանակով հետաձգվեց: Փոխարենը 1833 թ. մայիսի 25-ին Պետական խորհրդի որոշումով ռազմական նախարար Ա. Չերնիշևի գլխավորությամբ ստեղծեց «երկրամասի կառուցվածքի» հարցերը քննելու իրավասու «Անդրկովկասյան երկրամասի բարեկարգման կոմիտե», որն առաջարկեց երկրամասն անվանել «Անդրկովկասյան Ռուսաստան» և բաժանել

⁴⁸⁷ АКАК, т. 7, стр. 461-465.

⁴⁸⁸ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане..., ч. I, стр. 208.

⁴⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 280-294:

երկու պրովինցիաների՝ Արևմտյան, որ կազմված էր լինելու բացառապես քրիստոնյա բնակչություն ունեցող շրջաններից, այդ թվում նաև Հայկական մարզից՝ Թիֆլիս կենտրոնով և Արևելյան (մահմեդական)՝ Բաքու գլխավոր քաղաքով: 1834 թ. վերջերին այս նախագիծը քրննարկման դրվեց Պետական խորհրդում և նույնպես մերժվեց: Այնուհետև տարածաշրջանում տեղի ունեցան բավականին հետաքրքիր իրադարձություններ՝ կապված մասնավորապես Հայ եկեղեցու հետ, որը Հայոց պետականության կորստից հետո դարեր շարունակ եղել և մնում էր որպես Հայ ժողովրդի տարանջատված ու տարբեր պետությունների տիրապետության տակ գտնվող հատվածները շահկապող համագազային միակ կառույցը:

1836 թ. մարտի 11-ին Նիկոլայ Ա-ի կողմից հաստատվեց Հայ եկեղեցու կանոնադրություն⁴⁹⁰, որը պատմության մեջ մտավ «Պորոժենիե» անունով: Այն դժգոհությամբ ընդունվեց Հայ եկեղեցու ու ժողովրդական լայն գանգվածների կողմից և որպես եկեղեցու իրավունքները սահմանափակող ու ազգային ավանդույթները ոտնահարող օրենքադասաբար գնահատվեց ժամանակակիցների կողմից: Հայ եկեղեցու «բարենորոգության» վերոբերյալ ծրագիրը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ևս մի քայլ՝ Արևելյան Հայաստանում և առհասարակ ամբողջ Անդրկովկասում ցարական կառավարության դիրքերն ամրապնդելու համար ամուր հենարան ստեղծելու և տեղական ժողովուրդների վարչական ու օրենսդրական կյանքում իրեն անհրաժեշտ նորամուծություններն աստիճանաբար մտցնելու փորձ՝ գործընթաց, որը որոշ ընդհատումներով շարունակվեց գրեթե ողջ XIX դարի ընթացքում:

1840 թ. ապրիլի 10-ին բարձրագույն հրամանով հաստատվեց ամբողջ անդրկովկասյան երկրամասի բարեփոխման ծրագիրը: Հետոյսու այն բաժանվելու էր երկու հսկայական հատվածների: Դրանցից առաջինը Վրացիամերեթական նահանգն էր, որն ընդգրկում էր երկրամասի մեծ մասը, ունենալու էր 11 գավառներ՝ Թիֆլիսի, Գորիի, Թելավի, Բելոկանի, Բուլթայիսիի, Նիզավետայոլի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Ախալցխայի, Գուրիայի և 1 նահանգական, 8 գավառային, 3 արտաշտատային քաղաքներ ու 3251 գյուղեր: Երկրորդը Կասպիական մարզն էր՝ նախագծի հեղինակների պնդմամբ՝ երկրամասի իբր թե մահմեդական մասը, որ ունենալու էր 7 գավառներ՝ Շիրվանի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Բաքվի, Թալիշի, Ղուբայի, Դերբենդի և 1 մարզային, 6 գավառական քաղաքներ ու 2232 գյուղեր⁴⁹¹: Անդրկովկասյան տարածքների վերաձևումը երկու հսկայական հատվածների

⁴⁹⁰ ՀՀ ՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 1-14 (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան); Արտեմ Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցու սահմանադրության, Ալեքսանդրապոլ, 1908; Աղաբեգյան Մ., Խնդիր կաթողիկոսության Ամենայն Հայոց, Բնույթություն 1836թ. սահմանադրության (Պորոժենիայի), Կ. Պոլիս, 1865:

⁴⁹¹ Тунян В. Г., նշվ. աշխ., էջ 39:

և ամբողջ երկրամասում ընդհանուր հաշվով 18 գավառների և 72 տեղամասերի (գավառակներ, շրջաններ) առանձնացումն արմատապես փոխեց երկրամասի վարչատարածքային կառուցվածքը՝ հանգեցնելով նախկինում գոյություն ունեցած մի շարք միավորների կա՛մ լուծարման, կա՛մ դրանց տարածքային նկատելի ձևափոխումների: Ասվածի լավագույն վկայությունը հենց Ալեքսանդրապոլի գավառն է, որը որպես Վրացահմերթական նահանգի կազմում վարչատարածքային միավոր, ձևավորվեց Փամբակ-Շորապալի դիստանցիային նախկին Բորչալուի գավառի մի հատվածի՝ Լոռու գավառակի (տեղամասի) հավելմամբ⁴⁹²: 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքը նաև կոչված էր լրջորեն օժանդակելու Անդրկովկասում կառավարման ուսուսական ձևեր մտցնելուն: Ինչպես նահանգական և մարզային, այնպես էլ գավառային ասյանները կազմավորվելու էին Ռուսաստանի ներքին նահանգների օրինակով և սկսելու էին գործել կայսրության համար ընդհանուր օրենքներով: Սկզբից տեղական պաշտոնյաների՝ բեկերի, աղալարների ու մելիքների մասայական փոխարինումը ուսուս չինուվիտներով, ինչի հետևանքով վերջիններիս թիվն երկրամասում միանգամից կրկնապատկվելով, 704-ից հասնում է 1311-ի, 1839 թ. եղած դատական գործերի թիվը 2461-ից 1841 թ. հասնում է մինչև 4846-ի⁴⁹³: Այդ տեսակետից խիստ բնութագրական է պատկերը նաև մեր քննության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառում: Գավառային վարչություն գրասենյակում մինչև 1841թ. եղած 278 գործի փոխարեն, միայն 1841թ. ընթացքում, կուտակվում է 1601 գործ, որից 267-ը մնում է անկատար: Քաղաքային ոստիկանատանը, որտեղ ռեվիզորների վկայությամբ՝ «գործերն ու նրանց կատարումը ծայր աստիճան անբարեկարգ վիճակում էին գտնվում»⁴⁹⁴, մինչև 1840 թ. քննված գործերի թիվը 60-ից 1841 թ. հասնում է 266-ի: Նույնն էր իրավիճակը նաև գավառի դատարանում, որի վարույթում գործերի թիվը 1840-ի 53-ի փոխարեն 1841 թ. հասնում է 233-ի, իսկ շրջանային վարչությունում տնտեսական գործերի թիվը 1840 թ. 133-ի դիմաց 1841 թ. կազմում է 409⁴⁹⁵:

Ընդամենը վեց տարի անց՝ 1846 թ. իրագործվեց Անդրկովկասի հաջորդ՝ թիվ չորրորդ վարչատարածքային ձևափոխությունը (Ա. Շահխաթունյանը Անդրկովկասյան երկրամասի առաջին վարչատարածքային բաժանում է համարում 1801 թ. Ռուսաստանի կազմում Վրաստանի նահանգի ստեղծումը, հետևաբար 1846 թ. վարչատարածքային ձևափոխությունը կարելի է համարել չորրորդը)⁴⁹⁶: Սրանում, անշուշտ,

⁴⁹² Административные отделы Кавказского края, (без мест. и дат.), стр.17-18.

⁴⁹³ Из записок М. А. Корфа, Русская старина, т. 101, СПб., 1900, стр. 43.

⁴⁹⁴ Պարսամյան Վ., Յարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում, Եր., 1940, էջ 156:

⁴⁹⁵ Պարսամյան Վ., Նույն տեղում:

⁴⁹⁶ Шех Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.

էական դեր խաղաց նաև 1844 թ. Կովկասի փոխարքայության ստեղծումը: Թեև վերջինիս ստեղծման իրական պատճառները ոչ մի տեղ չեն նշվում, այնուամենայնիվ, այդ մասին ակնարկ կա Նիկոլայ Ա-ի 1844 թ. նոյեմբերի 17-ով թվագրված մի նամակում, ուր փոխարքայության ստեղծումն Անդրկովկասում ներկայացվում է որպես ցարի կողմից «խակասար վստահության նշան»՝ Մ. Վորոնցովին⁴⁹⁷: Իր փոխարքայության արդեն երկրորդ տարում Վորոնցովը որոշեց իրականացնել Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր վերաձևում, որի նախագիծը 1846 թ. նոյեմբերին քննարկվեց «Կովկասյան կոմիտեի» կողմից, իսկ դեկտեմբերի 14-ին հրատարակվեց «Կանոնադրույթուն» Անդրկովկասը չորս նահանգների բաժանելու մասին⁴⁹⁸: Դրանք էին՝ Թիֆլիսի, որի մեջ էր նաև Ալեքսանդրապոլի գավառը, Քուլթայիսի, Շամախու և Դերբենդի նահանգները:

Ընդամենը երեք տարի անց երկրամասը Հայտնվեց այս անգամ արդեն թվով Հինգերորդ վարչատարածքային բաժանման փաստի առջև. 1849 թ. հունիսի 9-ին փոխարքայի հրամանով Թիֆլիսի ու Շամախու նահանգների որոշ տարածքների միավորումով ստեղծվեց երկար սպառված Երևանի նահանգը: Այս նոր նահանգի ստեղծումը պայմանավորված էր մի կողմից նրանով, որ նախկին Հայկական մարզի տարածքն իբրև գավառներ այլ նահանգների մեջ մտցնելն աղաղակող Հակասության մեջ էր գտնվում տեղական պայմանների հետ, մյուս կողմից՝ անհրաժեշտություն էր պատմականորեն ու ժողովրդական տնտեսության առումով շատ թե քիչ ընդհանրություն կազմող այդ լայնատարած մարզը ճանաչել որպես մի ավելի մեծ վարչական միավոր՝ նահանգ: Այնուամենայնիվ Հայկական հողերը մեկ վարչական միավորի մեջ մտցնելու առաջին նախագծերն ի հայտ եկան միայն 1848 թ. վերջերին-1849 թ. սկզբներին՝ կապված ուսաց թագաժառանգի՝ երկրամաս կատարելիք այցելության առթիվ նախապատրաստությունների հետ⁴⁹⁹: Արդեն 1849 թ. փետրվարի 5-ին, զեկուցելով այս ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների մասին, Վորոնցովը ցարին նաև տեղեկացնում էր երկրամասում գոյություն ունեցող չորս նահանգներից բացի ևս մեկ վարչական միավոր ստեղծելու իր ցանկությունն մասին, ինչը պատճառաբանում էր 1846 թ. կազմավորված Թիֆլիսի նահանգի տարածքի մեծությունը, բազմազգությունը ու դժվար կառավարելի լինելով: Դրա փոխարենը Վորոնցովն առաջարկում էր արդեն գոյություն ունեցող նահանգներից որոշ շրջաններ առանձնացնելով ստեղծել կոմպակտ, գերազանցապես Հայկական տարրով բնակեցված Երևանի նահանգը, որը կազմվելու էր հետևյալ կերպ. Թիֆլիսի նահանգից

⁴⁹⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Эсадзе С., նշվ. աշխ., էջ 82-85:

⁴⁹⁸ АКАК, т. 10, Тифлис, 1885, стр. 875; Князь Воронцов и А. П. Ермолов, Их переписка о Кавказе, Русский архив, 1890, кн. 1, стр. 195-197.

⁴⁹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 715, էջ 1-2:

վերցվելու էին Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառները, իսկ Շամախու նահանգի Շուշիի գավառից՝ Մեղրիի գավառակն ու Կապան գյուղը, և նորաստեղծ նահանգը բաժանվելու էր հինգ գավառների՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Օրդուբադի և Նոր Բայազետի⁵⁰⁰։ Խնդրո առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ էին լինելու Փամբակն ու Շորագյալը և Բորջալուի գավառի մի հատվածը՝ Լոռին։ Նախագծով նաև առաջարկվում էր Ախալքալաքի գավառակն անջատել Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ միացնելու համար Քուլթայիսի գավառին⁵⁰¹։ Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր բաժանման վերոհիշյալ նախագիծը Ս. Պետերբուրգում բավականին ջերմ ընդունելություն արժանացավ։ 1849 թ. հունիսի 9-ին բարձրագույն հրամանագրով կազմավորվեց Երևանի նահանգը։

Սրանք էին Անդրկովկասյան երկրամասում անցկացված վարչատարածքային այն բարենորոգումները, որոնք արդեն XIX դարի 40-ական թվականների վերջերին հանգեցրին Երևանի նահանգի կազմի մեջ հայկական հողերի մի մասի միավորմանը։ Այժմ ավելի մանրամասն անդրադառնանք ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Շորագյալի գավառի կենսազործունեության, ինչպես նաև Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի գավառակների միավորմամբ արդեն XIX դարի 40-ական թվականների սկզբներին Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորման, վարչատարածքային կառուցվածքի, սահմանների և այլ հարցերին։

Ինչպես արդեն նշել ենք, առաջին վարչատարածքային ձևափոխությունը, որն ուղղակիորեն առնչվում էր Պատմական Շիրակ գավառի արևելյան հատվածի հետ, 1805թ. Վրաստանի կազմում Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի ստեղծումն էր՝ Ռուսական կայսրությանն ավելի վաղ (1801թ.) միացած Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի միավորմամբ։ Հաջորդ վարչատարածքային բաժանումը, որը ինչ-որ չափով առնչվում էր Շորագյալի գավառի հետ, տեղի ունեցավ միայն 1840 թ., երբ Արևելյան Շիրակը՝ Փամբակի և Լոռու գավառակների հետ, Ալեքսանդրապոլի գավառ անվանումով տեղավորվեց Վրացայիմերեթական նահանգի մեջ։ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման վերաբերյալ առաջարկություններ եղել էին նաև մինչ այդ։ Այսպես, դեռևս 1830թ. ապրիլին Անդրկովկասյան գրավված տարածքների վարչատարածքային վերաձևավորման առաջարկով հանդես էր եկել զինեղալ Պասկևիչը, և նրա ծրագրի իրականացումը ենթադրում էր ստեղծվելիք Հայկական մարզի մեջ ի թիվս Երևանի, Կողբի և Նախիջևանի շրջանների, նաև Փամբակ-Շորագյալի շրջանի գոյությունը⁵⁰²։ Բայց, ինչպես ասվել

⁵⁰⁰ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 55, стр. 199.

⁵⁰¹ Подесаул Ив., Позаровский, Материалы для военного обозрения Эриванской губернии, ч. 1, вып. 1, Тифлис, 1890, стр. 14-15; К Столетию присоединения Грузии к России. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 12, Тифлис, 1901, стр. 378.

⁵⁰² АРАК, т. 7, стр. 37-38.

է, այս նախագիծը, որ երկրամասում հանգեցնելու էր միանգամայն արմատական փոփոխությունների, մերժվեց: Փոխարենը ցարական կառավարությունն ընդունեց երկրամասում վարչական բարենորոգումների ուղեկցող տարբերակը՝ Անդրկովկասի աստիճանաբար ուսուսականացնելու մասին: Իսկ թե վերոհիշյալ քաղաքականությունը, որ թույլ էր տալիս Անդրկովկասում միաժամանակ գործելու և՛ ուսուսական, և՛ տեղական օրենքներն ու սովորույթները, ինչ հետևանքներ ունեցավ ամբողջ երկրամասի, և մասնավորապես Շորաբայի գավառի համար, իր բոլոր թերություններով ի հայտ եկավ արդեն XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին՝ ցարի Անդրկովկասյան ուղեորության ժամանակ:

1837 թ. աշնանը Անդրկովկասում իր ուղեորությունը սկսեց Նիկոլայ Ա-ն⁵⁰³: Ուղեորություն, որի շնորհիվ ցարը գտնե իր համար պարզեց այն իրողությունը, որ «Անդրկովկասի երկրամասում տեղական պետերն ավելի շատ օրենքների խախտման տիպար են, քան կարգ ու կանոնի պահպաններ...»⁵⁰⁴, քանզի իր ամբողջ ճամփորդության ընթացքում նա ականատես եղավ ուսուսական չինովնիկների ու տեղական պետերի կամայականությունների, անօրինությունների, տեղական ժողովուրդների անողոք կեղեքման և որպես պատասխան բեակցիա՝ ժողովրդական հուզումների ու ապստամբությունների բազմաթիվ դեպքերի: Ի դեպ, օրինականության բացակայության պայմաններում հուզումներն ու ապստամբությունները Անդրկովկասի գյուղական ազգաբնակչության շրջաններում XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին նորություն չէին և ցարի այցելությունից հետո էլ չդադարեցին, այլ շարունակվեցին մինչև XIX դարի 60-ական թվականների վերջերը: Ցարական չինովնիկների կամայականությունների պատճառով գյուղացիական ապստամբություններ բարձրացան դեռևս 1804թ. Քարթլիում, 1812թ.՝ Կախեթում, 1819-1820 թթ.՝ Իմերեթիայում, որ հետագայում տարածվեց նաև Գուրիայում և Աբխազիայում: 1829 թ. ապստամբեցին ադրբեջանական գյուղացիները, նույն թվականին՝ Ախալցխայի գավառի գյուղացիները, 1840թ.՝ Հարավային Օսեթիայի, 1844-1845 թթ.՝ Ելիզավետպոլի գավառի գյուղացիները և այլն⁵⁰⁵:

XIX դարի մինչև 40-ական թվականները երկրամասում ծագած վերոհիշյալ գյուղացիական ելույթների մեջ խնդրո առարկայի ուսումնասիրության տեսանկյունից մեզ համար կարևորվում է հատկապես այն, որ բռնկվեց 1837թ. վերջերին Փամբակ-Շորաբայի դիստանցիայում, մասնավորապես Շորաբայի գավառակում և ազդակ հան-

⁵⁰³ Ցարի Անդրկովկասյան ուղեորության մասին մանրամասն տե՛ս Берже А., Император Николай на Кавказе в 1837г., Русская старина, т. 8, СПб., 1884.

⁵⁰⁴ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане..., ч. 1, стр. 262; АКАК, т. 8, Тифлис, 1881, стр. 11.

⁵⁰⁵ Хачапуридзе Г. В., К истории Грузии XIXв., Тбилиси, 1950, стр. 149-156.

դիտացավ հետագայում Գյոլիչայում և Նոր Բայազետում ծավալված գյուղացիական հուզումների համար:

Փամբակ-Շորագյալի դիտանցիայում 1837 թ. վերջերին ծագած գյուղացիական հուզումների պատճառը ցարական պաշտոնական փաստաթղթերում գլխավորապես համարվում էր գաղթականների ու բնիկների շրջանում «անբարեհույս մարդկանց դրդումները»՝ ուղղված ցարական կառավարություն և տեղական իշխանությունների դեմ: Համենայն դեպս այս կարծիքին էր Կովկասի գլխավոր կառավարիչ բարոն Ռոգենը, որ հիմնվելով Փամբակ-Շորագյալի դիտանցիայի գլխավոր պրիստավ Շլիպենբախի հայտնած տվյալների վրա՝ 1838թ. հունվարի 21-ին ռազմական նախարար Ա. Չերնիշևիչին գրում էր, թե անկարգությունների գաղափարը գալիս է թիֆլիսից՝ ոմն Եգոր Իսակի կողմից, իսկ արդեն տեղերում (Փամբակ-Շորագյալի դիտանցիայում-Ա.Հ.) այն իրականացվում է կաթոլիկական քահանա տեր Գրիգորի, նրա որդի Սահակի, Հայ Պետրոս Կովալյովի և նրանց հետ համախոհ, տարբեր գյուղերից հավաքագրված 30 երիտասարդների կողմից⁵⁰⁶: Վերոհիշյալ անկարգություններին վերջ տալու և սահմանամերձ դիտանցիայում վերստին խաղաղություն հաստատելու նպատակով Փամբակ-Շորագյալ է ուղարկվում Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Փալավանդովը: Արեքսանդրապոլ ժամանելուն պես նա բարոն Ռոգենին տեղեկացնում է, թե «գյուղերի բնակիչներն Աստոծ և թագավորի շնորհիվ գոհ են իրենց վիճակից և տեղական իշխանություն վրա ոչ մի գանգատ չունեն, իսկ եթե որոշ գյուղերում հանգրստությունը խանգարված է, դրա համար պատասխանատու են միայն որոշ մարդիկ»⁵⁰⁷: Ռոգենին ներկայացնելով այդ «որոշ մարդկանց»՝ խոտվարանների ցուցակները՝ Փալավանդովը դրանով ի չիք էր դարձնում գյուղացիների՝ հին տանուտերերից ազատվելու բոլոր փորձերը: Մինչդեռ իրականում խոտվությունների պատճառը այն ծայրաստիճան աղքատությունն ու տնտեսական խիստ ծանր կացությունը էր, որի մեջ գտնվում էր դիտանցիայի բնակչությունը և մանավանդ նրա՝ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած մասը, որ կառավարության կողմից սահմանված արտոնաժամկետի լրանալուց հետո միանգամից բնակել էր ծանրագույն հարկերի տակ: Ծիշտ է, Նիկոլայ Ա-ի կարգադրությունը հարկերից ու տուրքերից ազատ լինելու գաղթականների արտոնաժամկետը երկարացվեց ևս մեկ տարով՝ մինչև 1838թ.⁵⁰⁸, այնուամենայնիվ ցարական կառավարության այս քայլը բավականին ուշացած էր և լուրջ արդյունքներ չտվեց, որովհետև արդեն 1837 թ. վերջերին խոտվություններ բռնկվեցին Շորագյալի գավառի

⁵⁰⁶ Ներսիսյան Ա., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Եր., 1982, էջ 334-336:

⁵⁰⁷ Ռշտունի Վ. Հ., ՌԻՊԱԳԾԵՐ Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մաս Ա (1828-1870թթ.), Եր., 1960, էջ 139-140:

⁵⁰⁸ Պարսամյան Վ. Ա., Գյուղացիական հուզումները, Փամբակ-Շորագյալի դիտանցիայում 1838 թ.-ին, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», պր. 3, հ. 62, Եր., 1958, էջ 74:

Փոքր Ղարաքիլիսա, Բայանդուր, Թավշան-Ղըչաղ, Ղազարապատ, Հոսոմ և մի շարք այլ գյուղերում:

Կարելի է հաստատապես նշել, որ XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին ինչպես ամբողջ Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ Փամբակ-Շորապոլի դիստանցիայում բռնկված գյուղացիական խռովությունները պատճառ էին ոչ թե ինչ-ինչ անբարեհույս մարդկանց սադրանքների, այլ պայմանավորված էին առաջին հերթին հայ գաղթականների տնտեսական ծանր դրությունը ու տեղական պաշտոնյաների անօրինական գործողություններով ու կամայականություններով: Եվ վերջապես, որպես ասվածի լավագույն ասպացույց մեջբերենք մի հատված տեղական չինովիկների ու ցարական հարկային քաղաքականությունների դեմ Գյումրու բնակչության 1837 թ. դեկտեմբերի 6-ի դիմում-բողոքից՝ ուղղված Նիկոլայ Ա-ին. «...Ապա թող յայտնի լինի Քո Կայսերական Մեծութեանդ, որ... մեր գլխավոր ցավը նրա մէջն է, որ Քո նշանակած գլխավորի համար հերկում ենք, հնձում, կալտում և հատիկը շտեմարան հասցնում: Բացի դրանից իւրաքանչիւր տարի վճարում ենք 40 չետովերտ ցորեն: Հացից զատ նրան իւրաքանչիւր տարի տալիս ենք վեց փուլթ ձէլթ և վեց փուլթ կովի իւլ: ...Գլխաւորի համար կատարած այդ ծառայութիւնները մնացած տուրքերից ծանր են. իմացիր այժմ, որ մենք՝... ստրկութեան մեջ ենք գտնուած ոստիկանութեան ձեռքին:»⁵⁰⁹:

Յարի՛ Անդրկովկաս ժամանելը, գյուղացիական խռովությունների այլընտրանքային մեթոդներ էին, որոնք ամենայն հավանականությամբ նպաստավոր նշանակություն ունեցան երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման (1840 թ.) մեջ Արևելյան Շիրակի տեղի և դերի հետզհետե որոշակիացման տեսակետից, որի վերջնական արդյունքն Ալեքսանդրապոլի գավառի ձևավորումն եղավ:

Ժամանակագրական առումով Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման հարցին առաջինն անդրադարձել է Ն. Նեֆեդևը, որը դեռևս 1838 թ. հոկտեմբերի 2-ին «Անդրկովկասի երկրամասի բարեկարգման կոմիտեում» երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման Գանի նախագծի քննարկման ժամանակ առաջարկում էր Հայկական մարզի տարածքը բաժանել երկու գավառների՝ Նախիջևանի, որի մեջ էին մտնելու արդեն գոյություն ունեցող Նախիջևանի և Երևանի գավառները, և Ալեքսանդրապոլի, որ կազմավորվելու էր գերազանցապես Հյուսիսային Հայաստանի Հայաչատ տարածքներից⁵¹⁰: Թեև Հայկական մարզի բարենորոգման Ն. Նեֆեդևի նախագիծը մերժվեց, այնուամենայնիվ

⁵⁰⁹ Егизаров С., Изследования по истории учреждений в Закавказьи, ч. 2, Гарродские цехи, Казань, 1891, стр. 254; Անանուն Գ., Ռուսաստանի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հ. Ա, Բաքու, 1916, էջ 179-180; Պարսամյան Վ., Առաջին ժամդարմական գործն Ալեքսանդրապոլում, Եր., 1936, էջ 22-23:

⁵¹⁰ Туян В. Г., նշվ. աշխ., էջ 38:

Փամբակ-Շորապալի ղեխտանցիայի հիման վրա նոր, ավելի մեծ վարչական միավոր ստեղծելու գաղափարը մնաց և ի կատար ածվեց արդեն 1840 թ. երկրամասն երկու խոշոր հատվածների՝ Վրացախմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի բաժանելիս: Միայն վերոհիշյալ կառուցվածքային վերափոխման շնորհիվ էր, որ Անդրկովկասում ի հայտ եկավ նոր վարչատարածքային միավոր՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը, որն ի թիվս տասր այլ գավառների մտավ Վրացա-Իմերեթական նահանգի կազմի մեջ⁵¹¹: Վերջինս տարածքային տեսակետից գրեթե ամբողջովին պարփակվում էր նախկին Փամբակ-Շորապալի ղեխտանցիայի սահմանների մեջ (արևմուտքում սահմանակից էր Կարսի փաշայությանը, հյուսիսում և արևելքում՝ Բորչալուի գավառին, իսկ հարավում՝ Երևանի գավառին)⁵¹²: Այնուամենայնիվ նոր՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծումն ինքնին նշանակալի առաջադիմական քայլ էր տեղական կառավարման արդյունավետության բարձրացման, ինչպես նաև Հայաստանի հյուսիսային հատվածում հայաշատ հողերը մեկ վարչական միավորի կազմում ունենալու տեսակետից:

Այս առումով առավել նշանակալից եղավ Կովկասի փոխարքա Վոռնցովի գլխավորությամբ 1846 թ. անցկացված նոր վերաձևումը, որի արդյունքում երկրամասը տրոհվեց նախկին երկուսի փոխարեն չորս առավել հեշտ կառավարելի նահանգների: Սույն վարչատարածքային բաժանումը խնդրո առարկայի քննության տեսանկյունից կարևորվում է հատկապես նրանով, որ այժմ արդեն Թիֆլիսի նահանգին անցած Ալեքսանդրապոլի գավառն իր Լոռու, Փամբակի և Շորապալի գավառակներին ի հավելում ստացավ նաև գերազանցապես հայ տարրով բնակեցված Ախալքալաքի գավառակը⁵¹³: Ցարական կառավարությունը, ելնելով երկրամասում ունեցած իր իսկ շահերից, բավականին արագ արձագանքեց առանձին Իմերեթական նահանգ ստեղծելու մասին իմերեթական ազնվականության ղեռուս 1842 թ. առաջ քաշած պահանջին: Արդեն 1846 թ. հուլիսի 22-ին ներկայացվեց Կովկասի փոխարքայի կազմած նախագիծը Դաղստանի և Իմերեթիայի մարզերի ստեղծման վերաբերյալ: Առաջարկվում էր Իմերեթիայի մեջ առնել նաև Ախալցխայի գավառի մի մասը՝ Աբասթուան և Խերթվիս գավառամասերով ու Ախալցխա քաղաքով, իսկ գավառի մնացած մասը՝ Ախալքալաքի գավառակը, մտցնել արդեն գոյություն ունեցող

⁵¹¹ Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, стр. 273.

⁵¹² Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Ջ.Հ.Գ.-ն տխողոսաթերք չունի, Սբ. Ղազար, 1855, էջ 63-64; Մրիեդեան Ա., Մեծ Ղարաքիլիսայի ներկայ վիճակը, «Մուրճ», N 10, հոկտեմբեր, Թիֆլիս, 1893, էջ 1579-1581:

⁵¹³ Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 203; Մարգարյան Հ., Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագրիը XIX դարի վերջերին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Գյումրի, 1998, էջ 141-143

Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ⁵¹⁴: Նախագիծը Հաստատվեց, և ամրագրվեց Ախալքալաքի գավառակի մուտքը Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ, որով գրեթե ավարտին Հասցվեց Հյուսիսային Հայաստանում Հայկական հողերը մեկ վարչական միավորի կազմում հավաքելու գործընթացը: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Անդրկովկասի 1846 թ. վորոնցովյան վարչատարածքային բաժանումն այս առումով միակն էր, որ նպաստեց ոչ վաղ անցյալում կազմավորված Ալեքսանդրապոլի գավառի տարածքի ընդլայնմանն ի հաշիվ գերազանցապես էրզրումցի գաղթականներով բնակեցված Ախալքալաքի գավառակի, որովհետև հետայսու երկրամասում անցկացված վարչատարածքային ձևափոխությունները, որոնք ինչ-որ չափով առնչվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ, միայն տարածքային կորուստներ պատճառեցին նրան:

Այսպես, 1849թ. սկզբներին, «տոչորված» Հայկական նահանգ ստեղծելու հույժ հրատապ խնդրով, Կովկասի փոխարքա Վորոնցովը ցարին նախագիծ ներկայացրեց Երևանի նահանգ ստեղծելու վերաբերյալ: Այն Հաստատվեց արդեն նույն տարվա հունիսի 9-ին և կոչված էր Անդրկովկասի Հայաշատ տարածքները մեկ նահանգի մեջ հավաքելու խնդրի իրացմանը, մանավանդ, որ նորաստեղծ Երևանի նահանգի մեջ մտցվեց նաև Շուշիի գավառի առավել Հայաշատ մասը՝ Զանգեզուրյան Հատվածը: Այնուամենայնիվ այս նոր վերաձևումը, իր նպատակադրմանը հակառակ, ունեցավ նաև ակնհայտորեն բացասական լուծումներ. այսպես, անհասկանալի պատճառներով Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից հանվեց և Քուլթայիսիի գավառին միացվեց Ախալքալաքի գավառակը⁵¹⁵: Ի դեպ, այդքանով չվերջացան գավառի տարածքային ձևափոխությունները. Ախալքալաքի ոստիկանական տեղամասի կորստից ընդամենը 13 տարի անց Ալեքսանդրապոլի գավառից անջատվեց և Թիֆլիսի նահանգին միացվեց Լոռին, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակ ոստիկանական տեղամասի մեծագույն մասն էր կազմում⁵¹⁶:

Սրանք էին Անդրկովկասյան երկրամասում անցկացված այն վարչատարածքային բարեփոխումները, որ իրագործվելով գրեթե կես դարի ընթացքում, XIX դարի 40-ական թվականների սկզբներին Հանդեցրեցին նախ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծմանը, ապա նաև 1849թ. նրա՝ նորակազմ Երևանի նահանգի մեջ մտնելուն: Դարասկզբին մարդաթափ ու կիսավեր Փամբակի և Շորադայի սուլթանությունների հիմքի վրա ստեղծված Ալեքսանդրապոլի գավառը արդեն XIX դարի կեսերին բաժանվում էր չորս ոստիկանական տեղամասերի⁵¹⁷ և 27 գյուղական

⁵¹⁴ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 247:

⁵¹⁵ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 55, стр. 200.

⁵¹⁶ Шахатуян А., նշվ. աշխ., էջ 108-109:

⁵¹⁷ Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886г., Издан по распоряжению Главного начальствующего-

Համայնքների⁵¹⁸ 1. Աղբաբայի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 6 գյուղական Համայնքներից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլից 22 վերստ հեռու գտնվող Աղբաբայում), 2. Ճցխլարի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 5 գյուղական Համայնքներից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլում), 3. Հոռոմի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 5 գյուղական Համայնքներից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլից 14 վերստ հեռու՝ Հոռոմ գյուղում), 4. Մեծ Ղարաքրիխայի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 11 գյուղական Համայնքներից (պրիստավը նստում էր Մեծ Ղարաքրիխայում):

Գավառը ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր և էական հանգամանքների բերումով XIX դարի կեսերին վերածվեց նոր ձևավորված Երևանի նահանգի Հայաշատ գավառներից մեկի, որը զբաղեցնում էր նահանգի տարածքի 13%-ը (3680 քառ. կմ)⁵¹⁹, հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սահմանակցելով Թիֆլիսի նահանգին Ճրգխլարի (Յողամարգ) և Մեծ Ղարաքրիխայի (Վանաձոր) տեղամասերով, հարավից՝ Էջմիածնի գավառին Աղբուլաղի (Լուսաղբյուր) տեղամասով, արևելքից՝ Նոր Բայազետի գավառին Հոռոմի ու Մեծ Ղարաքրիխայի տեղամասերով և արևմուտքից՝ Կարսի փաշայությանը՝ սահմանագիծ ջրբաժան ունենալով Ախուրյան գետը⁵²⁰:

Բ) Գավառի էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը 1830-1850թթ.

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին խոշոր իրադարձություն էր, որ նոր, լուսավոր էջ բացեց հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ: Միավորումը վերացրեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վտանգը, ապահովեց հայ բնակչության աճ, որին մեծ չափով նպաստեց պարսկահայտակ հայերի ու արևմտահայերի ներգաղթը: Տեղի ունեցավ ազգահավաքման ու ազգային համախմբման գործընթաց, որը մեծ նշանակություն ունեցավ նրա հետագա ճակատագրի համար: Եթե պարսկական տիրապետության վերջին տարում Արևելյան Հայաստանում բնակչության ընդհանուր թիվը 169155 մարդ էր, որից հայերը 57305 մարդ կամ 33.8% էին,

го гражданской частью на Кавказе, Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893, стр. IX-X; ՀՀ ԳԱԱ ՊՔ, Լեռնի ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 388, էջ 1-2:

⁵¹⁸ Էփրիկյան Ս, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 47:

⁵¹⁹ Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 132-133:

⁵²⁰ Թոփչեան Ե., Ալեքսանդրապոլի գավառ, «Աղբյուր», N 7, 14-րդ տարի, Թիֆլիս, 1896, էջ 268-269; Հակոբյան Թ. Ս., Մելիքբախյան Ս. Տ., Բարսեղյան Հ. Ս., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Ա, Եր., 1986, էջ 74-ի քարտեզ:

Թուրք-մահմեդականները՝ 84089 մարդ կամ 49.7%, իսկ քրդերը՝ 26911 մարդ կամ 16%, ապա 1830 թ. սկզբներին բնակչության ընդհանուր թիվը Հասավ 241112 մարդու, որից Հայերն արդեն 141682 էին կամ 58.8%, Թուրք-մահմեդականները՝ 83165 մարդ կամ 34.5%, իսկ քրդերը՝ միայն 15415 մարդ կամ 6.4%⁵²¹ : Նմանատիպ գործընթաց, այն է՝ պարսկահայ և արևմտահայ գաղթականության շնորհիվ Հայկական տարրի զգալի աճ գրանցվեց նաև մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմող նախկին Փամբակի, Շորադյալի և Լոռու գավառակներում, միայն այն տարբերությամբ, որ սույն շրջաններում, չնայած թուրք-պարսկական տիրապետության ամբողջ դաժանությանն ու միմյանց հաջորդող թալանչիական պատերազմներին, Հայ տարրն ի սկզբանե գերակշռող էր: Այսպես, Շորադյալի գավառում 1804-1805 թթ. ապրում էր ընդամենը 808 ընտանիք կամ 4877 մարդ, որից 660 ընտանիք կամ 4096 մարդը Հայեր էին և կազմում էին գավառի ընդհանուր բնակչության 81,6%-ը: Գավառում ապրում էին նաև 89 ընտանիք կամ 476 մահմեդականներ, որ կազմում էր բնակչության 11.1%-ը և 59 ընտանիք՝ 305 մարդ կամ 7,3% այլազգիներ: Նույն ժամանակահատվածում Հարևան Փամբակի գավառում ապրում էր 514 ընտանիք կամ 3886 մարդ, այդ թվում Հայերը 401 ընտանիք կամ 3297 մարդ էին և կազմում էին գավառի բնակչության 78,1%-ը, իսկ մնացած 21,9%-ը՝ 113 ընտանիք կամ 589 մարդը, մահմեդականներ էին⁵²²: Սակայն XIX դարասկզբին այս երեք գավառներից իր միատարրությամբ աչքի էր ընկնում Հատկապես Լոռին (խոսքը վերաբերում է Լոռու դիստանցիայի այն հատվածին, որ 1840 թ. մտավ նորաստեղծ Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ որպես վերջինիս Լոռու գավառակ և այդ կարգավիճակում մնաց մինչև 1862 թ.)⁵²³ իր 780 ընտանիք կամ 3908 մարդ գերազանցապես Հայ ազգաբնակչությամբ⁵²⁴: Այսպիսով Հյուսիսային Հայաստանի վերոհիշյալ երեք գավառներում XIX դարասկզբին՝ Ռուսական կայսրության հետ միավորվելու պահին, ապրում էր ընդամենը 2102 ընտանիք կամ 12671 մարդ, որից 1841 ընտանիքը կամ 11301 մարդը Հայեր էին և կազմում էին ընդհանուր բնակչության 87,6%-ը: Մնացած 12,4%-ի մեջ 202 ընտանիք կամ 1065 մարդը՝ երեք գավառների ընդհանուր բնակչության 9,6% մահմեդականներ էին, իսկ 59 ընտանիք (305 մարդ) կազմող 2,8%-ը՝ այլազգիներ:

⁵²¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 468, 540-542; Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 331; Ռչստունի Վ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 65-66; Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա գրադավաժությունը, Եր., 1979, էջ 15, 57:

⁵²² Ավդալբեկյան Խ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 17:

⁵²³ XIX դարասկզբի ամբողջ Լոռու դիստանցիայի ժողովրդագրական դրություն մասին մանրամասն տե՛ս Саркисян Г., նշվ. աշխ., էջ 90-91:

⁵²⁴ Кавказский календарь на 1851 год, Тифлис, 1850, отд. III, стр. 82.

Վերոհիշյալ գավառներում էթնոժողովրդագրական և կրոնա-դավանաբանական պատկերի զգալի փոփոխություններ գրանցվեցին արդեն հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում: Շուրջ մեկ տասնամյակ տևած ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների, գավառների սահմանամերձ դիրքի և դրանցով պայմանավորված մշտական թալանի, ավերի և գերեվարությունների հետևանքով վերոհիշյալ շրջաններում նկատվեց ազգաբնակչության թվի կտրուկ նվազում (1817 թ. Փամբակի և Շորագյալի գավառներում ապրում էր ընդամենը 500 աղքատացած ընտանիք)⁵²⁵: Դրությունը փոխվեց միայն XIX դարի 20-ական թվականների սկզբներից, երբ ռուսների համար հաջողությամբ ավարտված պատերազմների, երկրամասում տիրող խաղաղություն, նաև ցածր հարկերի հետ կապված, սույն շրջաններում նորից գրացվեց ազգաբնակչության թվի վերելք, այնպես, որ արդեն 1824-1825 թթ. սկզբներին Փամբակի, Շորագյալի և Լոռու գավառներում բնակչության ընդհանուր թիվը, գերազանցելով 1804-1805 թթ. ցուցանիշը (2102 ընտանիք), հասավ մինչև 2150 ընտանիքի: Միևնույն ժամանակ լուրջ փոփոխություններ նկատվեցին նաև ազգաբնակչության կրոնա-դավանաբանական պատկերում: Ազգաբնակչության թվի աճն եղավ հօգուտ մահմեդական և ի վնաս քրիստոնեական և մասնավորապես հայկական տարրի. Փամբակի, Շորագյալի և Լոռու գավառներում գրեթե եռապատիկ անգամ աճեց մահմեդականների թիվը: 1804-1805 թթ. ցուցանիշի 202 ընտանիքի դիմաց, որ ընդհանուր բնակչության միայն 9.6%-ն էր, 1824-1825 թթ. վերոհիշյալ երեք շրջաններում մահմեդականների թիվը հասավ 612 ընտանիքի, որն արդեն ընդհանուր բնակչության 28.5%-ն էր:

Հյուսիսային Հայաստանի վերոհիշյալ երեք գավառների պատմության մեջ հիրավի նշանակալից եղան XIX դ. 30-40-ական թվականները, երբ պարսկահայատակ հայերի ու արևմտահայերի զանգվածային գաղթի, ապա դրան հաջորդած Գյումրու բերդի շինարարության ավարտի, Գյումրի գյուղի քաղաք դառնալու և Ալեքսանդրապոլ վերանվանվելու, ինչպես նաև 1840 թ. երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման արդյունքում պատմության թատերաբեմ իջավ Անդրկովկասում երևի թե միակ՝ գերացանցապես հայ տարրով բնակեցված Ալեքսանդրապոլի գավառը⁵²⁶:

Ներկայացնենք Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի կամ ապագա (1840 թ.) Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմող Փամբակի, Շորագյալի և Լոռու գավառակների ժողովրդագրական ու կրոնադավանաբանական պատկերը 1828-1831 թթ.-ից մինչև 1840 թ.: Բարեբախտաբար երկրամասում հայություն հետայսու ևս գերիշխող տարր մնալուն սպառ-

⁵²⁵ АГАК, т. 5, ч. 1, стр. 115.

⁵²⁶ Պարսամյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958, էջ 85-86:

նացող մահմեդական վտանգը վերացավ արդեն մեկ-երկու տարի անց, երբ իրար հաջորդած ռուս-պարսկական (1826-1828թթ.) և ռուս-թուրքական (1828-1829 թթ.) պատերազմների արդյունքում գրանցվեց մահմեդական ազգաբնակչության թվի զգալի նվազում ի հաշիվ բավականին մեծ մասշտաբներ ընդունած արտագաղթի⁵²⁷: ճիշտ է նույն 1826-1829 թթ. ընթացքում կորուստներ եղան նաև տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչության շրջանում, սակայն պատերազմներին հաջորդած մասսայական ներգաղթերը, արմատապես փոխելով Փամբակի, Շորագյալի և Լոռու գավառների էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը՝ այս շրջաններում մեկընդմիջտ հաստատեցին հայ տարրի գերիշխանությունը մնացած ազգությունների նկատմամբ և Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան դարձրին տոկոսային հարաբերություններով ամենահայաշատը ամբողջ Անդրկովկասում: 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների հիման վրա կազմված պաշտոնական վարկածի համաձայն՝ ներգաղթներից հետո դիստանցիայում ապրում էր 4901 ընտանիք կամ 16641 մարդ (այս և ստորև բերվող թվային տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին), այդ թվում 214 ընտանիք կամ 620 մարդ հոգևորականներ, 3 ընտանիք կամ 20 մարդ մեկիքներ, 1536 ընտանիք կամ 5425 մարդ բնիկներ և 3148 ընտանիք կամ 10575 մարդ նորեկներ: Բնակչության ընդհանուր թվի 95,7%-ը հայեր էին (դրա 89,9%-ը կամ 14963 մարդը՝ հայ-լուսավորչականներ, իսկ 5,8%-ը կամ 963 մարդը՝ հայ-կաթոլիկներ), 3,3%-ը կամ 546 մարդը՝ մահմեդականներ, իսկ 1% կամ 169 մարդը՝ հույներ⁵²⁸: Նույն պաշտոնական տվյալներով Գյումրիում կար 503 ընտանիք կամ 1744 մարդ, որից 130 մարդը կամ 7,5%-ը մահմեդականներ, իսկ մնացած 1614 մարդը կամ 92,5%-ը հայեր էին⁵²⁹:

Գաղթականների տեղաբաշխման ու ներգաղթից հետո Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակի նկարագրությունը տալու նպատակով 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման վերոհիշյալ ձևագրերի քննությունը աշխատանքի Բ գլխում մեզ բերել է այն եզրակացություններ, որ եթե Գյումրու բնակչության թվի հարցում պաշտոնական տվյալները գրեթե կրկնակի անգամ նվազեցված են, ապա ամբողջ դիստանցիայի ժողովրդագրական պատկերը ներկայացնելիս տեղացիների (բնիկների) և դրանով պայմանավորված՝ նաև ընդհանուր բնակչության վերաբերյալ թվային տվյալները ուսճացված են: Ինչպե՞ս կարող էր արևմտահայերի ներգաղթից հետո Գյումրին ունենալ ընդամենը 503 ընտանիք, երբ գաղթի նախօրեին այստեղ եղած մոտ 100 ընտանիքին մինչև 1832 թ. աշնանը ավելացան նաև գաղթած կարսեցիների 600 և էրզրումցիների

⁵²⁷ Վիրաբյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 43:

⁵²⁸ Обзорение российских владении за Кавказом..., ч. 2, стр. 303-304.

⁵²⁹ Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 314:

200 ընտանիքներ⁵³⁰, չուրջ 300 ընտանիք բայազետցիներ (ժամանակակիցների վկայություններ՝ սրանք իրենց թվով գիջում էին միայն կարսեցիներին, կազմելով վերջիններիս թվի կեսը), մոտ 150 ընտանիք մշեցիներ, ալաշկերտցիներ, բասենցիներ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ: Հետևաբար 1829-1832 թթ. Գյումրու բնակչության ընդհանուր թիվը ընդամենը 503 ընտանիք դիտելը զուրկ է որևէ լուրջ հիմքից: Իրականում պաշտոնական կարծիքի համար հիմք հանդիսացող նույն 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ նախ պարզվեց, որ արևմտահայերի ներգաղթից անմիջապես հետո Գյումրի գյուղում բնակվում էին ոչ թե երկու, ինչպես հավաստում է պաշտոնական կարծիքը, այլ երեք ազգություններ՝ Հայեր, Հույներ և մահմեդականներ և երկրորդ, բնակչության թիվն էլ ոչ թե 503 ընտանիք է, այլ 1350 ընտանիք կամ 7250 մարդ (3980-ը արական, 3270-ը իգական սեռի)⁵³¹: Ինչ վերաբերում է Փամբակ-Շորապյալի դիստանցիայի 1829-1832թթ. ժողովրդագրական իրավիճակին, ապա մեր կարծիքով միմյանց հաջորդած ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ավարտին վերահիշյալ դիստանցիայում ուղղակի անհնարին էր 1536 ընտանիքի գոյությունը: Ինչպես նշել ենք աշխատանքի Բ գլխում, 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի սկզբին Նրևանի Հուսեին խանի հանկարծակի հարձակման, խաղաղ բնակչության շրջանում գերեզմարությունների, թալանի, գավառի տարածքից քրիստոնյա ու մահմեդական ազգաբնակչության գանգվածային արտագաղթի, ապա նաև սկսված նոր ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով դիստանցիայի մի հատվածում՝ Շորապյալի գավառում բնակչության ընդհանուր թիվը 1826թ. գրանցված 496 ընտանիքի կամ 3040 մարդու փոխարեն նվազել էր մինչև 175 ընտանիք կամ 980 մարդ: Այս դեպքում ինչպես կարող էր դիստանցիայի մյուս հատվածում՝ Փամբակի գավառում (Այսուհետև Փամբակի գավառի ժողովրդագրական դրությամբ մասին խոսելիս նկատի կունենանք նաև Բորչալուի գավառի այն հատվածը, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմի մեջ մտավ որպես Լոռու գավառակ), որ կրել էր գրեթե նույն զրկանքները, ինչ և Շորապյալը, 1828-1831 թթ. գաղթերի նախօրեին ապրել 1361 ընտանիք (եթե տեղաբնակների թիվը իրոք 1536 ընտանիք է, ապա դրանից 175 ընտանիք շորապյալցիներին հանելու դեպքում փամբակցիների թիվը կկազմի 1361 ընտանիք): Ընդունենք, որ Փամբակի գավառում պարսկահպատակ Հայերի ու արևմտահայերի գաղթերի նախօրեին կար 1361 ընտանիք: Կատարելի, որ 1828-1831 թթ. գանգվածային գաղթերի պայմաններում հարևան Շորապյալի գավառ են գաղթել 3591 ընտանիքներ՝ բնակչության ընդհանուր թիվն այս գավառում հասցնելով 3866 ընտանիքի կամ 21695

⁵³⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁵³¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

մարդու, մինչդեռ Փամբակի գավառից պետք է որ հեռացած լինեին 59 ընտանիքներ, քանզի 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն՝ 1828-1831 թթ. գաղթերից անմիջապես հետո այս գավառում ապրել է ընդամենը 1305 ընտանիք կամ 7280 մարդ⁵³² :

Այսպիսով, եթե սխալ են պաշտոնական տվյալները Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի բնիկ ազգաբնակչության թվի մասին, ապա ինքնըստինքյան ընդունելի չեն դրանք նաև 1829-1832թթ. գյուղական ազգաբնակչության (Արխիվային փաստաթղթերում Գյումրին գյուղերի շարքին չի դասվում սկսած 1826թ.) ընդհանուր թվի (4901 ընտանիք) տեսակետից:

Պարսկահայատակ Հայերի և մանավանդ արևմտահայերի զանգվածային գաղթերից անմիջապես հետո Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի էթնոտոլոգիզացրական և կրոնադավանաբանական իրական պատկերն այսպիսին էր. Դիստանցիայի բնակչության ընդհանուր թիվը 1824-1825 թթ. գրանցված 2150 ընտանիքից հասավ 5171 ընտանիքի, որից 1350 ընտանիքը (7250 մարդ)՝ 26%-ը ապրում էր Գյումրիում, իսկ 3821 ընտանիքը (21725 մարդ) կամ 74%-ը՝ գյուղական վայրերում: Կորուկ փոխվեց դիստանցիայի ազգաբնակչության կրոնադավանաբանական պատկերը: Եթե 1824-1825 թթ. Հայերը կազմում էին ընդհանուր բնակչության թվի 70%, իսկ այլազգիները՝ 30%, ապա գաղթերից հետո Հայերի թիվը հասավ 95%-ի, փոխարենը այլազգիների թիվը նվազեց մինչև 5%: Ընդ որում, միատարրությունը (Հայաշատությունը) ամբողջ դիստանցիայում առանձնանում էին Շորագյալի գավառը և հատկապես Գյումրին, որ XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից արդեն ամենահայաշատ (չնայած նորաստեղծ լինելու հանգամանքին) քաղաքն էր ամբողջ Անդրկովկասում⁵³³: Գավառում 2516 ընտանիքից (տե՛ս աղյուսակ 13) Հայեր էին 2482-ը (14317 մարդ)՝ գավառի գյուղական բնակչության ընդհանուր թվի ճնշող մեծամասնությունը՝ 98,6%, մահմեդականներ էին միայն 34 ընտանիքը (128 մարդ), այսինքն բնակչության միայն 1,4%-ը: 1350 ընտանիք ունեցող Գյումրիում Հայեր էին բնակչության 96%-ը, Նույներ՝ 3%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ միայն 1%-ը⁵³⁴: Համեմատության համար ասենք, որ Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաքում՝ Երևանում, նույն 1829-1832 թթ. բնակչության ընդհանուր թվից՝ 2751 ընտանիքից (11463 մարդ) Հայեր էին 944 ընտանիքը (4132 մարդ) կամ միայն 34%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ 1807

⁵³² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82:

⁵³³ Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, Հ. Ա, էջ 61-62:

⁵³⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

ընտանիքը (7331 մարդ) կամ 66%-ը⁵³⁵ : Այս ցանկում թե՛ Հայերի թվով և թե՛ մահամեղականների հետ ունեցած տոկոսային հարաբերությունները երրորդն ու վերջինը Փամբակի գավառն էր : 1824-1825 թթ. գավառում ազգաբնակչության մեջ գերակշռող տարրը Հայերն էին՝ 547 ընտանիք (72,2%) : Արխիվային նյութի գրեթե իսպառ բացակայությունը Հնարավորություն չի տալիս սակայն փոքրիչատե պատկերացում կազմելու գավառի հաջորդ երեք-չորս տարիների ժողովրդագրական իրավիճակի մասին : Այնուամենայնիվ, ձեռքի տակ եղած աղբյուրների⁵³⁶ և մանավանդ «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունները այն համոզման, որ 1828-1831 թթ. գաղթների նախօրեին վերոհիշյալ հարցում լուրջ փոփոխություն 1824-1825 թթ. տվյալների համեմատ չի եղել : Մինչդեռ 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալները վկայում են, որ գավառում արդեն ապրում էր 1305 ընտանիք կամ 7280 մարդ, որից Հայեր էին 1133 ընտանիքը (6249 մարդ)՝ 86,8%-ը, և այլազգիներ, գերազանցապես մահամեղականներ էին 172 ընտանիքը (1031 մարդ) կամ 13,2%-ը⁵³⁷ :

Հայահավաքման գործընթացը Հյուսիսային Հայաստանի այս հատվածում շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, երբ հարյուրավոր գաղթական ընտանիքներ, չհամակերպվելով իրենց նոր բնակավայրերում ստեղծված պայմաններին, նորից բռնեց

ցին գաղթի ճամփան, որը նրանցից շատերին (459 ընտանիք) բերեց Փամբակ-Շորապյալ : Արդյունքը եղավ այն, որ երկրամասում իր բնակչության միատարրությունը առանց այն էլ աչքի ընկնող Շորապյալի գավառի գյուղական ազգաբնակչության թիվը XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին հասավ 2830 ընտանիքի (տե՛ս աղյուսակ N 15), որից Հայեր էին 98,8%-ը (2796 ընտանիք), մահամեղականներ՝ 1,2%-ը (34 ընտանիք) :

Երեսնական թվականների երկրորդ կեսին դիտանցիա վերագաղթած 459 ընտանիքներից Փամբակի գավառի 41 գյուղերում⁵³⁸ տեղավորվածները (145 ընտանիք) և՛ քանակապես, և՛ էթնոժողովրդագրական կազմով զգալիորեն տարբերվում էին Շորապյալի գավառում հաստատվածներից (314 ընտանիք), որոնք միայն Հայեր էին : Մինչդեռ Փամբակում հաստատված նորեկներից Հայեր էին միայն 117 ընտանիքը (701 մարդ), 28 ընտանիքը մահամեղականներ էին (58 մարդ), ուստի և հույներ (111 մարդ)⁵³⁹ : Այսուհանդերձ Փամբակում ևս XIX դ. 30-ական թվականների վերջերին գրանցվեց ազգաբնակչության թվի աճ՝ մինչև

⁵³⁵ Зелинский С. Город Эриван, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, (այսուհետև՝ СМОПН), вып. 1, отд. 1, Тифлис, 1881, стр. 40-41.

⁵³⁶ Обзорение российских владении за Кавказом..., ч. 2-4, СПб., 1836.

⁵³⁷ ՀՀ ՊԿԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82 :

⁵³⁸ Կորկոտյան Զ., նշվ. աշխ., էջ XXIX-XXX :

⁵³⁹ Նույնը :

1450 ընտանիք (8150 մարդ)⁵⁴⁰ : Ընդ որում, Հայերի քանակը գավառում թվապես զգալիորեն աճելով, 1829-1832 թվականների 1133 ընտանիքի փոխարեն 1830-ականների վերջին Հասավ մինչև 1250 ընտանիքի (6950 մարդու), իսկ այլազգիներինը՝ միայն 200 ընտանիքի (1829-1832 թթ. 172 ընտանիքի փոխարեն) :

Այսպիսով XIX դարի 30-ական թթ. վերջին՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորման նախօրեին, ապագա գավառի հիմք հանդիսացող Փամբակ-Շորազյալի դիստանցիան ուներ էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական հետևյալ պատկերը : Միայն գյուղական ազգաբնակչության թիվը կազմեց 4280 ընտանիք կամ 24017 մարդ (13681-ը արական, 10336-ը իգական սեռի) : Ընդ որում, իբրև ճնշող մեծամասնություն, Հայերը 4046 ընտանիք կամ 22689 մարդ էին (12924-ը արական, 9765-ը իգական սեռի) և կազմում էին դիստանցիայի գյուղական ազգաբնակչության ընդհանուր թվի 94,5%-ը, այն դեպքում, երբ այլազգիները 234 ընտանիքով կամ 1328 մարդով (757-ը արական, 571-ը իգական սեռի) դիստանցիայի գյուղական բնակչության մեջ բացարձակ փոքրամասնություն էին՝ միայն 5,5% :

Ցավոք, արխիվային նյութի բացակայության պատճառով չենք կարող որոշակի պատկերացում կազմել այդ նույն ժամանակահատվածում Փամբակ-Շորազյալի դիստանցիայի միակ քաղաքը հանդիսացող Ալեքսանդրապոլի էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական իրավիճակի մասին : Աղքատիկ տեղեկություն կա 1834 թ. Ապարանի Զամգիի մահալի Մալին-քենդ գյուղից 5 ընտանիքի⁵⁴¹ և Փամբակի Ղարաքելիխայից մոտ 100 ընտանիք նախկին էրզրումցիներին⁵⁴² Գյումրի գաղթելու մասին, ինչպես նաև մոտ 77 ընտանիքների՝ Գյումրուց անհայտ ուղղությամբ հեռանալու վերաբերյալ⁵⁴³ : Մնում է ենթադրել, որ այսպիսի աննշան փոփոխությունները չէին կարող առաջ բերել Գյումրու կրոնադավանաբանական պատկերի էական փոփոխություններ 40-ական թվականների սահմանադրին :

Այսպիսով, պարսիկահայերի, ապա արևմտահայերի ներգաղթի, ինչպես նաև XIX դ. 40-ական թվականների սկզբներին տեղի ունեցած նոր ու բավականին իրատեսական վարչատարածքային բարեփոխման հետևանքով ձևավորվեց Անդրկովկասում ազգաբնակչության կազմի տեսակետից ամենամիատարր ու Հայեցի Ալեքսանդրապոլի գավառը : Գավառի ազգաբնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ խախտվեց միայն XIX դ. 40-ական թվականների կեսերին, երբ ցարական կառավարությունը մի քանի հետաձգումներից հետո վերջապես կյանքի կոչեց Անդրկովկասում մեծաթիվ ոռու գաղթականների,

⁵⁴⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, Փոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82 :

⁵⁴¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, Փոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 447, էջ 32-33 :

⁵⁴² Բաջբերունի, նյվ. աշխ., էջ 3-4 :

⁵⁴³ ՀՀ ՊԿՊԱ, Փոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 84, մաս Բ :

գերազանցապես աղանդավորների, վերաբնակեցնելու նախօրոք մշակած ծրագիրը⁵⁴⁴: Երկրամասը Ռուսաստանի համար հուսալի էլթնիկական տարրով բնակեցնելու հարցը ցարական կառավարութայն համար առաջնահերթ խնդիր դարձավ դեռևս XIX դ. 20-ական թվականներից: Ընդ որում, հուսալի տարր ասելով թե՛ ցարական չինովնիկները և թե՛ Կովկասի կուսակալ Ի. Պասկևիչը նկատի ունեին միայն մայրուստ կազակներին, որոնց տեղավորելով Անդրկովկասի և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանի սահմանամերձ վայրերում, ցարական կառավարութայնը մտադիր էր Ռուսաստանից հետագա պարբերաբար համարունների հաշվին ձևավորելու այսպես կոչված «Արաքսի կազակությունը»: 80000 կազակներ ընդունելու, նրանց սահմանամերձ շրջաններում բնակեցնելու, ինչպես նաև կազակային 10 օկրուգներ (յուրաքանչյուր օկրուգն ունենալու էր 200000 դեպատին հող և 8000 բնակիչ) ստեղծելու նպատակով 1827 թ. կոմս Պլոտր Տոլստոյի գլխավորությամբ նույնիսկ ստեղծվեց հատուկ կոմիտե⁵⁴⁵, սակայն վերոհիշյալ ծրագրի իրագործումը գերազանցապես մեծ ծախսեր ու երկար ժամանակ պահանջելու պատճառով այդ շրջանում իրագործելի չէր: Այդ պատճառով էլ ցարական կառավարութայնը, դրա իրագործումն ապագային թողնելով, իր սահմանամերձ շրջանների գոնե մի մասը էլթնիկական հուսալի տարրով շուտափույթ բնակեցնելու հարցի լուծումն առայժմ տեսնում էր Պարսկաստանից հայերի գանգավածային ներգաղթ կազմակերպելու մեջ:

Արևելյան Հայաստանում մայրուստ կազակներ վերաբնակեցնելու Պասկևիչի երկրորդ և երրորդ ծրագրերը ևս, որ արքունիք ներկայացվեց 1829, ապա 1830 թթ., կրկին վերոբերյալ պատճառներով չհաջողվեց իրագործել: Փոխարենը, ինչպես արդեն ասվել է, ընդամենը 95000 ուսուկով ու 380000 ու. արծաթով ուսուկական կառավարութայնը կազմակերպեց 12357 ընտանիքների գաղթը Տաճկահայաստանից: Անդրկովկասի ուսուկականացմանը ցարական կառավարութայնը լրջորեն ձեռնամուխ եղավ միայն XIX դ. 40-ական թվականների կեսերից, երբ տարածաշրջանում իր տիրապետութայնն ավելի ամրապնդելու նպատակով առայժմ միայն Արևելյան Հայաստանում սկսեց վերաբնակեցնել մեծ թվով ուսուկա աղանդավորների: Հետագա իրագործութայնները ցույց տվեցին, որ չնայած Անդրկովկասյան երկրամասի ուսուկականացման պատկերիչան նախագծերի ընդհանուր առմամբ մերժմանը, դրանց որոշ հողվածներ մի քանի ամիս անց սկսեցին գործադրվել: Սա ըստ էութայն Արևելյան Հայաստանը ուսուկա աղանդավորներով վերաբնակեցնելու ցարական կառավարութայն քաղաքականութայն սկիզբը եղավ: Իսկ Ալեք-

⁵⁴⁴ Ռուս աղանդավորներով Անդրկովկասյան երկրամասը վերաբնակեցնելու ցարական կառավարութայն վերոհիշյալ քաղաքականութայն մասին մանրամասն տե՛ս Հայթյայն Ա., Հայաստանի ուսուկա վերաբնակները 1830-1920 թթ., Եր., 1989:

⁵⁴⁵ Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և հայ-ուսուկական հարաբերութայնները, Եր., 1947, էջ 104-105:

ասանդրապոլի գավառի ուսուսականացումը բուռն թափով սկսվեց միայն XIX դ. 40-ական թվականների կեսերից: 1844թ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ ռազմուղու վրա, Լուսվա Մեծ Դարաքրիխա գյուղի օգտագործման տակ գտնվող Օրբելիանների կալվածատիրական հողերում, որ աչքի էին ընկնում առողջ կլիմայով և հարմար էին անասնապահության ու հողագործության համար, հիմնվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի առաջին ուսուսական գյուղը՝ Վորոնցովկան⁵⁴⁶: Վերջինիս բնակիչները՝ մեծամասամբ Օրենբուրգի և Սարատովի նահանգներից ելած մոլոկաններ, Անդրկովկասում էին հայտնվել դեռևս 1834 թ. և շուրջ մեկ տասնամյակ տևած թափառումներից հետո միայն կարողացան հիմնել Վորոնցովկան: 1849 թ. գյուղն ուներ արդեն 141 ընտանիք, մեկ տարրի անց ավելացավ ևս 143 ընտանիք, որից 122-ը Արևելյան Հայաստան էր եկել դեռևս 1834-1836 թթ.⁵⁴⁷: Արխիվային նյութերից հստակ երևում է, որ բնակչության թվի արհեստական աճն ի հաշիվ նոր վերաբնակների Վորոնցովկայում շարունակվել է նաև հետագա տարիներին: Այսպես, այստեղ վերահաստատվելու նպատակով արդեն 1846 թ. սկզբին գավառի Փամբակի տեղամասի պետին էին դիմել Գանձակի և Շամախու նահանգների մի շարք գյուղերի ուսուսակալներ, որոնք չզիմանալով տեղական կլիմային և ժողովրդի ոչ բարեհամբույր վերաբերմունքին՝ թույլտվություն էին խնդրում տեղափոխվելու Ալեքսանդրապոլի գավառ: Այս մասին Կովկասի փոխարքային տեղեկացնելով՝ Ալեքսանդրապոլի գավառապետը միաժամանակ նշում էր, թե Շամախու նահանգի Թոփչի գյուղի ողջ ուսուսակալները չեն ընդունում իր բացառությունը (երկու ընտանիք Ելենովկայում և հինգ ընտանիք Նովոսարատովսկայայում) իր թույլտվությամբ վերաբնակվել են Վորոնցովկայում⁵⁴⁸: Թե ուսուսական կառավարության կողմնակալ քաղաքականությունն ինչ ազդեցություն ունեցավ այս գյուղի բնակչության հետագա աճի վրա, պարզ երևում է XIX դ. հետագա ընթացքում իրար հաջորդած մարդահամարների տվյալներից: Այսպես, 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով Վորոնցովկայում ազգաբնակչության թիվը 926 մարդ էր (450-ը արական, 476-ը իգական սեռի)⁵⁴⁹, ապա 15 տարի անց՝ 1867 թ. հասավ արդեն 2284 մարդու (1189-ը արական, 1095-ը իգական սեռի)⁵⁵⁰:

Վորոնցովկայի հիմնադրման տարում Ալեքսանդրապոլ-Դիլիջան ճանապարհի վրա՝ Համզաչիմանի մոտ, հիմնվեցին ևս երկու ուսուսական գյուղեր՝ Նիկիտինոն և Վոսկրեսենովկան⁵⁵¹: Նիկիտինոն 1852 թ. ուներ

⁵⁴⁶ Խոջաբեկյան Վ. Ե., նշվ. աշխ., էջ 48:

⁵⁴⁷ Հայթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:

⁵⁴⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 329, էջ 361:

⁵⁴⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 510-547:

⁵⁵⁰ Кавказский календарь на 1899 год, Тифлис, 1898, отд. III, стр. 3.

⁵⁵¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 359, էջ 6:

56 ընտանիք կամ 388 մարդ (204-ը արական, 184-ը իգական սեռի)⁵⁵²: Վոսկրեսենովկայում 1852 թ. դրուվթյամբ ապրում էր 61 ընտանիք կամ 375 մարդ (194-ը արական, 181-ը իգական սեռի)⁵⁵³:

Արևելյան Հայաստանի ուսուսականացման գործընթացի հաջորդ փուլը սկսեց իրագործվել XIX դ. 40-ական թվականների վերջերին, երբ ցարական կառավարությունը, հաշվի չառնելով Արևելյան Հայաստանի տեղացի գյուղացիության հողաձաքարով վիճակը, Սևանա լճի ավազանում, Ալեքսանդրապոլի գավառում, Լոռվա դաշտում և այլուր հայկական գյուղական համայնքներից ընդարձակ հողակտորներ առանձնացրեց՝ ուս աղանդավորների վերաբնակեցման համար ստեղծելով այսպես կոչված՝ «Հատուկ ֆոնդ»: Վերաբնակեցման այս նոր փուլն ամբողջովյամբ իրագործվեց Երևանի գավառապետ Բալավատսկու և վերևում արդեն հիշված Ֆադեևի ծրագրով: Վերջինս Արևելյան Հայաստանը ուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու իր ագրեսիվ ձգտումների մեջ գերազանցեց Բալավատսկուն: 1849 թ. մայիսի 13-ին Երևանի նահանգապետին ներկայացրած իր գեկույցում Ֆադեևը գրում էր, թե Ալեքսանդրապոլի գավառում գտել է երկու հարմար տեղամաս ուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու համար: Դրանցից մեկը «Շորագլխի էլիդար կոչված վայրն է, ուր համաձայն այս տարվա չափումների կա շուրջ 6928 դեսյատին օգտակար հողամաս, հետևաբար յուրաքանչյուր ընտանիքի համար 30 դեսյատին հող նախատեսելով, այնտեղ կարելի է բնակեցնել մինչև 230 ընտանիք»⁵⁵⁴: Գտնվելով Ալեքսանդրապոլ-Ախալցխա ճանապարհի վրա՝ տեղամասը հեռու էր արդեն գոյություն ունեցող ուսական (դուխոբորների ու մոլոկանների) գյուղերից, այնպես որ Ֆադեևի համոզմամբ ու գավառապետի կարծիքով՝ ոչ մի խոչընդոտ չկար այն ուս վերաբնակներով զբաղեցնելու համար:

Ռուսներով վերաբնակեցնելու համար նախատեսված երկրորդ տեղամասը, ըստ Ֆադեևի, հենց Ալեքսանդրապոլ քաղաքն էր, ուր նա առաջարկում էր բնակեցնել 20 ընտանիք միայն արհեստավորների⁵⁵⁵: Նրա ծրագրի առաջնահերթ խնդիրը ընդհանրապես Ալեքսանդրապոլի հարթավայրի և Ախուրյան գետի միջին հոսանքի ձախափնյա բոլոր տարածությունների վերաբնակեցումն էր ուսաներով: Նա մտորում էր ուսական գյուղեր հիմնել նաև Ալեքսանդրապոլ-Դիլիջան մայրուղու ամբողջ երկարությունը՝ գտնելով, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի հատկապես Լոռվա դաշտի բնակեցումը ուսաներով բացառիկ նշանակություն կունենա Երևանի ու Թիֆլիսի նահանգներն իրար միացնող ուղեհանգույցում ուժեղ հենակետ ստեղծելու տեսակետից: Ալեքսանդրապոլի գավառը ուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու Ֆադեևի ծրագրի

⁵⁵² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 548-562:

⁵⁵³ Նույն տեղում էջ 491-508:

⁵⁵⁴ Հայթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 47:

⁵⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 47:

մեկը Հենց գավառի բոլոր ճանապարհները ռուսական գյուղերով շրջապատեն էր⁵⁵⁶ : Ի դեպ, 1840-ական թթ. ռուս աղանդավորները ութ-ինը գյուղեր (Բողրանովկա, Սյավյանկա, Գորելոյե և այլն) Հիմնեցին նաև Ախալքալաքի գավառի Հարավ-արևելքում՝ դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող ճանապարհի վրա⁵⁵⁷ :

Ցարական կառավարությունը Ֆադեևի վերոհիշյալ նախագծերին լրջորեն անդրադարձավ արդեն 1850 թ. սկզբներից, երբ Երևանի նահանգում արխիվային տվյալների համաձայն արդեն հաստատվել էին մոտ 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներ⁵⁵⁸ : Վերաբնակեցման պաշտոնապես թույլատրությունից (1850 թ. մարտի 28) Արևելյան Հայաստան տեղափոխվեցին և 15080 դեպատին 3574 սաժեն հողի վրա (այդ թվում Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ Էլիզար տեղամասում 6928 դեպատին 1574 սաժեն, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մոտ 60 դեպատին, Դարաչիչազի և Ալեքսանդրապոլի միջև ընկած Միսխանա տեղամասում՝ 1906 դեպատին) հաստատվեցին ևս 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներ : Յուրաքանչյուր նորեկ ընտանիք կառավարությունից 1848 թ. դեկտեմբերի 9-ի որոշմամբ տրվում էր 8-ամյա հարկային արտոնություն ու մեկ անձի համար միջինը 6-7 դեպատին հող (այդ որոշումը կամուրջին Անդրկովկաս եկած և այստեղ կրկին ուղղափառ հավատքի դարձած բոլոր վերաբնակիչներին 25 տարով ազատվում էր հարկերից)⁵⁵⁹ : Դա այն դեպքում, երբ Ատրպետի հավաստմամբ՝ մեկ անձի համար տեղաբնակ Հայերը ունեին միայն 1-3 դեպատին հող (չատ հայկական գյուղեր նույնիսկ արոտատեղեր չունեին իրենց սահմաններում), թաթարները (թուրքերը, պարսիկները)՝ 4-5 դեպատին, իսկ ուղղափառ հույները՝ 5-6 դեպատին⁵⁶⁰ :

Թե 1850 թ. հետո Արևելյան Հայաստանում վերաբնակեցված վերոհիշյալ 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներից քանիսը վերջնականապես հաստատվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառում, արխիվային նյութի բացակայություն պատճառով ճշտիվ նշելն անհնար է : Եվ այնուամենայնիվ ի մի բերելով մեր ունեցած տվյալները գավառում հաստատված ռուս աղանդավորների վերաբերյալ, կարելի է արձանագրել հետևյալը. XIX դարի կեսից բուռն թափով սկսված Անդրկովկասյան երկրամասի ռուսականացման ցարական կառավարությունից քաղաքականության արդյունքում Ալեքսանդրապոլի գավառի միայն Փամբակի և Լոռվա տեղամասերում 383 ընտանիք կամ 2232 ռուս վերաբնակները հիմնեցին չորս գյուղեր :

⁵⁵⁶ Հայթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 48 :

⁵⁵⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Միլքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 217 : :

⁵⁵⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, Փոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 359, էջ 10 :

⁵⁵⁹ Հայթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92 :

⁵⁶⁰ Ատրպետ, Հողատիրությունը Կովկասում, Ալեքսանդրապոլ, 1906, էջ 34 :

Աղյուսակ 15. Ալեքսանդրապոլի գավառի ուսու վերաբնակների թիվը Համաձայն 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	գավառանք	տեղամաս
1. Վուկրեսենովկա	61	194	181	375	մոլոկան	Փամբակի
2. Նիկիտինո	56	204	184	388	մոլոկան	Փամբակի
3. Վորոնցովկա	170	450	476	926	մոլոկան	Լոռու
4. Պրիվոլնոյե	96	266	277	543	ուղղափառ	Լոռու
Ընդամենը	383	1114	1118	2232		

Ընդ որում, եթե Փամբակի տեղամասում հիմնված Վուկրեսենովկա և Նիկիտինո գյուղերը բնակեցվեցին բացառապես ուսու աղանդավորներով (117 ընտանիք), ապա Լուվա տեղամասում հիմնված երկու գյուղերից (Պրիվոլնոյե և Վորոնցովկա) աղանդավորական էր միայն վերջինը, մինչդեռ Պրիվոլնոյեն հիմնվեց աղանդավորների հետ միաժամանակ գավառում վերաբնակեցված 96 ընտանիք ուղղափառ ուսուների կողմից⁵⁶¹։ Ինչ վերաբերում է ուսու աղանդավորների 20 արհեստավորական ընտանիքներ Ալեքսանդրապոլում վերաբնակեցնելուն, ապա մեր ուսեցած տվյալներով այս գործընթացն իր նախնական փուլում ընթանում էր Համեմատաբար դանդաղ. մինչև 50-ական թվականների կեսերը ցարական կառավարությունը հաջողվել էր քաղաքում տեղավորել ընդամենը 14 ուսու աղանդավոր⁵⁶²։ Իսկ արդեն 50-ական թվականների վերջերին այդ թիվը կտրուկ աճեց և Ալեքսանդրապոլի գավառապետի՝ Երևանի նահանգապետին ներկայացրած գեկուցագրի Համաձայն՝ քաղաքում Հասավ 124 մարդու (67-ը արական, 57-ը իգական սեռի)⁵⁶³։

Ալեքսանդրապոլի գավառի XIX դ. 40-50-ական թվականների էթնոսոցիոլոգիական և կրոնադավանաբանական պատկերի ձևավորման վրա որոշակի ազդեցություն թողեցին նաև այլ գործոններ։ Դրանցից կարելի է առանձնացնել ժամտախտի Համաճարակը, որ դեռ 30-ական թվականների վերջերին մոլեզնում էր Վրաստանի Հարավային սահմանամերձ շրջաններում⁵⁶⁴, իսկ կարճ ժամանակ անց տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստանի տարածք և ընդգրկեց նաև Ալեքսանդրապոլի գավառն ու մանավանդ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը։ Թե գավառում ե՞րբ և ո՞րտեղ երևան եկան առաջին հիվանդները, տվյալների բացակայություն պատճառով պարզել հնարավոր չեղավ։ Դրանցից առաջինները վերաբերում են միայն 1840թ. աշնան կեսերին, երբ Համաճարակը գավառում արդեն ընդունել էր բավականին մեծ մասշտաբներ։ Ի դեպ, հիվանդությունը հետևանքով գրանցված զոհերի մասին պաշտոնական

⁵⁶¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 563-585:

⁵⁶² Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854, отд. III, стр. 332-333.

⁵⁶³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս, էջ 63:

⁵⁶⁴ Մինչև XIX դարի 50-ական թվականներն Անդրկովկասում բռնկված ժամտախտի և խոլերայի Համա ճարակների մասին մանրամասն տե՛ս Երիցով Ա., Чума в Закавказьи, (Исторический очерк), Тифлис, 1879; Նույնի, История холерных эпидемии в Закавказьи, Тифлис, 1872.

տվյալները գերազանցապես վերաբերում են միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքին: Այսպես, 1840 թ. հոկտեմբերի 17-ին օտարադավանների գործերով նախարար Բյուրովին ներկայացրած իր գեկուցագրում գեներալ Ե. Գոլովինը Ալեքսանդրապոլում համաճարակի հասցրած վնասների մասին գրում էր. «Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ Ալեքսանդրապոլում ժանտախտի ի հայտ գալուց մինչև հոկտեմբերի 7-ը հիվանդացել է 126 մարդ, որից 88-ը մահացել է, իսկ մնացած 38-ը գտնվում է կասկածելի վիճակում»⁵⁶⁵: Ժանտախտի համաճարակը քաղաքում շարունակվել է նաև հաջորդ մեկ-երկու ամիսների ընթացքում և մեր կարծիքով նահանջել է միայն ցուրտ ձմռան գալստյան հետ: Այդ են վկայում 1840թ. դեկտեմբեր-1841թ. հունվար ամիսների ընթացքում գեներալ Ե. Գոլովինի՝ կոմս Ստրոգանովին ներկայացրած գեկուցագրերը: 1840 թ. դեկտեմբերի 22-ի N 552 գեկուցագրով Գոլովինը տեղեկացնում էր, թե «նոյեմբերի 25-ից մինչև դեկտեմբերի 19-ը Ալեքսանդրապոլում ժանտախտով ախտահարվել է միայն երեք մարդ, որի հետևանքով հիվանդների թիվը քաղաքում նվազել է մինչև 37-ի (գեկուցագրին հաջորդած օրերի ընթացքում սրանցից 6-ը մահացել էր, 29-ը՝ առողջացել, 2-ը կասկածելի վիճակում էին)»⁵⁶⁶, ապա արդեն 1841 թ. հունվարի 8-ով թվագրված իր N 4 գեկուցագրում Գոլովինը նույն Ստրոգանովին հայտնում էր քաղաքում հիվանդության իսպառ վերացման մասին⁵⁶⁷: Մեր կարծիքով համաճարակն Ալեքսանդրապոլում գերազանցապես տարածված է եղել ռուսական զինվորականության շրջանում, և ժանտախտի զոհ դարձածների մասին վերոհիշյալ թվային տվյալները մեծամասամբ վերաբերում են հենց Ալեքսանդրապոլում կանգնած ռուսական զորքերին, և ոչ թե քաղաքային բնակչությանը: Դա է վկայում նաև գեներալ Գոլովինի արդեն հիշված 1840թ. դեկտեմբերի 22-ի գեկուցագիրը՝ ներկայացված կոմս Ստրոգանովին, որում մասնավորապես նշվում էր, թե «Ժանտախտն Ալեքսանդրապոլում մանավանդ տարածված է ռուսական զորքերում՝ ցածրաստիճան սպայական անձնակազմի և զինվորականության շրջանում»⁵⁶⁸: Ինչ վերաբերում է քաղաքային բնակչությանը, ապա մեր կարծիքով համաճարակի զոհերի թիվն այս շրջանում չպետք է մեծ լիներ հետևյալ պատճառով: Նախևառաջ, եթե այդպիսիք քաղաքում մեծ թիվ կազմեին, ապա անպայման հիշված կլինեին 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերատուգում» ձեռագրերում, ինչպես հիշվել են մեր կողմից արդեն նշված այն 77 ընտանիքները, որոնք քաղաքից հեռացել էին անհայտ ուղղությունը: Եվ վերջապես, եթե համաճարակի զոհերն իրոք մեծաթիվ էին, ապա անհնար է, որ քաղաքի ժողովրդագրական դրու-

⁵⁶⁵ АКАК, т. 7, стр. 85.

⁵⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 87.

⁵⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 88:

⁵⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 87.

Թյան մեջ որևէ, թեկուզև աննշան հետընթաց չնկատվեր: Մինչդեռ արևիվային փաստաթղթերով ու մեր ձեռքի տակ եղած տվյալներով դա չի փաստվում: Ընդհակառակը, XIX դ. ամբողջ 40-ական թվականների ընթացքում նկատվում է քաղաքային բնակչության պարբերական և համաչափ անընդհատ աճ: Այսպես, եթե զանգվածային ներգաղթերից հետո Շորապյալի գավառի Գյուլմրի գյուղում բնակչության թիվը հասավ 1350 ընտանիքի (7250 մարդու), ապա արդեն 1848թ. Ալեքսանդրապոլի ուներ 1957 ընտանիք, այդ թվում հայեր էին 1871 ընտանիքը, որ կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչության 95,6%-ը: Հուլյներ էին միայն 27 ընտանիքը կամ 1,4%-ը, մահմեդականներ՝ 59 ընտանիքը կամ 3%-ը⁵⁶⁹:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքում բնակչության թվի համաչափ աճ է դիտվում նաև հաջորդ տարիների ընթացքում: Այսպես, եթե 1849 թ. Փաղեկի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառը ոռոս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու նախագիծը կազմելու նախօրեին, Ալեքսանդրապոլը նորաստեղծ Երևանի նահանգում իր մարդաչափային ցուցանիշից հետո երկրորդն էր (1962 ընտանիք կամ 10260 մարդ) և առաջինն իր բնակչության միատարրության մասին (հայեր էին 95,8%-ը, 1,3%՝ հուլյներ, 2,5%-ը մահմեդականներ)⁵⁷⁰, ապա 1850-1851 թթ.՝ վերոհիշյալ ծրագրի արդեն իրագործման պահին, քաղաքային բնակչության թիվը հասավ 11280 մարդու (6000-ը արական, 5280-ը իգական սեռի): Մրևնույն ժամանակ քաղաքում երևան եկան ցարական կառավարության՝ Արևելյան Հայաստանը ոռոսներով վերաբնակեցնելու առաջին թույլ նկրտումները. հայ, հուլյն և մահմեդական բնակչության կողքին Ալեքսանդրապոլում հայտնվեցին առաջին ոռոս վերաբնակները՝ 11 մարդ, որ կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչության 0,1%-ը: Քաղաքային բնակչության մնացած 99,9%-ը ըստ ազգությունների ուներ հետևյալ պատկերը. հայերն Ալեքսանդրապոլում ճնշող մեծամասնություն էին և կազմում էին քաղաքային բնակչության 94,9%-ը (10696 մարդ), մահմեդականներ էին 3,6-ը (410 մարդ), հուլյներ՝ միայն 1,4%-ը (163 մարդ)⁵⁷¹:

Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության շրջանում ժամտախտի համաճարակի բռնկվելու ժամանակին ու հասցրած վնասներին, ապա ինչպես արդեն նշեցինք, նյուլթի բացակայության պատճառով այդ մասին ստույգ խոսել հնարավոր չէ: Հայտնի է միայն, որ համաճարակի գավառի գյուղական վայրերում գոյատևեց շատ ավելի երկար ու համաճայն գեներալ Գոլովինի 1841 թ. նոյեմբերի 16-ի օտարազավանների գործերով նախարար Բլուդովին ներկայացրած N 942 գեկուցագրի՝ «... այս անգամ ևս Աստոծ օգնությունը կասեցվեց

⁵⁶⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97:

⁵⁷⁰ Кавказский календарь на 1850 год, Тифлис, 1849, отд. III 33-34.

⁵⁷¹ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 141, стр. 343.

միայն սույն տարվա նոյեմբերի սկզբներին»⁵⁷²: Իսկ գյուղերում համաճարակի զոհերի և հիվանդների թվի անորոշության մեջ մեղքի իրենց բաժինն ունեին նաև հիվանդների հարազատները, որոնք ամեն զնով իշխանություններից թաքցնում էին իրենց հիվանդ ազգականներին: Սույն զեկուցագրում գեներալ Ե. Գոլովինը գրում էր. «Թե վարակի տարածման շրջանում ապրում է ավելի քան 23000 մարդ, և չափազանց դժվար է այս թվից հիվանդներին պարզելը. «Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի գավառի Համամուլ գյուղում բնակիչները չէին թողնում ստուգել իրենց տները: Ի վերջո մենք գեներալ օւժով հասանք մեր ուզածին և պարզվեց, որ գյուղում բնակվող 935 բնակիչից 205-ը հիվանդ է ժանտախտով»⁵⁷³:

Այժմ փորձենք պարզել այն փոփոխությունները, որոնք գրանցվեցին XIX դ. 40-50-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլի գավառի և մասնավորաբար նրա երկու՝ Փամբակի և Շորագյալի գավառականների (տեղամասեր) էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական իրավիճակներում (նույնը վերաբերում է գավառի միայն գյուղական բնակչությանը, որովհետև Ալեքսանդրապոլ քաղաքի 1840-1850 թթ. էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը վերևում արդեն ուրվագծեցինք):

XIX դ. 40-ական թվականների վերջերին հետաքրքիր իրադարձություններ տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասում: 1848 թ., բոլորովին խաղաղ պայմաններում, սկսվեց Հայ ազգաբնակչության արտագաղթ Փամբակի տեղամասից դեպի Շորագյալի տեղամաս: Թեև պաշտոնական փաստաթղթերում այս մասին որևէ բացատրություն չկա, այնուամենայնիվ մեր կարծիքով դա ուղղակիորեն առնչվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու խնդրին: Նախ հայերի արտագաղթը կարող էր կազմակերպած լինել հենց ռուսական իշխանությունների կողմից՝ տեղում ռուս վերաբնակների համար նոր հողեր ազատելու նպատակով: Երկրորդ, այդ արտագաղթի պատճառ կարող էր լինել նաև ռուս աղանդավորների հետագա վերաբնակեցման նպատակով հողային «հատուկ ֆոնդի» ստեղծումը՝ առանց տեղաբնակների կարծիքը հաշվի առնելու, որի պատճառով Փամբակի տեղամասի բնիկ հայերը, կորցնելով իրենց գոյությունն ապահովող առանց այն էլ փոքր հողակտորները, ստիպված էին լինում Շորագյալ տեղափոխվելու: Թե այս պատճառներից որն էր իրականը կամ առաջնայինը, էական չէ: Փաստն այն է, որ 1848-1850 թթ. ընթացքում Փամբակից գաղթեցին և Շորագյալում հաստատվեցին մոտ 90-100 ընտանիք հայեր: Այդ թվի մոտավորության առիթով նշենք, որ նորեկների կողմից Շորագյալում հիմնված յոթ գյուղերից (Բազարխանա (Զիթհանքով), Բեշիչ-Բենդ (Գեղարտ), ՍանՂուխյի

⁵⁷² АКАК, т. 7, стр. 66.

⁵⁷³ АКАК, т. 7, стр. 66:

(Միլբար), Սարունջի, Ախ-Ղուլի (Բերքառատ), Աբղուլ-Ռահման և Փոքր Ղըրխ) առաջին հինգը, համաձայն 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների, բնակեցվեցին միայն փամբակցիների 80 ընտանիքներով⁵⁷⁴ :

Աղյուսակ 16. 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն Շորագյալում միայն փամբակցիներով բնակեցված գյուղերը

Շորագյալի գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	Փամբակի գյուղերը
1. Բագարխանա	32	116	83	199	Փամբակից
2. Քեչիչ-Քենդ	6	15	16	31	Փամբակի Ռոտուս գյուղից
3. Մանջուխի	21	81	56	137	Փամբակի Հայրարբեկ գյուղից
4. Սարունջի	8	27	26	53	Փամբակից
5. Ախ-Ղուլի	13	49	26	75	Փամբակի Լեջան գյուղից
Ընդամենը	80	288	207	495	

Մինչդեռ Աբղուլ-Ռահման և Փոքր Ղըրխ գյուղերում գաղթած փամբակցիների կողքին Հայտնվեցին նաև Շորագյալի Փոքր Արբխավալի, Փոքր Ղարաքիլիսա և Թափաղոլյակ գյուղերից ելածներ, և 1852թ. այդ երկու գյուղերն ունեին 32 ընտանիք կամ 173 մարդ (99-ը արական, 74-ը իգական սեռի), որում մեր կարծիքով փամբակցիների թիվը չէր գերազանցելու 10-20 ընտանիքը:

Ժողովրդագրական դրուժյան վերոհիշյալ փոփոխություններով հանդերձ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի 51 գյուղերում բնակչության թիվը 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն հասավ 2138 ընտանիքի կամ 13567 մարդու⁵⁷⁵ :

Աղյուսակ 17. Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի ժողովրդագրական դրուժյունն ըստ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գավառանքը
1. Ղալթախչի	71	230	173	403	Հայ-առաքելական
2. Գյուլուջա	25	62	68	130	—
3. Նալբանդ	48	165	129	294	—
4. Վարդաբլուր	32	105	103	208	—
5. Կուրթան	50	216	189	405	—
6. Ղչրաղ	58	233	151	384	—

⁵⁷⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 109:

⁵⁷⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110; Հովհաննիսյան Ջ., Նահապետյան Ռ., Վիճակագրական տեղեկություններ Լոտու գավառակի վերաբերյալ (1851-1914թթ.), ԲՀԱ, N 2, եր., 1988, էջ 29:

Արժեքի Հայրապետյան

7. Լոռի	7	28	17	45	---
8. Ազարակ	23	103	84	187	---
9. Լեջան	4	14	8	22	---
10. Ղանդարլի	9	35	24	59	---
11. Մեծ Բեքանդ	127	518	428	946	---
12. Աղբուլաղ	54	197	138	335	---
13. Շահալի	27	156	126	282	---
14. Սարմուռաղլի	21	105	80	185	---
15. Բողիբենդ	57	233	147	380	---
16. Յարուբլի	27	94	80	174	---
17. Ջելալօղլի	49	200	157	357	---
18. Ուրուտ	11	34	28	62	---
19. Հայդարբեկ	17	62	55	117	---
20. Ղարալ	42	158	116	274	---
21. Դարբաղ	14	62	46	108	---
22. Ղանջուղաղ	18	49	45	34	չիա մահմեդական
23. Ղզլորան	12	42	47	89	---
24. Արջուտ	20	88	84	172	սունի մահմեդական
25. Սարալ	23	61	87	148	---
26. Գալլավար	35	97	106	203	չիա մահմեդական
27. Վարդանլի	27	78	87	165	---
28. Ավդիբեկ	45	149	144	293	Հայ-առաքելական
29. Մեծ Ղարաքիլիսա	161	599	443	1042	---
30. Հաջի Ղարա	42	178	124	302	---
31. Ղարամամաղ	4	7	7	14	սունի մահմեդական
32. Համամլի	160	502	397	899	Հայ-առաքելական
33. Ղարաբոյա	24	83	81	164	---
34. Գողարան	38	99	69	168	---
35. Թափանլի	18	59	55	114	---
36. Վարդնով	92	245	188	433	---
37. Ղահաղան	26	55	46	101	---
38. Շահնազար	53	159	178	337	---
39. Ղուրաղլի	15 17	49 72	25 58	74 130	Հայ-առաքելական չիա մահմեդական

40. Հորարձի	10	36	32	68	Հայ-առաքելական
41. Դարաքենդ	16	52	57	109	—
42. Գերգեր	40	198	141	339	—
43. Գյուլագարակ	28	87	66	153	—
44. Շիշթափա	13	56	55	111	—
45. Փոքր Դարաքիլիսա	7	18	14	32	—
46. Սարչապետ	16	61	34	95	—
47. Դարաքիլիսա 2-րդ	22	75	54	129	—
48. Վոսկրեսենովկա	61	194	181	375	աղանդավոր ուսու
49. Վորոնցովկա	170	450	476	926	—
50. Նիկիտինո	56	204	184	388	—
51. Պրիվոլնոյե	96	266	277	543	ուղղափառ ուսու
Ընդամենը	2138	7378	6189	13567	

Ազգաբնակչության թվի աճը տեղամասում այս անգամ ևս եղավ գերազանցապես ի հաշիվ այլազգիների: Սրանք 1842 թ. 200 ընտանիքի կամ 14%-ի փոխարեն 1852 թ. կազմեցին 548 ընտանիք կամ 3306 մարդ, որ գավառակի ընդհանուր բնակչության արդեն 25,7%-ն էր: Ընդ որում, այլազգիների մեջ գերակշռողը դարձան ուսուները՝ 383 ընտանիք (տե՛ս աղյուսակ 16), որ կազմում էր գավառակի ընդհանուր բնակչության 18%-ը: Մինչդեռ գավառակի ութ գյուղերում ամբողջությամբ, իսկ մեկում՝ Ղուրսալիում Հայերի հետ խառը բնակվող և ընդհանուր առմամբ 165 ընտանիք կամ 1074 մարդ մահմեդականները կազմեցին բնակչության միայն 7,7%-ը: Ինչ վերաբերում է Փամբակի Հայ բնակչությանը, ապա նրա թիվը 1842 թ. 1250 ընտանիքների փոխարեն 1852 թ. հասավ մինչև 1590 ընտանիքի կամ 10261 մարդու (5735-ը արական, 4326-ը իգական սեռի): Այնուհանդերձ տոկոսային հարաբերությամբ այն նվազեց և 1842 թ. 86%-ից 1852 թ. իջավ մինչև 84,3%-ի: Ի դեպ, Հայերը միատարր չէին գավառանքով. Գավառակի 33 գյուղեր ամբողջովին բնակեցված էին 1479 ընտանիք կամ 9557 մարդ (5366-ը արական, 4191-ը իգական սեռի) կազմող Հայ-լուսավորչականներով (մեկում՝ Ղուրսալիում նրանք ապրում էին մահմեդականների հետ խառը): Սա Փամբակի ամբողջ բնակչության 69%-ն էր և Հայ տարրի 93%-ը: Հայ-կաթոլիկները՝ 111 ընտանիք կամ 704 մարդ (369-ը արական, 335-ը իգական սեռի), բնակվում էին միայն հինգ գյուղերում և կազմում էին գավառակի ընդհանուր բնակչության 5,3%-ն ու Հայ բնակչության 7%-ը:

Նույն ժամանակահատվածում Շորագյալի գավառակի ժողովրդագրական իրավիճակում ևս գրանցվեցին փոփոխություններ, որոնք XIX դարի կեսերին էլ ավելի նկատելի դարձրին գավառի երկու հատվածների՝ Փամբակի և Շորագյալի տեղամասերի էթնոժողովրդա-

գրական և կրոնադավանաբանական պատկերների միջև եղած տարբերությունները: Այսպես, եթե Փամբակի տեղամասի Համար XIX դ. 40-ական թվականների վերջը նշանավորվեց Հայ տարրի արտագաղթով ու այլագզինների ներգաղթով, ապա Շորագյալի տեղամասում, Հակառակը, այլագզինների և Հատկապես մահմեդականների արտագաղթով և Հայերի ներգաղթով: Իրա շնորհիվ ընդամենը երեք տարվա ընթացքում մինչև 1850 թ. գավառակում մեկը մյուսի հետևից հիմնվեցին 12 գյուղեր (Բազարխանա, Քեչիչ-Քենտ, Մանջուխի, Մասուղլի, Աբդու-Ռահման, Ղզրլ-Ղուլա, Փոքր Ղորխ, Սաբունջի, Ախ-Ղուլի, Փամպ, Փոքր Դուզքենդ, Ղզրլ-Ղոչ (Ղուկասյան))՝ գյուղերի թիվը 76-ից հասցնելով 88-ի: Ընդ որում, ինչպես վերևում նշեցինք, այդ 12 նորաստեղծ գյուղերից յոթը հիմնվեց փամբակցիների կողմից, մեկը՝ Մասուղլին, 1849 թ. Սարչապետից Շորագյալ գաղթած Հայերի և եզդիների կողմից ու դարձավ խառը ազգաբնակչությամբ (եզդիների գերակշռությամբ) միակ գյուղն ամբողջ տեղամասում: 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով գյուղում ապրող 45 ընտանիքներից կամ 250 մարդուց եզդիներ էին 28 ընտանիքը կամ 139 մարդը (71-ը արական, 68-ը իգական սեռի): Եվ վերջապես մյուս չորս գյուղերը Շորագյալի տեղամասում 1848-1850 թթ. ընթացքում հիմնեցին բնիկ շորագյալցիները. 1848 թ. Շորագյալի Ճզյալար և Դուզքենտ գյուղերից ելածները հիմնեցին Ղզրլ-Ղուլա գյուղը, որ 1852 թ. ուներ 7 ընտանիք կամ 61 մարդ (35-ը արական, 26-ը իգական սեռի) բնակչություն⁵⁷⁶: Երկրորդը՝ Փամպը, բնակեցվեց Փոքր Ղարաքրիխայից ելածներով և 1852 թ. ուներ 13 ընտանիք կամ 84 մարդ (50-ը արական, 34-ը իգական սեռի) բնակիչ⁵⁷⁷: Հաջորդը՝ 1849 թ. հիմնվեցին Փոքր Դուզքենդն ու Ղզրլ-Ղոչը: Առաջինը հիմնվեց Շորագյալի Դուզքենդ գյուղից ելածների կողմից և 1852 թ. ուներ 15 ընտանիք կամ 67 մարդ (39-ը արական, 28-ը իգական սեռի) բնակչություն: Նույնքան ստույգ նշել, թե Շորագյալի որ գյուղից ելածները հիմնեցին Ղզրլ-Ղոչը, աղբյուրների սակավության պատճառով անհնար է: Հայտնի է միայն, որ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով գյուղն ունեցել է 20 ընտանիք կամ 113 մարդ (49-ը արական, 64-ը իգական սեռի) բնակչություն⁵⁷⁸:

Ինչ վերաբերում է նույն ժամանակահատվածում Շորագյալից մահմեդականների արտագաղթին, ապա տվյալների բացակայության պատճառով մեզ չհաջողվեց պարզել, թե 1840-1850-ական թվականների արանքում կոնկրետ ե՞րբ և ի՞նչ ուղղություններով սրանք հեռացան գավառակից: Փաստ է միայն այն, որ եթե 1842 թ. կամերալ ցուցակագրման վերստուգման տվյալներով Շորագյալի գավառի երեք լրիվ մահմեդական և երեք խառը հայ-մահմեդական բնակչությամբ

⁵⁷⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110:

⁵⁷⁷ Նույնը:

⁵⁷⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110: Ը:

գյուղերում կային 34 ընտանիք կամ 128 մարդ (տե՛ս աղյուսակ 14) մահմեդականներ, ապա 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն՝ Շորագյալում մնացել էր ընդամենը մեկ մահմեդական գյուղ՝ Թաթարական Գյոզալըարան՝ միայն 21 ընտանիքով կամ 116 մարդով:

Վերոհիշյալ փոփոխությունների հետևանքով 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տրվյալների համաձայն՝ Շորագյալի գավառակի արդեն 88 գյուղերում բնակչության թիվը հասավ 3685 ընտանիքի կամ 19947 մարդու⁵⁷⁹:

Աղյուսակ 18. Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի տեղամասի ժողովրդագրական դրուժյունն ըստ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների

գյուղերը	ընտանիք	արակ.	իգակ.	ընդամենը	դավանանքը
1. Ճգխար	30	83	96	179	Հայ-առաքելական
2. Փոքր Քեթի	26	72	55	127	—
3. Մեծ Քեթի	36	83	98	181	—
4. Ղայրուլի Դուզքենդ	18	44	56	100	—
5. Եստուլ	64	155	178	333	—
6. Թաթար. Գյոզալըարա	21	51	65	116	մահմեդական
7. Փոքր Քյափանակ	29	86	52	138	Հայ-առաքելական
8. Հաջի-Նազար-Ղուլի	74	190	121	311	—
9. Փոքր Ղարաքիլիսա	237	548	650	1198	—
10. Թափաղցյակ	43	123	106	229	Հայ-կաթոլիկ
11. Լազանջի	61	123	93	216	Հայ-առաքելական
12. Տավչան-Կրչյալ	72	240	170	410	—
13. Բազարխանա	32	116	83	199	—
14. Քեչիչ-Քենդ	6	15	16	31	—
15. Մանձուխի	21	81	56	137	—
16. Մասուղլի	17	61	50	111	Հայ-առաքելական
	28	71	68	139	եզգի
17. Արբուլ-Ռահման	10	37	20	57	Հայ-առաքելական
18. Կցր-Ղուլա	7	35	26	61	—
19. Փոքր Կրբիս	22	62	54	116	—
20. Սարունջի	8	27	26	53	—
21. Արբիլայի 3-րդ	29	71	104	185	—
22. Կազարապատ	54	144	168	312	—
23. Սարխար	46	115	99	214	—
24. Փոքր Բեքանդ	59	187	131	318	—
25. Ղամալի	15	36	33	69	—
26. Քյաֆթաուլի	43	122	81	203	Հայ-կաթոլիկ
27. Չրախի	42	98	79	177	Հայ-առաքելական
28. Դուլիջան	33	69	62	131	—
29. Կոլլաթ	31	72	59	131	—
30. Փոքր Դանլիջա	28	71	86	157	—
31. Եզանյար	40	119	91	210	—
32. Աղին	55	133	164	297	—
33. Մեծ Քյափանակ	92	286	176	462	—

⁵⁷⁹ Նույն տեղում, գործ 109:

Արձնճ Հայրապետյան

34. Դիրաքար	40	107	91	198	---
35. Ջաջուռ	58	224	272	496	---
36. Բողոքողան	33	70	80	150	---
37. Արթիկ	116	356	332	688	---
38. Բողազ-Քեան	36	90	89	179	---
39. Սոգունի	82	177	235	412	---
40. Ջեղար-Կեչուռ	40	159	143	302	---
41. Փայունի	33	68	117	185	Հայ-կոթողիկ
42. Բայանդուր	97	276	284	560	Հայ-առաքելական
43. Սոյա-Գյոկչա	63	170	170	340	---
44. Հոռոմ	114	296	284	580	---
45. Դահարի	38	91	77	168	---
46. Չիրայի	38	94	105	199	---
47. Շիշմախա	15	44	38	82	Հայ-կոթողիկ
48. Դրբ-Ղոչ	20	49	64	113	Հայ-առաքելական
49. Թաքնայի	21	71	80	151	---
50. Բանդեան	32	120	127	247	---
51. Թոփաույի	36	116	145	260	---
52. Օրթաքիլիսա	38	82	130	212	---
53. Մեծ Ղանիճա	42	120	125	245	---
54. Իմիրիանյի	36	96	115	211	---
55. Արմունի	25	57	74	131	---
56. Սվան-Վեբդի	61	142	150	292	---
57. Ախ-Ղույի	13	49	26	75	---
58. Մեծ Արբիվայի	58	144	145	289	---
59. Փամպ	13	50	34	84	---
60. Չոլի	17	50	46	96	---
61. Ղեղաչ	19	62	49	111	---
62. Մահմուդջուղ	61	179	151	330	---
63. Շիրվաթուղ	61	165	162	327	---
64. Աղ-Քիլիսա	33	107	78	185	---
65. Իլիխարի	78	210	245	455	---
66. Նորաչեն	41	98	96	194	---
67. Հայի. Գյոզարբարա	22	65	37	102	---
68. Դուզքենդ	80	380	238	618	---
69. Սարիբաչ	13	28	36	64	---
70. Թալիբոյի	16	55	45	100	---
71. Քյալայի	19	49	45	94	---
72. Դարբանդ	20	49	72	121	---
73. Գյուրթի-Յոյ	26	68	101	169	---
74. Սոնգուլի	31	75	86	161	---
75. Ղուլթնի-Ղրչաղ	8	32	27	59	---
76. Ճյովիանյի	25	51	45	96	---
77. Կապս	36	99	101	200	---
78. Իլլի-Ղարաքիլիսա	36	89	119	208	---
79. Ղափի	42	97	96	193	---
80. Բաչգյուղ	43	127	110	237	---
81. Ղիչաղ	33	94	98	192	---
82. Թոմարտաչ	44	145	116	261	---

83. Սեջրայի	54	117	110	227	—
84. Ագր-Քիլիսա	75	167	175	342	—
85. Փոքր Դուղթենդ	15	39	28	67	—
86. Արբի-Դագիրման	38	75	82	157	—
87. Առնախղան	47	124	154	278	—
88. Փոքր Արբիսյայի	25	85	61	146	—
Ընդամենը	3685	10134	9813	19947	—

Ընդ որում, ինչպես արդեն նշել ենք, ի տարբերություն Հարևան Փամբակի գավառակի, այստեղ բնակչությունն աճը գերազանցապես եղավ ի հաշիվ հայ տարրի ավելացման, որը 1842 թ. եղած 2796 ընտանիքի փոխարեն 1852թ. հասավ 3636 ընտանիքի կամ 19692 մարդու: Վերացավ նաև գավառակի հայ բնակչության մինչ այդ գոյություն ունեցող կրոնական միատարրությունը: 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով Շորագյալի հայ բնակչությունն ըստ դավանանքի արդեն բաժանվում էր երկու անհավասար խմբերի՝ հայ լուսավորչականների և հայ-կաթոլիկներին: Առաջինները 3502 ընտանիք կամ 18993 մարդ էին (9655-ը արական, 9338-ը իգական սեռի) և կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության 95 ու հայ բնակչության 96%-ը: Երկրորդները՝ հայ-կաթոլիկները, 134 ընտանիք կամ 699 մարդ (357-ը արական, 342-ը իգական սեռի), ապրում էին միայն Թափաղոլյակ, Քյաֆթաուլի, Փալուլթի և Շիշթափա գյուղերում՝ կազմելով գավառակի գյուղական բնակչության 3,6 ու հայ բնակչության 4%-ը: Ինչ վերաբերում է Շորագյալի ոչ քրիստոնյա բնակչությանը, ապա վերջինիս թիվը գավառակում անցած մեկ տասնամյակի ընթացքում փոքր-ինչ աճելով, 1,2%-ի (34 ընտանիք) դիմաց 1852 թ. հասավ 49 ընտանիքի կամ 285 մարդու, որ գավառակի գյուղական բնակչության թվի 1,4%-ն էր: Հարկ է նշել, որ գավառակում ոչ քրիստոնյա բնակչության թվի այս չնչին աճն արձանագրվեց ի հաշիվ 1849թ. Սարչապետից հայերի հետ Շորագյալ գաղթած եզդիների (ընդամենը 28 ընտանիք կամ 139 մարդ): Սրանք արդեն 1852 թ. կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության 0,8 և ոչ քրիստոնյա բնակչության 57%-ը, այն դեպքում, երբ շորագյալցի բնիկ մահմեդականները (ընդամենը 21 ընտանիք կամ 116 մարդ) կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության միայն 0,6 և ոչ քրիստոնյա բնակչության 43%-ը:

Գավառի երկու տեղամասերում՝ Փամբակում և Շորագյալում ժողովրդագրական իրավիճակի առանձնակի նկարագրությունների հիման վրա կարելի է վերականգնել ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոօրոլոգագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը XIX դարակեսին: Գավառի բնակչության համաչափ աճը շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակի ընթացքում. 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառըն ուներ արդեն 44794

Արմեն Հայրապետյան

մարդ (23512-ը արական, 21282-ը իգական սեռի)⁵⁸⁰, որից 11280-ը բնակվում էր Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, որտեղ Հայերը կազմում էին բնակչության ընդհանուր թվի 94,9%-ը, մահմեդականները (410 մարդ)՝ 3,6%-ը, հույները (163 մարդ)՝ 1,4%-ը, ռուսները՝ (11 մարդ) 0,1%-ը:

Եվս 5823 ընտանիք (33514 մարդ) ապրում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի 139 գյուղերում: Գավառի 124 գյուղեր ամբողջությամբ, իսկ երկուսը (Մասուլլին և Ղուրսային) մասամբ բնակեցված էին 5226 ընտանիք (29953 մարդ) կազմող Հայերով, որ գավառի գյուղական բնակչության 90%-ն էր: Հայերից հետո քանակով երկրորդը՝ 383 ընտանիք (2232 մարդ) ռուսներն էին, որ ապրելով ընդամենը 4 գյուղերում, կազմում էին գավառի գյուղական բնակչության 6,5%-ը: Մինչդեռ գավառի 9 գյուղերում ամբողջությամբ և մեկում (Ղուրսայի) Հայերի հետ խառը ապրող 186 ընտանիք (1190 մարդ) մահմեդականները կազմում էին միայն 3%, իսկ մասուլլեցի 28 ընտանիք (139 մարդ) եզդիները՝ 0,5%:

Աղյուսակ 19. Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության էթնոօրոլորագրական դրուժյունը 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

ազգությունը	ընտանիք	արակ	իգակ	ընդամենը	%	գյուղերի թիվը
Հայ	5226	15713	142	29953	90	124 (լրիվ), 2 (մահմեդ. և եզդիների հետ խառը)
ռուս	383	1114	1118	2232	6.5	4 (լրիվ)
ահմեդական	186	580	610	1190	3	9 (լրիվ), 1(Հայերի հետ)
եզդի	28	71	68	139	0.5	1 (Հայերի հետ)

Ըստ դավանանքի՝ նույն 139 գյուղերում ապրող 5823 ընտանիքները բաժանվում էին ութ խմբերի: Հայ-լուսավորչականներ էին Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության 85,5%-ն ու Հայ բնակչության 95%-ը (4981 ընտանիք կամ 28550 մարդ): Հայ-կաթողիկեներ էին գյուղական բնակչության 4,5%-ը կամ Հայերի 5%-ը: Ռուս աղանդավորներ էին գավառի բնակչության 4,9%-ը և ռուս ազգաբնակչության 75%-ը (287 ընտանիք կամ 1689 մարդ): Փոխարենը ուղղափառ ռուսներ էին բնակչության 1,6%-ը կամ ռուսների 25%-ը (96 ընտանիք կամ 543 մարդ): Ավելի խայտաբղետ պատկեր ուներ գավառի մահմեդական ազգաբնակչությունը: Շիա մահմեդականներ էին գավառի գյուղական բնակչության 2%-ը կամ մահմեդական ազգաբնակչության 63,4%-ը (118 ընտանիք կամ 740 մարդ), սունիներ էին գյուղական բնակչության 0,7%-ը կամ մահմեդականների 25,3%-ը (47 ընտանիք կամ 334 մարդ), իսկ աղանդավոր մահմեդականներ էին գյուղական

⁵⁸⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97, 109, 110, 120; Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, отд. III, стр. 275; Кавказский календарь на 1854 год, Тифлис, 1853, отд. III, стр. 121, 321-330; Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854, отд. III, стр. 332-347.

բնակչության 0,3%-ը կամ մահամեղականների 11,3%-ը (21 ընտանիք կամ 116 մարդ): Վերջնապես, արևապաշտ էր գավառի եզրի ազգաբնակչուկները, որ կազմում էր գավառի գյուղական բնակչության միայն 0,5%-ը:

Աղյուսակ 20. Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության կրոնադավանաբանական պատկերը 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման ավայաներով

դավանանքը	ընտան.	արակ.	իզակ.	ընդամ.	%	գյուղերի թիվը
հայ-լուսավորչական	4981	15021	13529	28550	85.5	113 (լրիվ), 2 մահամեղական և եզրինների հետ)
հայ-կաթոլիկ	245	726	677	1403	4.5	9 (լրիվ)
աղանդավորական ուս	287	848	841	1689	4.9	3 (լրիվ)
ուղղափառ ուս	96	266	277	543	1.6	1 (լրիվ)
չիա մահամեղական	118	373	367	740	2	5 (լրիվ), 1 (հայերի հետ)
սուների մահամեղական	47	156	178	334	0.7	3 (լրիվ)
աղանդավոր մահամեղական	21	51	65	116	0.3	1 (լրիվ)
եզդի	28	71	68	139	0.5	1 (լրիվ)

Թեև XIX դ. 40-ական թվականների կեսերից Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ տեղի տվեց (1842 թ. հայեր էին քաղաքաբնակների 96 և գյուղաբնակների 94,5%-ը, ապա 1852 թ.՝ քաղաքաբնակների 94,9 և գյուղաբնակների 90%-ը), այնուամենայնիվ XIX դարակեսին նույնպես գավառը շարունակում էր մնալ որպես ամենամիատարրն ու հայեցին ամբողջ Անդրկովկասում⁵⁸¹:

Գ) Ալեքսանդրապոլը գավառական կենտրոն

XIX դարի առաջին քառորդը քաղաքաշինության տեսակետից արգասավոր չեղավ, քանի որ Հայաստանի արևելյան հատվածը շարունակում էր գտնվել պարսկական տիրապետության տակ, ուր շինարարական գործունեություն ծավալելու համար տնտեսական հնարավորություններ սահմանափակ էին: Դրությունը զգալիորեն փոխվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո, երբ ցարական, ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական

⁵⁸¹Նիկողոսյան Ն., Վիճակագրական տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ-լուսավորչականների մասին, «Մուրճ», N 8, օգոստոս, Թիֆլիս, 1901, էջ 239-240; Армяно-католические церкви в Закавказье и число их прихожан, Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884, отд. III, стр. 69; Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Тифлис, 1871, стр. 259.

իշխանությունների կողմից, ճիշտ է, դանդաղ, սակայն որոշակի հետևողականություններ ու ծրագրով իրականացվող քաղաքաշինական միջոցառումների արդյունքում Հայաստանի տարբեր շրջաններում իրար հետևից վերակառուցվեցին կամ հիմնվեցին նոր քաղաքներ: Իրանց մեջ խնդրո առարկայի ուսումնասիրություն տեսակետից մեզ համար առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում Հատկապես այն մեկը, որ արևմտահայ գաղթականների կողմից հիմնվելով Շորագյայի գավառի Գյումրի գյուղի հարավային մասում՝ Արփաչայ գետի ձախ ափին, արդեն 1837 թ.-ից դավից քաղաքների շարքն ու պատմության մեջ մտավ Ալեքսանդրապոլ անվամբ: Սակայն մինչ նորաստեղծ այս քաղաքի մասին մեր խոսքը շարունակելը, տեսնենք, թե անցած դարերի ընթացքում ինչ էր իրենից ներկայացնում քաղաքի կորիզը հանդիսացող Գյումրի գյուղը:

* Մարմաշենից ոչ հեռու գտնված մ.թ.ա. VIII դարի մի արձանագրության մեջ հիշատակված «Իրզանիունի» տեղանունը (Меликишвили Г., Урартские линообразные надписи. Изд. АН. СССР, М., 1960, текст 133; Կուրտիկյան Սո., Երևան, Եր., 1960, էջ 18; Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, Հ. Բ, Եր., 1941, էջ 56, 62), Հ. Կարապոյաճյանը և Ս. Պետրոսյանը նույնացնում են «Կումայրի» տեղանվան հետ: Հ. Կարապոյաճյանը գրում է. «Իրզանիունի տեղանունը կազմված է Իրզ (գետ) բառով և Անիու հաստիկ անունով (կամ Անիո): Անիո ձևը դրված է Հայերենի սեռական հոլովով, որից կարելի է բխեցնել նախնական Անիա ձևը: Այս «Անիա» քաղաքի անունը հետագայում տրվել է այն գետին, որը հոսել է հիշյալ բնակավայրի մոտով՝ Իրզ-Անիո կամ «Անիա քաղաքի գետ»: Մ.թ.ա. XIII դարում կառուցված Իրզանիո քաղաքը գտնվել է Էրիսխի երկրի կենտրոնում՝ Կումայրու տեղում կամ նրա մոտակայքում: Հետագայում Իրզանիո քաղաքի անունը մոռացվում է: Այն հիշատակվում է արդեն քաղաքի արվարձաններից մեկի՝ Կումայրին անունով, որը տարածվում է ամբողջ Իրզանիո բնակավայրի վրա: Կումայրու՝ Իրզանիոյի արվարձան լինելու մասին իր կարծիքը Հ. Կարապոյաճյանը հիմնավորում է տեղանվան ստուգաբանությամբ, որի Կում և այրի բաղադրիչները ունեն գրեթե միատեսակ իմաստներ՝ «գյուղ» կամ «բնակավայր» (Կարապոյաճյան Հ., Կումայրին ըստ սեպագիրի և այլ աղբյուրների, ՇՊՄԺ Հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի գեկուցումների հիմնադրություններ, Գյումրի, 1996, էջ 13-14): Ս. Պետրոսյանը Իրզանիունի (կամ Իրզանիոն) տեղադրում է Գյումրու տարածքում և նույնացնում Կումայրի հնավայրի հետ, որը տեղադրում է քաղաքի արևմտյան մասում՝ Չարկըզի ձոր կոչվող գետակի ձախ ափին, գտնելով, որ այդ գետակը սեպագրային շրջանի Irđan-գետն է, իսկ Կումայրի հնավայրը՝ ափամերձ Իրզանիունի քաղաքը (Պետրոսյան Ս., IRDANIU(NI) բնակավայրի տեղադրություն և անվան ստուգաբանության շուրջ, ՇՊՄԺ Հանրապետական երրորդ գիտաժողովի գեկուցումների հիմնադրություններ, Գյումրի, 1998, էջ 18-19): Բնակավայրի տեղի ու Կումայրի կոչվելու մասին պատմագրության մեջ գոյություն ունեն այլ կարծիքներ ևս՝ առաջ քաշված սկադեթիկոսներ Գ. Զահուկյանի, Հ. Մանանդյանի, Տ. Երեմյանի, Գր. Լափանցյանի, Ի. Դյակոնովի, Կ. Կոզմոյանի, Գր. Լազարյանի, և այլոց կողմից (Զահուկյան Գ., Կիմերները և կիմերների պրոբլեմը արդի գիտության մեջ, ՊԲՀ, N 4, Եր., 1977; Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Եր., 1944; Երեմյան Տ., Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքը և ՈՒրարտուի ու Ատրեստանի պաշարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, N 2, Եր., 1968; Капанцян Г., Хайаса-калыбель армян, Ер., 1947; Дяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории

Урагты, (АВИИУ) N 65(ВДИ), М. 1951, N 3; Կողմոյան Կ., Լենինական, Եր., 1957; Ղազարյան Գր., Հայաստան և Հայերը ըստ Քսենոֆոնի, Թիֆլիս, 1908): Այնուամենայնիվ, չնայած այս հարցում երաժքագմակածրվելությանը, մենք խնդրո առաջիկայի վերաբերյալ առավել համոզիչ ենք համարում այն վարկածը, որ ձևավորվել է Հ. Կարապետյանի ու Ս. Պետրոսյանի ուսումնասիրությունների արդյունքում: Հետազայում արդեն հայ մատենագրության մեջ Կումայրիի որպես գյուղ հիշատակվում է մ.թ. նախ 774 թ. հակաարաբական ապստամբության առիթով («...Հասանէր ի դաւառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի» (Տե՛ս Պատմութիւն Առնդայ մեծի վարդապէտի Հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887, գլ. ԼԳ., էջ 138), իսկ արդեն Կումարի ձևով, իբրև գյուղաքաղաք՝ նաև 1209 թվականին (Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր թիվ 1886, էջ 1; Մաթևոսյան, Ա. «Ի մեծ գեաղաքադաքէն Կումարոյ», «Քանգոր», Լենինական, 1979, 10 հոկտեմբերի, N 237, էջ 3; Պետրոսյան Ս., Կումայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական, «Գիտություն և տեխնիկա», Եր., 1983, N 4, էջ 26): Այնուհետև բնակավայրի մասին տեղեկություններ այլևս չեն հանդիպում ընդհուպ մինչև XIX դարի սկիզբը, երբ արդեն Գյումրի անվամբ այն հիշատակվում է իշխան Յիցիանովի առաջին երևանյան արշավանքի առիթով, իբրև գեներալ Տուչկովի կողմից 1804 թ. Հունիսի 10-ին գրավված գյուղ (Надеждин П., Кавказский край, природа и люди, Тула, 1901, стр. 393-394; Սեղբոյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, Ատեն. պատ. գրտ. թիվ., Եր., 1969, էջ 22): Հայկական աղբյուրներում Գյումրիին հիշատակվում է Գիւմրի, իսկ ռուսական աղբյուրներում Գումարի ձևերով: Գյուղի նոր՝ Գյումրի անվան առաջացումն ու նշանակությունը մի շարք հակասական, երբեմն նաև անհավանական դատողությունների առիթ են տվել: Հովհ. Խոջաբանցի կարծիքով «Գիւմրի բառը կրճատված է: Իրականում այն նշանակում է «Գումարի», որովհետև սա եղել է զորաց գումարման տեղը Գաղիկ արքայի ժամանակներում, որը նստում էր Անիում» (Խոջաբանց Հ., Գիւմրի, «Արարատ», Էջմիածին, 1871, թիւ Թ, էջ 312): Գյումրի տեղանունը յուրովի է բացատրել Կ.Գանը: «Առաջ այստեղ եղել է ոչ մեծ թուրքական ամրություն կամ ինչ-որ մաքսային ուղեկալ, որը ազատ անցնելու թուլյություն համար մաքս՝ «ցառուկ» էր դանձում: Այստեղից էլ գյուղը ստացել էր իր անունը՝ Գյումարի» (Ган К., Опыт объяснения кавказских географических названий, Тифлис, 1909, стр. 8; Սեղբոյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», Հ. 6, Եր., 1974, էջ 163): Կ. Գանին համակարծիք է նաև 1854-1855թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակից սպաներից մեկը, որը 1854 թվականի սպրիլի 20-ին իր օրագրում կատարել է այսպիսի գրառում. «Ալեքսանդրապոլը, ուր եղավ մեր կորպուսը, թուրքերին անվանում են Գումարի, որ նշանակում է մաքսատուն՝ «ցառուկ», որովհետև իրոք, այստեղ եղել է նրանց մաքսատունը» (Военный сборник, т. XI, отдел II, Походный дневник, 1854-1855 г.г., СПб., 1860, стр. 483-484; Вейденбаум Е, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, стр. 400): Անուշտ, թյուրիմացություն է Գյումրի տեղանունը թուրքական ցառուկ բառի հետ կապելը: Թուրք-սելջուկներն Անդրկովկաս են թափանցել միայն XI դարում, իսկ Գյումրիին Կումայրի ձևով գոյություն ունի դեռևս ուրարտական ժամանակներից: Միանգամայն աներդունելի է նաև Հովհ. Խոջաբանցի կարծիքը, թե Գյումարին «Գումարի» բառի կրճատված ձևն է: Մենք համակարծիք ենք այն պնդմանը, թե Կումայրի ձևն է, որ դարերի ընթացքում հնչյունական փոփոխությունների ենթարկվելով, տվել է Կումարի-Կումարի-Կումրի-Գումարի, իսկ որոշ ժամանակ անց նաև օտար ազդեցությամբ՝ ի վերջո Գյումրի ձևը, որ հայերենի հնչյունական օրենքներին խորթ է բնականաբար մերժելի ձև է:

Չճանրանալով Կոնստյան-Գյուլմրի անվանը վերաբերող անցքերի Հանգամանալի շարադրման վրա՝ փորձենք սոյ XIX դարի առաջին կեսի Գյուլմրի-Ալեքսանդրապոլի նկարագրութիւնը պատմա-ժողովրդագրական տեսակետից:

Մինչև XIX դարի սկիզբը այն մի փոքրիկ գյուղ էր Չերքեզի ձոր (Չարքըզի ձոր) կոչվող վայրում⁵⁸², որի բնակիչները գանազան Հալաճանքներից ապահովվելու համար Չերքեզի ձորից աստիճանաբար բարձրացան բլրի վրա, որն էլ հետագայում դարձավ ձևավորվող քաղաքի «Գեղցոց մահլեն»: Նրանից ներքև ավելի ուշ առաջացավ «Ձորի մահլան» կամ «Ձորի բողազը»՝ քաղաքի հիմնական թաղամասերից մեկը: Ժամանակակիցների վկայութեամբ՝ Գյուլմրի գյուղում, որն ուներ մի հին եկեղեցի ապրել են մոտ 30 տուն պարսիկներ և 20 տուն պարսկահպատակ հայեր, որոնք տեղավորված էին տարբեր թաղամասերում և ապրում էին հաշտ⁵⁸³: Ամրոցի կառուցումից հետո գյուղն աստիճանաբար տեղափոխվել է ավելի վեր (այժմյան քաղաքի Հյուսիս-արևելյան կողմը), իսկ հին եկեղեցու տեղում 1857 թ. կառուցվել է նորը՝ Ս. Նշան եկեղեցին⁵⁸⁴: Իրենց «Տեղագրութիւններ»-ում դարասկզբի այս գյուղի մասին գրեթե նույնն են ասում նաև Ղ. Ալիշանն⁵⁸⁵ ու Պ. վարդապետ Պետրոսյանը⁵⁸⁶, իսկ Լեոն ավելացնում է. «1826 թ. Երևանի Հյուսիսին խանի արչավանքի հետևանքով Գյուլմրին վերածվեց 50 տնից բաղկացած գյուղի»⁵⁸⁷:

1801 թ. Վրաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո ռուսական քաղաքական շրջաններում գորեղանում էր նաև Հայկական հողերի միավորման ձգտումը, և ռազմական նպատակների համար չափազանց կարևոր նշանակութիւն ունեցող Գյուլմրին բնականաբար չլրիպեց ռուսական գինվորականութեան ուշադրութիւնից:

1804թ., երբ ռուս կազակների առաջին խմբերը մտան Գյուլմրի, գյուղի ամայի շրջակայքում կայազորի գինվորների համար 1804 թ.⁵⁸⁸ կառուցվեց բնակելի թաղամաս, որը կարճ ժամանակում վերածվում է բավականին ամուր սահմանային կայանի, որտեղ 1817 թ. մի անգլիացի

⁵⁸² Գաբրիելյան Հ., Լենինական, Եր., 1984, էջ 11:

⁵⁸³ Թամրազյան Ս., Հիշողութիւններ XIX դարի Ալեքսանդրապոլի անցյալից մինչև մեր օրերը (1938թ.), ձեռագիր, ՊԻԱ, գործ 103, Թամրազյանի նյութերը, տետր 1; Մատինեանց Կ., Ալեքսանդրապոլի փաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1874, 2 փետրվարի, թիվ 5, էջ 3:

⁵⁸⁴ Նիկողոսյան Ն., Գյուլմրի-Լենինականի անցյալը (1935թ.), ձեռագիր, ՊԻԱ, գործ 103, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, ներածութիւն:

⁵⁸⁵ Ալիշան Ղ., Շիրակ, Տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1881, էջ 154:

⁵⁸⁶ Տեղագրութիւն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պօղոս վարդապետէ Պետրոսեան, «Արարատ», Էջմիածին, 1870, թիւ Գ, էջ 55:

⁵⁸⁷ Լեո, նշվ. աշխ. էջ 458:

⁵⁸⁸ Кавказский календарь на 1851 год, отд. III, Тифлис, 1850, стр. 104; Նորյան Մուշեղ, Ականատեսի վկայութիւն-Գյուլմրին քաղաք 1817թ.-ին, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 28 դեկտեմբերի, N 303, էջ 3:

ճանապարհորդի վկայությունները արդեն կար ուսուսական բավականին մեծ մի կայազոր⁵⁸⁹: Ռուսների գինական ուժի ներկայության շնորհիվ հուսալի դառնալով՝ Գյումրին սկսում է դեպի իրեն ձգել պատերազմներից ու զրկանքներից այս ու այն կողմ գրված հայերին: Գյումրիում ապահով անկյուն փնտրող հայերի նորեկ ընտանիքները տեղավորվում են գերազանցապես «Ձորի մահչալում»:

Սակայն բնակավայրի տնտեսական կյանքը նկատելիորեն աչխուժացավ միայն 1829-1831 թթ. գաղթերից հետո, երբ օգտվելով ցարական կառավարության րնձեռած արտոնություններից ու հնարավորություններից՝ շուրջ 1250 ընտանիք արևմտահայեր հաստատվեցին Գյումրիում՝ հիմնելով նոր թաղեր: Ի դեպ, սկզբնական շրջանում սրանք ձևավորվեցին տարբերաչափերով ու առանց քաղաքաշինական որոշակի ծրագրի, և բնակչությունը դրանցում ինքնաբերաբար տեղաբաշխվեց կամ ըստ ազգային պատկանելիության («Թուրքի մահչալ», «Բոշի մահչալ», «Ուրմուտց մահչալ», «Ռուսական թաղամաս» կամ «Սլաբոդկա»), կամ ըստ դավանանքի («Փրուսագների մահչալ») և կամ նույնիսկ ըստ զբաղմունքի ու տարբեր արհեստների («Ռանչպարների մահչալ»)՝⁵⁹⁰ Քաղաքի հարավային մասում էր դեռ դարասկզբից բնակություն հաստատած ուսու գինիորները հիմնեցին «Սլաբոդկա» կոչվող թաղը: Մոտ 40-50 տուն մահճակալները Գյումրու հարավարևելքում (այժմյան ավտոկայանից մինչև հին գերեզմանոց ընկած տարածքում) հիմնեցին «Թուրքի մահչալ»:⁵⁹¹ Դրանից դեպի հյուսիս 150 տուն հույները հիմք դրեցին «Ուրմուտց» կամ «Հունաց մահչալ»:⁵⁹¹ 30-40 տուն հայ բոլորները հիմնեցին «Բոշի մահչալ» (այժմյան Մայաթ-Նովա փողոցից մինչև նախկին Հանրախանութի տարածքը): Մոտ 50 տուն հայ-կաթոլիկների ջանքերով հիմնվեց «Փոսագների մահչալ» (Օրիորդաց գիմնազիայից մինչև գինավորական կոմիտասրիատ ընկած այժմյան տարածքը) «Հունաց մահչալից» հյուսիս խղճուկ տներ էին կառուցել աղքատ գաղթականները, որոնց թաղը «Հողեպլան» էր կոչվում, իսկ հին գյումրեցիները բերդի կառուցման պատճառով տեղավորվել էին գերազանցապես «Ձորի մահչալում»:

Մինչև 1837 թ. վերահիշյալ թաղերի նեղ, ծուռուժուռ փողոցներով, փողոցահայաց բուխ ու «կույր»՝ առանց պատուհանների տուֆաշար պատերով ցածրիկ տներ ունեցող բնակավայր էր Գյումրին: Եվ քանի որ մինչև XIX դ. 30-ական թվականների վերջերը Գյումրիում

⁵⁸⁹ Динч Х. Ф. Б., Армения. Путевые очерки, этюды, Тифлис, 1910, стр. 162.

⁵⁹⁰ Ավետիսյան Խ., Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանի ներկա տարածքում 1828-1914 թթ., ՊԲՀ, N 3, Եր., 1978, էջ 57; Հարությունյան Վ., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարում, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 14 դեկտեմբերի, N 297, էջ 3:

⁵⁹¹ ՊԻԱ, գործ 103, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1, գլուխ 2; Մաթևոսյան Ս., Լենինականի Հատակադձուռը և կառուցապատումը XVIII-XIX դդ., ԼՀԳ, N 10, Եր., 1972, էջ 71; Հարությունյան Վ., Գյումրին, նրա մարդիկ, սովորույթները, Գյումրի, 1996, էջ 297-298:

կատարվող քաղաքաշինական միջոցառումները հիմնականում ունեին ռազմական նշանակություն, ապա բնակավայրի վերորեբրյալ մտայլ պատկերն անփոփոխ մնաց նաև հաջորդ երեք-չորս տարիների ընթացքում: Այնպես որ 1837 թ. վերջերին Նիկողայ Ա. ցարի Անդրկովկաս կատարած այցելության արդյունքում նախ քաղաքի կարգավիճակ ստանալով, իսկ կարճ ժամանակ անց նաև Ալեքսանդրապոլ վերանվանվելով հանդերձ, նորաստեղծ այս քաղաքը ժամանակակիցների հուշերում մնաց որպես «տիպիկ ասիական քաղաք՝ կեղտոտ, կոպիտ ու անկտուր տներով... որ չնայած իր երիտասարդ տարիքին, արդեն կրում էր ծեր ու քայքայվող քաղաքի ֆիզիանոմիա...»⁵⁹² և «ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ քարվանսարա մեծ ճանապարհի վրա»⁵⁹³: Քաղաքային տնտեսության այդ շրջանի անմխիթար վիճակի մասին «Ախուրյանը» գրում էր, թե «ցեխի պատճառով քաղաքի գլխավոր փողոցներն անանցանելի են, իսկ ինչ վերաբերում է այսպես կոչված «քոռ ուլիցներին», ապա աստված հեռու տանէ, այնպիսի ողորմելի դրություն մեջ են, որ գլուխը և ոտը չկտրելու համար ցերեկն անգամ պետք է կրակով ման գալ»⁵⁹⁴:

Դ. Անանունի՝ «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում» աշխատության առաջին հատորում հրապարակված գյուժրեցիների բողոք-նամակը՝ ուղղված ռուսական ցարին, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ քաղաքային կյանքի նմանատիպ գրությունը ինչ-որ չափով արդյունք էր նաև նրա անորոշ, ավելի շուտ երկակի կարգավիճակի⁵⁹⁵: Մինչև 1840 թվականը տեղական, պետական և ոստիկանական մարմինների կողմից այեքսանդրապոլցիները հարկվում էին թե՛ որպես քաղաքացիներ և թե՛ որպես գյուղացիներ⁵⁹⁶: Բնականաբար, հարկային այսպիսի քաղաքականությունը չէր կարող խթան հանդիսանալ քաղաքի և նրա տնտեսության զարգացման համար:

Քաղաքի և նրա բնակչության վիճակը բարելավող միջոցառումները սկսվեցին միայն 1837-1840 թթ. հետո: Ընդ որում, այս գործում առաջնային դեր խաղաց նախ Գյումրու բերդի շինարարության

⁵⁹² Patriae Filius, Физиономия и нравы Александрополя, Кавказ, Тифлис, 1854, 12 июня, N45, стр.177-178; Линстром Н., Кавказский Альманах на 1904 гад, Тифлис, 1903, стр 116; Кавказский путевой дневник Кн. В. Мещерского, СПб., 1878, стр. 157.

⁵⁹³ Дневник офицера, состоящего в отряде, действующем на кавказско-турецкой границе. Отрывок 1, Лагерь под Александрополем, Кавказ, Тифлис, 1854, 16 июня, N 46, стр. 184; Դավոյան Մ., Մեր քաղաքի անցյալից, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 11 մարտի N 59, էջ 3:

⁵⁹⁴ Շահէն, Փողոցներ չունենք, «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 16 փետր., թիվ 8, էջ 2:

⁵⁹⁵ Անանուն Դ., նշվ. աշխ., Հ. Ա, էջ 179-183:

⁵⁹⁶ Нефедьев Н., Взгляд на Армянскую область, из путевых записок Н. Нефедьева, СПб., 1839, стр. 3; Гагемейстер Ю., Закавказские очерки, издан в типографии министерства внутренних дел, отд. III, СПб., 1845, стр. 46.

նախնական փուլի ավարտը: Գյուվրիում ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակություն ունեցող նմանօրինակ կառույցի անհրաժեշտությունը վրա ցարական կառավարության ուշադրությունն առաջին անգամ հրավիրեց ղեռուս Պ. Յիցիանովը, որ 1805թ. մայիսին Ալեքսանդր Ա կայսերը զեկուցելով ամբողջ Շորագյալի սուլթանության գրավման մասին՝ նշում էր, թե նպատակահարմար է Գյուվրուց ոչ հեռու հիմնել պաշտպանական ամրոց: Ավելին, նա նույնիսկ զեկուցագրին էր կցել կառուցվելիք բերդի՝ ինժեներ-պրոպորշչիկ Գոտշելդի կազմած Հատակագիծը⁵⁹⁷: Սակայն 1806թ. ղեկտեմբերին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով Շորագյալի գավառում որևէ կառուցողական բնույթի աշխատանք կատարելը դարձավ անհնար: Իսկ Գյուվրիում բերդ կառուցելու մասին Հաջորդ առաջարկը եղավ միայն 20-ական թվականների վերջերին կոմս Պասկևիչի կողմից: Վերջինս, մի քայլ առաջ անցնելով Յիցիանովից, 1828թ. ղեկտեմբերի 18-ին կառավարող սենատին ներկայացրած իր զեկուցագրում առաջարկում էր «...կառուցել չինուլթյուններ ոչ միայն կայագորի, այլ նաև դաշտային զորքերի համար»⁵⁹⁸: Թե պասկևիչյան այս նախագիծն ինչ ճակատագիր ունեցավ, աղբյուրների սակավության պատճառով դժվար է ասել: Իրականությունն այն է, որ ռուսները Գյուվրու բերդի կառուցմանը լրջորեն ձեռնամուխ եղան միայն ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո: Ընդ որում, սկսված չինարարական աշխատանքները բուռն թափ ստացան միայն 1834-1835 թթ.-ից, այնպես որ արդեն 1837 թ. Նիկոլայ Ա կայսրի Գյուվրի այցելելուց առաջ բերդի կառուցումը հիմնականում ավարտված էր: Կայսրը ոչ միայն դիտեց ու հիացավ նորակառույց բերդով, այլև հիմնադրեց նրանում կառուցվելիք Ս. Ալեքսանդրայի անունը կրող ռուսական եկեղեցին՝ Գյուվրին վերանվանելով Ալեքսանդրապոլ:

Քաղաքի անվանափոխությունը ժամանակակիցների կողմից տեղի է տվել մի շարք հակասական, հաճախ ոչ ստույգ դատողությունների: Այս հարցին ժամանակագրական առումով առաջինը՝ 1838թ. անդրադարձել են Հայ ժողովրդի պատմության քննությունը վերաբերող վավերագրերի ժողովածուն կազմողները: Նրանք գրում են, թե երբ Նիկոլայ Ա-ն դիտեց նոր կառուցվող ամրոցը և Սուրբ մեծ նահատակ թագուհի Ալեքսանդրայի պատվին եկեղեցու հիմնումը, Նորին Կայսերական Մեծությունը հաճելի եղավ նաև Գյուվրի քաղաքն անվանել Ալեքսանդրապոլ⁵⁹⁹: Այլ երիցյանցը այդ մասին գրում է, թե հոկտեմբերի 4-ին Գյուվրի հասնելով կայսրը «նույն օրը հիմն դրեց հանուն սբուհվոյն Ալեքսանդրի ռուսական եկեղեցվոյ և հրամայեց կոչել քաղաքն Ալեքսանդրապոլ»⁶⁰⁰: Գյուվրին Ալեքսանդրապոլ և բերդը Ս. Ալեքսանդրայի անունով կոչելը Ղ. Ալիշանը վերագրում է Նիկոլայ Ա-ի կնոջ՝ Ալեքսանդրա Յյու-

⁵⁹⁷ Գաբրիելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁵⁹⁸ Акоюн Т. X., նշվ. աշխ., էջ 79:

⁵⁹⁹ Собрание актов..., 4.2, стр. 420.

⁶⁰⁰ Երիցյանց Այ., նշվ. աշխ. մաս Բ. Թիֆլիս, 1895, էջ 434:

դորովնայի պատվին՝ գրելով, թե «երկոքին (քաղաքն ու ամրոցը - Ա. Հ.) միանգամայն կոչեցան Հանուն կայսրուհւոյն Ալեքսանդրապոլիս»⁶⁰¹:

Ըստ ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոյի՝ կայսրը «Հրամայեց հենց քաղաքը կոչել Ալեքսանդրապոլ»⁶⁰² ի պատիվ Ալեքսանդր Ա կայսեր, որի օրոք Գյուլմրին միացվել է Ռուսաստանին⁶⁰²: Եվ վերջապես Կ. Գանը այս մասին իր «Կովկասյան աշխարհագրական անվանումների մեկնաբանման փորձ» աշխատությունում մեջ այն կարծիքն է հայտնում, թե Ալեքսանդրապոլը, որ այդպես է կոչվել ի պատիվ Ալեքսանդրա Յյողորովնա կայսրուհու, 1837 թ. Նիկոլայ Ա-ի ներկայությամբ հիմնադրված քաղաքի և ամրոցի անվանումն է⁶⁰³:

Իրականում այս հարցի պատասխանը Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Ն. Փալավանդովին հղված Կովկասի կառավարչապետ Գ. Ռոզենի այն գրությունում մեջ է, որում վերջինս տեղեկացնում է, թե 1837 թ. Գյուլմրի ամրոցը Ալեքսանդրապոլ, հունա-ռուսական եկեղեցին Ս. Ալեքսանդրա և 1840 թ. քաղաքը (ընդգծումները մերն են-Ա. Հ.) Ալեքսանդրապոլ է կոչվել ռուսական եկեղեցու մեծ նահատակ Ս. Արեքսանդրա թագուհու պատվին⁶⁰⁴: Ստորև ներկայացնում ենք այդ կարևոր փաստաթղթի հայերեն թարգմանությունը.

«Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ, պարոն իսկական պետական խորհրդական և ասպետ, իշխան Ն. Փալավանդովին. Ողորմած Տեր Կայսրը Բարձրագույնս բարեհաճեց Հրամայել Գյուլմրի ամրոցը այսուհետև անվանել Ալեքսանդրապոլ, նաև անցած հոկտեմբերի 4-ին Նորին Բարձրության ներկայությամբ հիմնադրված Համառուսական եկեղեցին կառուցել ի պատիվ Սուրբ Մեծ նահատակ Ալեքսանդրա թագուհու: Այդպիսի բարձրագույն ցանկություն մասին գեներալ-համհարզ Ադլերբերգը հոկտեմբերի 5-ին N 399-ը զեկուցագրով տեղեկացրեց ինձ պատշաճ կատարման համար, ավելացնելով, որ ինքը միաժամանակ այդ մասին հաղորդել է պարոն ռազմական մինիստրին՝ Գյուլմրի ամրոցի վերանվանման հրամանը բանակին հայտարարելու համար:

Այդ մասին իրազեկում եմ Ձերդ պայծառափայլությունը:

Գեներալ-համհարզ Գ. Ռոզեն

Շտաբի պետ՝ գեներալ-մայոր Վոլոչևսկի

Թիվ 3208 8 նոյեմբերի, 1837 թվական, Թիֆլիս»

Միանգամայն պարզ է դառնում, որ Ալեքսանդրապոլ է անվանվել 1836 թ. նոր կառուցված բերդամրոցը և ոչ թե Գյուլմրի գյուղը, որն ի

⁶⁰¹ Ալիշան Է., նշվ. աշխ., էջ 154:

⁶⁰² Потто В., Памяти старых кавказцев, Тифлис, 1897, стр. 42-43.

⁶⁰³ Ган К., նշվ. աշխ., էջ 8:

⁶⁰⁴ Գարբեղյան Մ., Գյուլմրին Ալեքսանդրապոլ վերանվանելու մասին, ԲՀԱ, եր., 1981, թիվ 2, էջ 139:

դեպ, 1837 թ. սկսած, ստանալով քաղաքի կարգավիճակ, իր վրա վերցրեց նաև բերդի Ալեքսանդրապոլ անվանումը:

Տեղի հմուտ վարպետների ձեռքով կառուցված վերահիշյալ ամրուկությունն իր 7 բաստիոններով, զորանոցներով, կարմիր և սև տուֆի համադրուկամբ գեղեցիկ և հզոր պարիսպներով, իր փառահեղ դիրքով քաղաքին տալիս էր ուրույն շուք ու հանդիսավորություն: «Բերդը, գրում է Պողոս վարդապետ Պետրոսյանն իր «Տեղագրութիւն Շիրակայ» աշխատութեան մեջ,- նայում է քաղաքին լայնանիստ, ամրակառույց և վայելչադիր: Կա խաչածե ռուսական եկեղեցի՝ բոլորակավոր գմբեթով, ինչպես ունեն մզկիթները: Բերդն ունի վառուղի 36 սենյակ, 200 թնդանոթ, ցորենով ու գարով լցված ամբարներ, 600 սենյակ էլ տրամադրված է 10000 զորքի համար, թեպետ սովորաբար բերդում գտնվում են 4000 զինվոր»⁶⁰⁵:

Ս. Էփրեկյանը բերդը համարում է «դարուս գինուորական նշանաւոր շենքերէն մին ... թէ ամրութեամբն և թէ ճարտարարուեստ կառուցմամբ: Ունի գինուց մթերանոցներ, ամբարանոց և գրեթէ 16000 հոգւոց բնակարան, մեծ բանտ մը, առանձին հիվանդանոց և բերդապահ զորավարի համար յատուկ պալատ: Ասոցմէ գատ ունի խաչածեւ, գեղեցիկ եկեղեցի մը... և հիւսիսային կողմը Կարմիր կոչուած աշտարակ մը: Մեկ խօսքով բերդս իւր այս ամենայն հանգամանօք կրնար երկար ժամանակ դիմադրել թշնամոյ ուժերուն»⁶⁰⁶: Օտարագրի հեղինակներից Ալեքսանդրապոլի բերդի մասին բավականին մանրամասն տեղեկություններ են թողել Ս. Վազներն⁶⁰⁷ և Կ. Սպասսկի-Ալտոնոմովը: Մանավանդ վերջինս, որ համոզված էր, թե «ամբողջ Անդրկովկասում չկա Ալեքսանդրապոլի բերդի նմանը: Այն համարվում է դարի գլուխգործոց: Իսկ ինչ վերաբերում է բերդի եկեղեցուն, ապա այն մեզ՝ ասիացիներին համար, կատարելություն է: Կարելի է ասել ավելին՝ Ալեքսանդրապոլի բերդն ու եկեղեցին ամբողջ Անդրկովկասում առայժմ ռուսական տիրապետության միակ հուշարձաններն են»⁶⁰⁸: Ալեքսանդրապոլի բերդի հոյակերտ շինությունների շարքում որպես գլուխգործոց է հիշատակվում նաև եռահարկ, քարե ամուր պարիսպներով հիվանդանոցը⁶⁰⁹:

Ալեքսանդրապոլի բնակչության տնտեսական վիճակի բարելավման գործում կարևոր խթան եղավ 1840 թ. նրա՝ նոր կազմավորված զավառի կենտրոն դառնալը, ինչը կարճ ժամանակում նկատելիորեն փոխեց քաղաքի տնտեսական դեմքը: Գտնվելով առևտրական ճանա-

⁶⁰⁵ Տեղագրութիւն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պողոս վարդա. Պետրոսեան, նշվ. աշխ., էջ 56:

⁶⁰⁶ Էփրեկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 45:

⁶⁰⁷ Վակներ Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851, էջ 126-127:

⁶⁰⁸ Спасский-Автономов К., Второе посещение Арарата, Отечественные записки, т. 38, ном. 1-2, СПб., 1845, отд. VIII, стр. 14.

⁶⁰⁹ Տէր-Դավթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 24 մարտի, թիվ 11, էջ 3:

պարհի վրա, որն իր մի հատվածով համընկնում էր նաև «աղի ճանապարհին», քաղաքն իբրև հացառատ շրջանի կենտրոն, հացահատիկ էր մատակարարում ճանապարհի երկու կողմերի շրջակա մեծ թվով գյուղերին և նույնիսկ Երևանին, որը, հեռու գտնվելով պետություն անուտրական կենտրոններից և հաղորդակցություն ճանապարհներից, վերածվել էր որոշ չափով ինքնամիտի, տեղական նշանակություն ունեցող արհեստներով բնակչության նեղ պահանջներն ապահովող քաղաքի⁶¹⁰ :

Եվ՝ քաղաքական,և՛ տնտեսական տեսակետից աստիճանաբար զգալի նշանակություն ձեռք բերելով՝ Ալեքսանդրապոլը երկրորդական գավառային քաղաքից արագորեն վերածվում է նահանգային առաջնակարգ գավառակենտրոնի, որը 1840թ. սկսած կառուցապատվում էր միայն հաստատված հատակագծի համաձայն և ուներ քառանկյունի տեսք՝ երկայնքով ու լայնքով իրար հատող փողոցներով:

Հարկ ենք համարում նշել, որ հայ պատմագիտություն մեջ որոշակի տարակարծություն գոյություն ունի նաև Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի առաջին հատակագծման տարեթվի հարցում: Այսպես, Վ. Պարսամյանն իր «Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից» աշխատությունում մեջ գրում է, թե «1831 թ. հուլիսի 28-ին, Արուսյան գետի հովտում, ցարական կառավարության կողմից հաստատված հատակագծի համաձայն սկիզբ է դրվում քաղաքի (ապագա Ալեքսանդրապոլի-Ա. Հ.) շինարարությունը»⁶¹¹: Խնդրի առնչությամբ Վ. Հարությունյանը աներկբայորեն կարծում է, թե Կովկասյան հատուկ ինժեներական կորպուսի ինժեներ-գնդապետ Բառմերի գլխավորությամբ կազմված Գյումրու առաջին հատակագիծը հաստատվել է 1833 թ. սեպտեմբերի 4-ին⁶¹²: Եվ վերջապես Հ. Գաբրիելյանը հատակագծի հաստատման տարեթիվ է ընդունում 1836 թ.⁶¹³: Այնուամենայնիվ մեր կարծիքով Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի առաջին հատակագծման տարեթիվին վերաբերող բոլոր երեք կարծիքներում էլ հաշվի չի առնվել մի կարևոր հանգամանք. Վերևում նշել ենք, որ 1829-1831 թթ. գաղթից հետո Գյումրու նորաստեղծ թաղերը ձևավորվեցին տարերայնորեն ու առանց քաղաքաշինական որոշակի ծրագրի: Քաղաքի կառուցապատման հարցերը քաղաքացիական իշխանությունների ուշադրության առարկա դարձան միայն 1837 թ. սկսած, քանզի մինչ այդ ցարական կառավարության հիմնական հոգածություն առարկան ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակություն ունեցող Գյումրու ամրոցն էր, որի հզորացման ուղղությամբ 1834 թ. սկսած մեծ ջանքեր էին գործադրվում գինվորական իշխանությունների կողմից: Հետևաբար, եթե Ռուսաստանին միացման սկզբնական շրջանում՝ մինչև 1837թ., իշ-

⁶¹⁰ Հակոբյան Թ. Խ., Երևանի պատմությունը (1801-1879), էջ 403:

⁶¹¹ Պարսամյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 86:

⁶¹² Հարությունյան Վ., Գյումրին և գյումրեցիները, Գյումրի, 1998, էջ 7:

⁶¹³ Գաբրիելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 13:

խանությունների հիմնական ուշադրությունն առարկան բերդամրոցն էր, ապա վերորենյալ հատակագծերը, եթե այդպիսիք իրոք եղել են, պիտի որ վերաբերեին միայն բերդին ու նրան հարակից շինություններին:

Ինչ մտում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի առաջին հատակագծման տարեթվի ճշտմանը, ապա այս մասին նշենք հետևյալը: Քանի որ քաղաքաշինական միջոցառումներն այստեղ բուռն թափով սկսվեցին միայն 1840-ական թթ. սկզբներից, ապա համակարծիք լինելով Ս. Մաթևոսյանի հետ՝ հակված ենք ենթադրելու, որ քաղաքի առաջին հատակագիծը կազմվել ու հաստատվել է ոչ թե 1831, 1833 կամ 1836 թթ., այլ միայն 1840 թ.⁶¹⁴: Ըստ այդ հատակագծի՝ Ալեքսանդրապոլը զբաղեցնում էր մայրը Զաֆար բեկի երբեմնի սեփականությունը հանդիսացողոջ հողաբաժինը՝ Հին Գյումրի բերդի (այժմյան քաղաքային մարզադաշտի, Սպայի տան, Մելիքյանի անվան հիվանդանոցի և «Բալատոն» վարժարանի տարածքները)⁶¹⁵ և նրա շրջակայքում նախկինում գոյություն ունեցող կառուցումների արևելյան կողմում՝ «400 մետր աւելի ցած իւր ախոյեան Կարսից»⁶¹⁶:

Անկասկած, քաղաքի տեղանքի այդպիսի ընտրությունը բխել է նախևառաջ ռազմական նկատառումներից: Քանի որ թուրքական սահմանը քաղաքի արևմտյան կողմում էր, և վտանգը սպառնում էր արևմուտքից, այդ պատճառով էլ բերդաքաղաքի ամրոցային կառուցումներն այն օղակում էին հենց արևմուտքից, մասամբ նաև Հյուսիսից, մինչդեռ արևելյան կողմից «քաղաքն անպարիսպ տարածեալ էի դաշտակողմն»⁶¹⁷:

Պաշտպանական կառույցների այսպիսի դասավորվածությունը պայմանավորված էր նաև քաղաք մտնող երեք զլխավոր ճանապարհների ուղղություններով. հարավից՝ Երևանից եկող, արևմուտքից՝ Կարսից եկող և Հյուսիսից՝ Թիֆլիսից եկող: Բնականաբար նման պայմանները պետք է թեղադրեին բնակավայրի առավել համակցված կառուցապատում: Քաղաքը տեղադրվել էր ռելիեֆի համեմատաբար ավելի ցածր տարածություն վրա և ուներ անհարթ դիրք. տների մի մասը կառուցվել էր ձորակի մեջ, մյուս մասը՝ բլուրների ու զառիվայրերի վրա⁶¹⁸: Քաղաքի տեղանքի մասին բավականին մանրամասն նկարագրություն է թողել XIX դ. անգլիացի ճանապարհորդ Լինչը. «Պատկերացրեք նախևառաջ ոչ խոր գետ, որը հոսում է դեպի հարավ, թեթևակի ափսեհած, բայց ընդարձակ դաշտավայրի միջով: Նրա ձախակողմյան կամ արևելյան ափի հարթ տեղանքով ձգվում է ոչ մեծ

⁶¹⁴ Մաթևոսյան Ս., Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985, էջ 13:

⁶¹⁵ Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 7:

⁶¹⁶ Էլիզե Ի-էկլիւ, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի ավազան, Ռերմիա լիճ եւ Առաջաւոր Ափա, Վաղարշապատ, 1890, էջ 63: Գէորգ-Մարտի, Աշխարհագրութիւն Պատմական Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 30:

⁶¹⁷ Ալիշան Դ., Շիրակ, էջ 154:

⁶¹⁸ Միրթաբեանց Ա., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 28 սպրիլի, N 15, էջ 3:

բարձրությունն ունեցող ցցուն գազաթով բլրաշար: Այս բլրաշարի հետևում են դարձյալ երեք գուգահեռ բլրաթմբեր՝ կառուցապատված քաղաքային տներով»⁶¹⁹: Այնուամենայնիվ, չնայած քաղաքի տեղանքի գզալի անհարմարություններին, սկսած 1840 թ. նոր կառուցապատումներն Ալեքսանդրապոլում իրականացվել են կանոնավոր ձև ունեցող, ուղղանկյուն խաչվող փողոցների ցանցաձև սխեմայով⁶²⁰:

Կառուցապատվող քաղաքի հատակագծի ստեղծման ժամանակ հաշվի առնվեցին նաև այլ գործոններ: Այսպես, հին Գյումրու թաղերը զբաղեցրել էին արևելահայաց «ազատ հարթ դաշտով» հյուսիսից հարավ գուգահեռ ձգվող բլրաշարերը և շարված էին վերջիններիս միջով նույնպես գուգահեռ հոսող գետակների բոլորը: Այդ թաղերը, ինչպես ասվեց, նախապես ի հայտ էին եկել տարերայնորեն, ձևավորվել հին, ավանդական շինարարական եղանակներով և տարածվել էին տեղանքին համապատասխան՝ բնակավայրին տալով հյուսիսից հարավ ձգվածություն, որը միաժամանակ համապատասխանում էր գետակների ընթացքին ու գերակշռող հյուսիսային քամիների ուղղությունը:

Այս ամենի մանրամասն հաշվառման հիման վրա 1840 թ. Ալեքսանդրապոլի հատակագրծմամբ ստացվեց փողոցների հետևյալ պատկերը: Քաղաքի համեմատաբար հարթ ու երկար փողոցներն իրար էին կապում հյուսիսում և հարավում գտնվող «Ռանչպարների», «Չորի բողազ» և «Թուրքի մահլա» թաղամասերը: Իսկ հյուսիս-հարավ ձգվող փողոցներին ուղղահայաց հատողները, որ տեղանքի պատճառով աչքի էին ընկնում խիստ ալիքավորություններով, միմյանց էին միացնում քաղաքի արևելյան և արևմտյան կողմերում տեղադրված «Կաթոլիկների» և «Հույների» թաղամասերը: Մրևնույն ժամանակ 1840 թ. հատակագծով նախատեսնվում էր խաչվող փողոցներում ստեղծել կանոնավոր ուղղանկյուն թաղամասեր՝ կվարտայներ, իսկ համեմատաբար մեծ թաղամասերում լինելու էին նաև նրբանցքներ:

Այսպիսով, եթե 1830-ական թվականների Ալեքսանդրապոլի մասին խոսում էին ընդամենը որպես «գեղեցիկ ապագա խոստացող»⁶²¹, բայց արևելյան տիպի խղճուկ քաղաքի, ապա XIX դարի կեսին այն արդեն ոչ ստիպական, բարեկարգ քաղաք էր՝ ուղիղ, լայն և բիշերը լուսավորվող փողոցներով, իսկ քաղաքի բնակչությունը քիչ թե շատ խոսում էր ուսուերեն⁶²², ինչը հազվադեպ երևույթ էր Երևանի նահանգի

⁶¹⁹ Линч Х. Ф. Б., *Եզվ. աշխ.*, էջ 163:

⁶²⁰ Яралов Ю., Города Армении, М., 1950, стр. 12-13; Халпахчан О., Армяно-русские куль турные отношения и их отражение в архитектуре, Ер., 1957, стр. 42-43.

⁶²¹ Переващенко В., Поездка в Александрополь, Закавказский Вестник, Тифлис, 1853, 22 января, ном. 4, стр. 15-16.

⁶²² Դրոճյան Արսեն, Համառոտ պատմություն Ալեքսանդրապոլի Հայոց Հոգևոր Վիճակային դպրոցի (1840-1912), Ալեքսանդրապոլ, 1912:

մյուս քաղաքների համար⁶²³: Ավելի հանգամանալի և ընդգրկուն դարձնելու համար XIX դարակեսի Ալեքսանդրապոլի նկարագիրը՝ մեջբերենք մի քանի վկայություններ ժամանակի վիճակագրական հաշվետվություններից: Այսպես, «1852թ. Կովկասյան օրացույցի» տվյալներով, Ալեքսանդրապոլում արդեն 1850 թ. կար 240 հաստատված ճակատամասով (ֆասադով) տուն, 1808 ասիական տիպի քարե տուն, 250 կրպակ, 150 փողոց, 2 հրապարակ, 10 կամուրջ⁶²⁴: 1852-1853 թթ. մեկ այլ հաշվետվություն մեջ խոսվում է Ալեքսանդրապոլի 75 թաղամասերի, 52 աղբյուրների, 186 ջրհորների, 2048 քարաշեն տների (200-ը լավ ճակատամասերով) մասին, և այս ամենը՝ 11280 բնակչի համար: Շենքերը տեղական սև տուֆից են, կան 2 հայկական՝ Ս. Աստվածածինն ու կաթոլիկ եկեղեցիներ, նաև 1849 թ. հիմնադրված ուղղափառ եկեղեցին, 2 շուկա՝ սովորական և անասունների վաճառքի, 7 քարվանսարա, 850 կրպակ, 3 բաղնիս, 1 հրապարակ, 1 նոր և 2 հին հայկական, 1 մահճակալ և մեկ ընդհանուր գերեզմանոցներ⁶²⁵: Երևանի նահանգի քաղաքների տրնտեսական-քաղաքացիական կյանքի վերաբերյալ 1865 թ. հաշվետվության մեջ Ալեքսանդրապոլի մասին ասվում էր. «Քաղաքը, որ Հյուսիսից սահմանակից է Եսաուլ, Օրթաքիլիսա, Թոփալի, արևելքից՝ Ղոնախ-Ղոան, Հաջի-Նազար-Ղուլի, հարավից՝ Դյուլքյանդ, Թափաղոլյակ, Ղարաքիլիսա գյուղերին, իսկ արևմուտքից՝ Արփաշայ գետին, ունի 16 337 բնակիչ (8638-ը արական, 7699-ը իգական սեռի): Քաղաքային բնակչությանն է պատկանում հետևյալ անշարժ գույքը՝ 2870 տուն, 1460 կրպակ, 17 քարվանսարա, 6 ջրաղաց, 36 գործարան: Ընդ որում, վերը նշվածից ազնվականությունն են պատկանում 25 տուն, 145 կրպակ, 5 քարվանսարա, 5 (օճառի) գործարան: Հոգևորականությունը՝ 37 տուն, 74 կրպակ, առևտրականներին՝ 700 տուն, 40 ջրաղաց, կրպակ և գործարան: Մնացած անշարժ գույքը պատկանում է աղքատ խավին»:⁶²⁶

⁶²³ Муравьев А., Грузия и Армения, ч.2, СПб, 1848, стр. 289; Աբովյան Խ., նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 179; Նորյան Մուշեղ, Աբովյանը և Գյումրին, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 15 մայիս, N 62, էջ 4:

⁶²⁴ Рудевич, Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, отд. III, стр. 276.

* Ալեքսանդրապոլի եկեղեցիների մասին մանրամասն տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 208, էջ 1-3 ; Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Շախաթունյանի արխիվ, թղթ. 63, վավ. 28, էջ 1-3:

⁶²⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, Эриванская губерния, СПб., 1853, стр.259; Документы и материалы по истории армянского народа..., Ер., 1993, док. 134, стр. 319, док. 141, стр. 344.

⁶²⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս, էջ 50-64; Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издавал Н. Воронов, т. 1, отд. 1, Тифлис, 1869, стр. 36-38.

Արդեն XIX-ր. 50-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կյանքի զարգացման բավականին բարձր տեմպերը առաջին հերթին հետևանք էին այն համեմատաբար ապահով իրավիճակի, որում հայտնվել էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած այս տարածաշրջանը, ապահովություն, որը հնարավորություն էր տալիս տեղի բնակչությանը ոչ միայն իր կյանքը դնել նորմալ հունի մեջ, այլև աննախադեպ բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում ինչպես քաղաքային շինարարության, այնպես էլ տնտեսական կյանքի առաջընթացի համար:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն երկրամասերից է: Որոշ բառաստուգաբանական վերլուծություններ թույլ են տալիս մտածել ժամանակին այս տարածքի վրա նույնիսկ կիմերական ցեղերի ունեցած իշխանության մասին:⁶²⁷ Պատմական տեղեկությունների վկայությամբ՝ բավականին երկարատև մի ժամանակահատվածում այն եղել է նաև Վանի թագավորության

⁶²⁷ Երեմյան Ա., Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքը և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, N 2, Եր., 1968; Զահուկյան Գ., Կիմերները և կիմերների պրոբլեմը արդի գիտության մեջ, ՊԲՀ, N 4, Եր., 1977:

ենթակայություն տակ: Շիրակն Արշակունիների թագավորության շրջանում հիշատակվում է նախ որպես Կամսարականների կալվածք, ապա VIII դարից սկսած՝ Բագրատունիների ժառանգական սեփականություն:

Ավելի ուշ, դարեր տեած թուրք-պարսկական ասպատակությունների արդյունքում Շիրակի արևմտյան հատվածը Հայտնից Օսմանյան կայսրության, իսկ արևելյանը, Շորագյալի սուլթանության տեսքով՝ Երևանի պարսիկ խաների գերիշխանության ներքո: 1805 թ. Արևելյան Շիրակը վերջնականորեն միացվում է Անդրկովկաս հաստատապես մուտք գործող Ռուսաստանին: Այս պատմական իրադարձության ծնունդը, որ թելադրված էր Ռուսաստանի համար այդ հացառատ շրջանի ռազմավարական կարևորագույն նշանակության հստակ գիտակցմամբ, հիմնովին փոխեց Շիրակի պատմական գավառի արևելյան հատվածի սոցիալ-տնտեսական ու ժողովրդագրական զարգացման հետագա ողջ ընթացքը: Ռուսաստանի հետ միավորվելը Արևելյան Շիրակը վեր էր ածում իսկական միջնապատի մի կողմից Ռուսաստանի գերիշխանության տակ անցած Վրաստանի, իսկ մյուս կողմից՝ Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև և, որ նույնպես անչափ կարևոր է, ռուսների կողմից Շորագյալի սուլթանության գրավումը միանգամայն հնարավոր ու իրատեսական էր դարձնում ռուսական զորքերի հետագա առաջխաղացումը Արևելյան Հայաստանում՝ մեծապես խթանելով Հայ ազգաբնակչության շրջանում ռուսամետ տրամադրությունների աճին: Պատահական չէ, որ մինչև XIX դ. 70-ական թվականների վերջերը հանդիսանալով Անդրկովկասում ռուսների ամենահզոր ռազմական հենակետը՝ Արևելյան Շիրակը նաև ռուսական Կովկասյան զորքերի հավաքատեղին էր: Անցնելով Ռուսաստանի գերիշխանության տակ՝ Արևելյան Շիրակը ենթարկվեց Անդրկովկասյան երկրամասում ռուսական իշխանությունների կողմից իրագործված վարչատարածքային գրեթե բոլոր բարեփոխումներին՝ 1805 թ. գրեթե անմարդաբնակ Շորագյալի սուլթանությունից արդեն 1849 թ. վերածվելով Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի ամենամարդաշատ ու ամենահայեցի Շորագյալի գավառակի:

Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում լուրջ և բեկումնային տեղաշարժեր գրանցվեցին գավառի էթնոժողովրդագրական իրավիճակի մեջ: Չնայած ռուսական գերիշխանության տակ անցնելուն՝ համարյա մինչև XIX դարի առաջին քառորդի ավարտը գավառում ընթանում էին քաղաքական լծակների ազդեցությամբ բնակչության բնականոն աճի արգելակման ու էթնիկական դիմահեղման նախորդ դարերից ժառանգված գործընթացներ: Դրանք ի վերջո հանգեցրին այն բանին, որ 1805 թ. Ռուսական կայսրության հետ միավորվելու պահին մոտ 808 ընտանիք (4877 մարդ) ունեցող Շորագյալում 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական իրար հաջորդող պատերազմների, թալանչիական հարձակումների, ազգաբնակչության բռնազաղթերի,

կոտորածների ու հատկապես սովի և ավերի հետևանքով բնակչության թիվը նկատելիորեն նվազեց: Ընդ որում, եթե բնակչության թվի անկումը գավառում մինչև 1810 թ. տեղի էր ունենում Համեմատաբար դանդաղ, ապա 1810-1817 թթ. այդ գործընթացը Հայտնվեց այսպես ասած՝ «ազատ անկման» վիճակում, հասնելով իր նվազագույն կրիտիկական կետին՝ ընդամենը 174ընտանիքի (870մարդու): Ստեղծված ծայրահեղ վատթար իրավիճակի մեջ դրական տեղաշարժեր սկսեցին ի հայտ գալ միայն XIX դ. 20-ական թվականների սկզբներից, երբ պայմանավորված որոշ արտաքին ու ներքին գործոններով՝ Շորապյալում գրանցվեց ազգաբնակչության թվի դանդաղ աճ: Մինչդեռ գավառի բնակչության թվաքանակի էական աճի ու էթնիկական կազմի աննախադեպ փոփոխությունները գրանցվեցին միայն 1828-1831 թթ. գաղթերից հետո, երբ Ռուսական կայսրության տարածք տեղափոխված շուրջ 20600 պարսկահպատակ և արևմտահայ գաղթական ընտանիքներից (125000 մարդ), համաձայն 1832 թ. Կամերալ ցուցակագրման տվյալների՝ 3866 ընտանիքը (21695 մարդ) հաստատվեց Արևելյան Շիրակի տարածքում, ընդ որում, 1350 ընտանիքը (7250 մարդ)՝ Գյումրիում, իսկ մնացած 2516 ընտանիքը (14445 մարդ)՝ գավառի 76 գյուղերում: Գավառում բնակչության թվի բնական և արհեստական աճը շարունակվեց նաև գաղթերին հաջորդած երկու տասնամյակների ընթացքում: Այնպես որ արդեն 1852 թ. նորաստեղծ Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորապյալի տեղամասում ապրում էր 31227 մարդ, որից 11280 մարդը՝ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում:

Արևելյան Շիրակի՝ Ռուսական կայսրության հետ միավորվելը նշանավորվեց նաև XIX դ. 30-ական թվականներից այստեղ քաղաքաչինական մեծածավալ միջոցառումներով: Երբ Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանը ստիպված եղավ Թուրքական կայսրությանը վերադարձնելու Կովկասյան ճակատում իր գրաված տարածքների մեծագույն մասը՝ Կարսը, Էրզրումը և Բայազետը, հրամայական անհրաժեշտություն դարձավ Ախուրյանի ռուսական ափին՝ Գյումրի փոքրիկ գյուղատեղում, ռազմական ուժեղ հենակետ ստեղծելու առաջնահերթ խնդրի շտապություն լուծումը: Ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակություն ունեցող նմանօրինակ կառույցի անհրաժեշտության վրա ցարական կառավարության ուշադրությունն առաջինը՝ դեռևս 1805թ. հրավիրել էր Պ.Յիցիանովը: Սակայն Գյումրու բերդի կառուցման պահանջը լրջորեն զգացվեց հատկապես 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, որի, ռուսների համար անհաջող ավարտն էլ խթանեց վերջինիս չինարարությունը ձեռնամուխ լինելու աշխատանքները: Գյումրու բերդի չինարարությունը զուգահեռ կառուցապատվեց նաև համանուն բնակավայրը, որը նորակառույց բերդը դիտելու պատրվակով 1837 թ. հոկտեմբերի 3-ին Անդրկովկաս ժամանած Նիկոլայ Ա կայսեր

հրամանով հռչակվեց քաղաք ու վերանվանվեց Ալեքսանդրապոլ: Բնակավայրը, որի մասին XIXդ. 30-ական թվականներին խոսում էին որպես ընդամենը «գեղեցիկ ապագա խոստացող» արևելյան տիպի խղճուկ քաղաքի, արդեն 1840 թ. կառուցապատվելով հաստատված հատակագծով, դարձավ քաղաքային կյանքի զարգացման բավականին բարձր տեմպեր ունեցող, իր արհեստավորներով ու առևտրականներով ամբողջ Անդրկովկասում հռչակված, ոչ ասիական, բարեկարգ քաղաք՝ «...թուրքական սահմանի դիմաց ռուսական զորավոր մի կայան՝ լավ դիրքով, մեծաթիվ պահակազորով և արագորեն աճող ազգաբնակչությամբ»: Ավելին, նույնիսկ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի արդյունքում ռուսների կողմից Կարսի գրավումից հետո, կորցնելով հանդերձ Ռուսական կայսրության համար իր նախկին ռազմավարական կարևոր նշանակությունը, Ալեքսանդրապոլը շարունակեց մնալ որպես առևտրաարհեստավորական հռչակի և առանձնահատուկ դիմազծի տեր քաղաք Անդրկովկասյան երկրամասում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

Ա) Ձեռագիր աղբյուրներ

1.1. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր NN 1886, 6517:

Բ) Արխիվային նյութեր

1.2. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվային բաժին, Փոնդ Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ NN 22 ա, (վավերագիր 86), 43 (վ. 298բ), 46 (վ. 249)), 58 (վ. 133), 59 (վ. 546, 578), 66 (վ.

- 54), 74 (վ. 227, 246): Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154 (վ. 28), 157 (վ. 9): Կարապետ արքեպիսկոպոսի դիվան, 163 գ (վ. 1173), 163դ (վ. 1407): Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166 (վ. 1016, 1084, 1085, 1122), 166, գ. ԻԹ (վ. 928), 166, գ. ԼԲ (վ. 1071, 1119), 167ա (վ. 19): Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105 (վ. 13, 192), 106, գ. 51 (վ. 93, 94, 95), 111, գ. 79 (վ. 1): Շախաթունյանի արխիվ, թղթ. 63 (վ. 28):
- 1.3. ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 47, ց. 1, գ. 659, 660, 661, 662, 663, 859, 860, 863, 865, 920, 921, 922, 923, ց. 2, գ. 1, 18, 20, 21, 22, 23, 37, 39, 46, 47, 48, 69, 70, 73, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 89, 90, 91, 92, 98, 102, 103, 107, 108, 109, 111, 112, 115, 120, 121, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 140, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 195, 201, 225, 237, 416, 516, 530, 625, 626, 630, ց. 3, գ. 199, 920, ց. 6, գ. 37, 59, 119, 152, 167, 179, 248: ֆ. 57, ց. 1, գ. 36, 66, 85, 208: ֆ. 90, ց. 1, գ. 44, 365, 445, 447: ֆ. 93, ց. 1, գ. 82, 83, 84, 85, 86, 87, 97, 109, 110, 120: ֆ. 125, ց. 1, գ. 14-1 մաս: ֆ. 133, ց. 1, գ. 329, 359: ֆ. 151, ց. 1, գ. 25: ֆ. 247, ց. 1, գ. 181 (քարտեզ): ֆ. 332, ց. 1, գ. 120, 715, 815, 816:
- 1.4. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 349, 388, 413: Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, գ. 103: Ս. Թամրազյանի նյութերը, գ. 103:

Գ) Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

ա) Հ ա յ Ե ր Ե Ն

- 1.5. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և Հարևան երկրների մասին», Յակոբ ալ-Համավի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց՝ Հ. Թ. Նալբանդյանը, Եր., 1965:
- 1.6. Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր Շահին Պարսից, Վաղարշա պատ, 1870:
- 1.7. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցվոյ, Վաղարշապատ, 1896:
- 1.8. Դիւան Հայոց պատմութիւն, կազմեց Գ. Աղանեանցը, գիրք Ա-ԺԳ, Թիֆլիս, 1893-1917:
- 1.9. Զաքարեայ Սարկաւազ Քանաքեոցի, Պատմագրութիւն, Հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870:
- 1.10. Զաքարեայ Սարկաւազ Քանաքեոցի, Պատմագրութիւն, Հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870:
- 1.11. Էվլիա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրները, ծանոթագրութիւնները, առաջաբանը և թարգմանութիւնը, Ա. Սաֆրաստյանի, Հ. Գ, Եր., 1967:

- 1.12. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովրդների մասին», Հ. Ա., Եր., 1961:
- 1.13. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովրդների մասին», Հ. Բ., Եր., 1964:
- 1.14. Խաչատրյան Մ., Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումն ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, Եր., 1978, N 10:
- 1.15. Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Հ. 2, ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Եր., հրատ. Մեքենյան ֆոնդի, 1934:
- 1.16. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), Հ. Ա., Կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1974:
- 1.17. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, Հ. Ա., Եր., 1951:
- 1.18. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, Հ. Բ., Եր., 1956:
- 1.19. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910:
- 1.20. Նոր վավերագրեր Գեորգիևսկի 1783թ. դաշնագրի մասին, հրատ. Վ. Մարտիրոսյան, Պատմա-Բանասիրական հանդես, Եր., 1978, N 3, էջ 234-241:
- 1.21. Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, հրատ. Մ. Դարբինյան, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1973, N 2, էջ 135-146:
- 1.22. Չամչյան Միքայել, Պատմութիւն Հայոց, Հ. Բ., Վենետիկ, 1875:
- 1.23. Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887:
- 1.24. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոյ պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
- 1.25. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբու, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873:
- 1.26. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
- 1.27. Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862:
- 1.28. Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Հ. Ա., Եր., 1934:
- 1.29. Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Հ. Բ., Եր., 1938:
- 1.30. Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Հ. Գ., Եր., 1955:
- 1.31. Օրբելյան Ստ., Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

բ) Ռ ո ս ս Ե ր Ե ն

132. *Акты собранные Кавказской Археографической Коммиссией (АКАК), т. 1-12 Тифлис, 1866-1904.*
133. *Внешняя политика России XIX и начале XX века, 1815-1830гг., Документы Российского министерства иностранных дел, т. VIII, М., 1972.*
134. *Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993.*
135. *Евицкий Орест, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи; Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оного с нынешним, СПб., 1835.*
136. *Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830гг., изд. М. Дарбинян, Вестник архивов Армении, Ер., 1977, N 3, стр 3-23.*
137. *Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, ч. 1, СПб., 1836.*
138. *Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, ч. 2, СПб., 1836.*
139. *Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, ч. 3, СПб., 1836.*
140. *Походный дневник, 1854-1855 г.г., Военный сборник, т. XI, отдел II, СПб., 1860.*
141. *Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1, редактор Ц. П. Агаян, Ер., 1972.*
142. *Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 2, редактор Ц. П. Агаян, Ер., 1978.*
143. *Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Тифлис, 1871.*
144. *Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издавал Н. Воронов, т.1, Тифлис, 1869.*
145. *Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886г., Издан по распоряжению Главного начальствующего гражданского частю на Кавказе, Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893.*
146. *Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1-3, М., 1833.*
147. *Эриванская губерния, Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, СПб., 1853.*

2. Ա շ խ ա տ ու թ Յ յ ու Ն ն Ե ր

ա) Հ ա յ ե ր ե ն

- 2.1. Աբովյան Խ., Երկերի լրակատար ժողովածու, ակադ. հրատ., հ. 7, Եր., 1958:
- 2.2. Աբրահամյան Վ., Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20 դարերի սկիզբը), Եր., 1971:
- 2.3. Ալիշան Ղ., Այրարատ, բնաշխարհ Հայասնանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազարի տպ., 1890:
- 2.4. Ալիշան Ղ., Շիրակ, տեղագրութիւն, պատկերացոյց, Վենետիկ, Ս. Ղազարի տպ., 1881:
- 2.5. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Ս. Ղազարի, Մխիթարյանների տպ., 1855:
- 2.6. Ալպոյաճյան Արշակ, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950:
- 2.7. Աղաբեգյան Ս., Խնդիր կաթողիկոսության Ամենայն Հայոց, Քննություն 1836թ. սահմանադրության (Պոլոժենիայի), Կ. Պոլիս, 1865:
- 2.8. Աղանեանց Գ. ք., Կարնո գաղթը (1829-1830), Թֆիլիս, 1891:
- 2.9. Աղանյան Գ., Երկաթագործական արհեստները Հայոց մեջ XIX դ. և XX դ. սկզբին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 2, Գյումրի, 1999:
- 2.10. Աղանյան Գ., Հայկական զինագործությունը XIX դ.-XX դ. սկզբին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, Գյումրի, 2000:
- 2.11. Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հ. Ա, Բաքու, 1916:
- 2.12. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, մաս 1, Եր., 1958:
- 2.13. Ավդալբեկյան Խ., Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում, Եր., 1959:
- 2.14. Ատրպետ, Հողատիրությունը Կովկասում, Ալեքսանդրապոլ, 1906:
- 2.15. Բագեյան Կ., Կանանց արհեստները Հայոց մեջ XIX դ. ու դրանց կապը համքարությունների հետ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 4, Գյումրի, 2001:
- 2.16. Բոլոյան Վ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972:
- 2.17. Գաբրիելյան Հ., Լենինական, Եր., 1984:
- 2.18. Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Ուրվագծեր նրանց փոխհարաբերությունների քաղաքական պատմության հին ժամանակներից մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխության հաղթանակը, Եր., 1978:
- 2.19. Գալոյան Ս., Շիրակից հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս-Անջելես, 1950:

- 2.20. Գեղամյան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԹ դարում, Բաքու, 1915:
- 2.21. Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, մաս 1, Բաքու, 1909:
- 2.22. Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 4, մաս 2, Բաքու, 1909:
- 2.23. Գէորգ-Մեսրոպ, Աշխարհարութիւն Պատմական Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1924:
- 2.24. Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Եր., 1978:
- 2.25. Գրիգորյան Զ., Հայերի մասնակցությունը Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին, Եր., 1951:
- 2.26. Գրիգորյան Զ., Հայ և ռուս ժողովրդների պատմական բարեկամությունը, Եր., 1942:
- 2.27. Գրիգորյան Մելիքսեղեկ, Համառոտ տեղագրություն Հնութեանց Մեծին Շիրակա և Մայրաքաղաքին Անվոյ, Ալեքսանդրապոլ, 1903:
- 2.28. Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում, Եր., 1958:
- 2.29. Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989:
- 2.30. Երեմյան Ս., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963:
- 2.31. Երիցյան Ար., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, Հ. Ա., Թիֆլիս, 1894:
- 2.32. Երիցյան Ար., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, Հ. Բ., Թիֆլիս, 1895:
- 2.33. Էլիզէ Ռէկլիւ, Ռուսական Հայաստան, կամ Արաքսի ավազան, Ռիբմիա յիճ եւ Առաջաւոր Ասիա, Վաղարշապատ, 1890:
- 2.34. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Ա., Վենետիկ, 1902:
- 2.35. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Բ., Վենետիկ, 1907:
- 2.36. Ինճիճեան Դ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Հ. Ա., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1806:
- 2.37. Ինճիճեան Դ., Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանյայց աշխարհի, Հ. Ա.-Գ., Վենետիկ, 1835-ՌՄՁԴ:
- 2.38. Լեո, Երկերի ժողովածու, տաս հատորով, Հ. Գ, Եր., 1969:
- 2.39. Լեո, Երկերի ժողովածու, տաս հատորով, Հ. Դ, Եր., 1984:
- 2.40. Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն չրջան, մաս Ա, Եր., Պետական համալսարանի ապակետիպ, 1926:
- 2.41. Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն չրջան, մաս Բ, Եր., Պետական համալսարանի ապակետիպ, 1927:

- 2.42. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Հ. Գ, Եր., 1946:
- 2.43. Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան ուղևորութիւններ և ուսումնասիրութիւններ, Հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913:
- 2.44. Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչութիւնը և նրա զբաղվածութիւնը, Եր., 1979:
- 2.45. Կոզեան Ա., Կամսարականները «Տիրաք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926:
- 2.46. Կողմոյան Կ., Լենինական, Եր., 1957:
- 2.47. Կոստանեանց Կ., Տ. Ներսես Ե Աշտարակեցի՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ալեքսանդրապոլ, 1909:
- 2.48. Կորկոտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչութիւնը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932:
- 2.49. Կրպե, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893:
- 2.50. Կուրտիկյան Ստ., Եր., Եր., 1960:
- 2.51. Հակոբյան Թ., Անիի պատմութիւն (Հնագույն ժամանակներից մինչև 1045թ.), Հ. Ա, Եր., 1980:
- 2.52. Հակոբյան Թ., Անիի պատմութիւն (1045թ. մինչև անկումն ու ամայացումը), Հ. Բ, Եր., 1982:
- 2.53. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմութիւնը (1500-1800), Եր., 1971:
- 2.54. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմութիւնը (1801-1879), Եր., 1959:
- 2.55. Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն, հրատ. 2, Եր., 1968:
- 2.56. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, ակադ. հրատ., Հ. Գ-Դ-Ե, Եր., 1972-1976:
- 2.57. Հայաստանի և հարակից չրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հ. 1-5, Եր., 1986-2001:
- 2.58. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտութիւնի և սովետական արտաքին քաղաքականութիւնի փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972:
- 2.59. Հայթիյան Ա., Հայաստանի ուսու վերաբնակները 1830-1920թթ., Եր., 1989:
- 2.60. Հայրապետյան Ա., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարի առաջին կեսին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատութիւններ», Հ. 4, Գյումրի, 2001:
- 2.61. Հարութիւնյան Վ., Գյումրին և գյումրեցիները, Գյումրի, 1998:
- 2.62. Հարութիւնյան Վ., Գյումրին, նրա մարդիկ, սովորույթները, Գյումրի, 1996:
- 2.63. Հովհաննիսյան Կ., Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմութիւնից, Եր., 1981:
- 2.64. Ղազարյան Գր., Հայաստանն և հայերն ըստ Քսենոֆոնի, Թիֆլիս, 1908:

- 2.65. Ղլտճեան Արսեն, Համառոտ պատմութիւն Ալեքսանդրապոլի Հայոց Հոգևոր Վիճակային դպրոցի (1840-1912), Ալեքսանդրապոլ, 1912:
- 2.66. Ղլտճեան Արսեն, Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցու սահմանադրութեան, Ալեքսանդրապոլ, 1908:
- 2.67. Մաթևոսյան Ս., Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետութիւնը, Եր., 1985:
- 2.68. Մանանդեան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Եր., 1944:
- 2.69. Մանանդեան Հ., Քննական տեսութիւն Հայ ժողովրդի պատմութեան, Հ. Գ, Եր., 1977:
- 2.70. Մանուկեան Ս., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելեան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991:
- 2.71. Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի Հայ ազգաբնակչութիւնը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն», Եր., 1994:
- 2.72. Մելքոնյան Ա., Ջալալաբը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003:
- 2.73. Մինաս Վարդապետ Համդեցոց, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870:
- 2.74. Մուրադեան Մ., Արևելեան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին XIX դարի ուսական պատմագիտական և հասարակական մտքի գնահատմամբ, Եր., 1985:
- 2.75. Մուրադեան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001:
- 2.76. Նաջարյան Հ., XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարեգրութիւնը, Եր., 1959:
- 2.77. Նաջարյան Հ., 1639 թվականի թուրք-իրանական հաշտութեան պայմանագիրը և Հայաստանը, Եր., 1969:
- 2.78. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դեմ 1850-1870թթ., Եր., 1955:
- 2.79. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի նոր պատմութեան էջերից, Եր., 1982:
- 2.80. «Նկարագիր գաղթականութեան Հայոց ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան», Մոսկվա, 1832:
- 2.81. Պարսամյան Վ., Առաջին ժանդարմական գործն Ալեքսանդրապոլում, Եր., 1936:
- 2.82. Պարսամյան Վ., Գյուղացիական հուզումները, Փամբակ-Շորապլի դիտանցիայում 1838թ.-ին, «Երևանի պետական հա-

- մայսարանի գիտական աշխատություններ», պր. 3, հ. 62, Եր., 1958:
- 2.83. Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և Հայ-ուսական հարաբերությունները, Եր., 1947:
- 2.84. Պարսամյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958:
- 2.85. Պարսամյան Վ., Հայ ժողովրդի պատմություն 1830-1850թթ., Եր., 1956:
- 2.86. Պարսամյան Վ., Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում, Եր., 1940:
- 2.87. Պեյրպէրեան Ա., Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1871:
- 2.88. Պողոսյան Ա., Ռուս-Հայ բարեկամության պատմությունից, Եր., 1974:
- 2.89. Զալալեան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփիսիս, 1842:
- 2.90. Զալալեան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփիսիս, 1858:
- 2.91. Ռշտունի Վ., Հայաստանի XIX դարի գյուղացիական շարժումների մասին, Եր., 1945:
- 2.92. Ռշտունի Վ., Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մաս Ա (1828-1870թթ.), Եր., 1960:
- 2.93. Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. Բ, Եր., 1941:
- 2.94. Սարգսյան Հ., Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագրիը XIX դարի վերջերին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Գյումրի, 1998:
- 2.95. Սարգսյան Ն., Տեղագրությունք ի Փոքր եվ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ տպ. խ. Ղազար, 1864:
- 2.96. Սեղբոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1969:
- 2.97. Սեղբոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 6, Եր., 1974:
- 2.98. Վակնեբ Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851:
- 2.99. Վիրաբյան Ս., Շորաբյալի սուլթանությունը XVI դարի վերջերից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը, «Պատմագիտական հետազոտություններ», Վանաձոր, 2001:
- 2.100. Քաջունի Մ., Աշխարհագրութիւն Հին և Նոր Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1857:

բ) Ռուսերեն

- 2.101. Авагян Л., Четвертичные ископаемые млекопитающие Армении, Ер., 1953.

- 2.102. Акопян Т., Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов, 1801-1917гг., Ер., 1978.
- 2.103. Арутюнян Н., Биайнили (Урафту), Военно-политическая история и вопросы топономики, Ер., 1970.
- 2.104. Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урафту, Ер., 1964.
- 2.105. Арутюнян Н., Топономика Урафту, Ер., 1985.
- 2.106. Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение Восточной Армении к России, Ер., 1988.
- 2.107. Балаян Б., Международные отношения Ирана в 1813-1838гг., автореф. канд. дис., Ер., 1963.
- 2.108. Братская помощь пострадавшим в Турции Армянам, М., 1898.
- 2.109. Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891.
- 2.110. Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823.
- 2.111. Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803г., т. 2, СПб., 1869.
- 2.112. Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888.
- 2.113. Взгляд на Эриванскую дорогу, Сборник газеты Кавказ, изд. О. И. Константинов, второе полугодие 1847 года, Тифлис, 1848.
- 2.114. Ган К., Опыт объяснения кавказских географических названий, Тифлис, 1909.
- 2.115. Генерал-лейтенант Давид Оситович Бебутов, СПб., 1867.
- 2.116. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность. По неизданным источникам составил Генерального Штаба Ген.-лейт. Щербатов, т. 3, октябрь 1827-май 1831, СПб., 1891.
- 2.117. Глинка С., Описание переселения армян аддербиджанских в пределах России, М., 1831.
- 2.118. Грибоедов А., Полное собрание сочинений, т.3, СПб., 1917.
- 2.119. Договоры России с Востоком, политические и торговые, составил и издал Т. Юзефович, СПб., 1869.
- 2.120. Дубровин Н., Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1867.
- 2.121. Дубровин Н., Закавказье 1803-1806гг., СПб., 1866.
- 2.122. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 2, СПб., 1885.
- 2.123. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, СПб., 1886.
- 2.124. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 4, СПб., 1886.
- 2.125. Дяконов И., Ассиро-вавелонские источники по истории Урафту, (АВИИУ) N 65 (ВДИ), М., 1951, N 3.

- 2.152. Петров А., *Война России с Турцией 1806-1812гг.*, т. 3, СПб., 1885.
- 2.153. Пиотровский Б., *Ванское царство (Урарту)*, М., 1959;
- 2.154. Погосян М., *Карсская область в составе России*, Ер., 1983.
- 2.155. Подесаул Ив., *Позаровский, Материалы для военного обозрения Эриванской губернии*, ч. 1, вып. 1, Тифлис, 1890.
- 2.156. Потто В., *Геройская защита Баязета*, изд. 2, СПб., 1879.
- 2.157. Потто В., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях*, т. 1, СПб., 1885.
- 2.158. Потто В., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях*, т. 2, СПб., 1885.
- 2.159. Потто В., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях*, т. 3, СПб., 1886.
- 2.160. Потто В., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях*, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887.
- 2.161. Потто В., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях*, т. 4, Тифлис, 1887.
- 2.162. Потто В., *Осада и штурм Карса*, изд. II, СПб., 1903.
- 2.163. Потто В., *Памяти старых кавказцев*, Тифлис, 1897.
- 2.164. Потто В., *Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества*, Тифлис, 1902.
- 2.165. Потто В., *Покорение Эривани*, изд. 2, СПб., 1903;
- 2.166. *Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673гг.*, Тифлис, 1902.
- 2.167. Пушкин А.С., *Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года*, Полт. соб. соч., изд. 4, т. 4, Ленинград, 1978.
- 2.168. Розен Д., *История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году*, ч. 1, *От истребления яничар до смерти Махмеда II*, СПб., 1872.
- 2.169. Саркисян Г., *Население Восточной Армении в XIX-начале XXв.*, Ер., 2002.
- 2.170. *Сборник газеты Кавказ*, изд. О. И. Константиновым, первое полугодие, Тифлис, 1847.
- 2.171. Тунян В., *Восточная Армения в составе России*, Ер., 1989.
- 2.172. *Утверждение русского владычества на Кавказе*, т. 1, под редакцией В. Потто, Тифлис, 1901.
- 2.173. *Утверждение русского владычества на Кавказе*, т. 4, ч. 1, под редакцией генерал-майора В Потто, Тифлис, 1906.
- 2.174. *Утверждение русского владычества на Кавказе*, т. 4, ч. 2, под редакцией генерал-майора В Потто, Тифлис, 1908.
- 2.175. Фадеев А., *Россия и Кавказ первой трети XIX века*, М., 1960.
- 2.176. Хачатрян Г., *Древняя культура Ширака*, Ер., 1975.
- 2.177. *Хорхорская летопись Аргешити 1-го*, ЭВ 7, 1953, УКН, текст 127.

- 2.178. Хелтуллишвили М., Вступление Грузии в состав Российской империи, Кутаис, 1901.
- 2.179. Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении, СПб., 1811.
- 2.180. Хачатуридзе Г., К истории Грузии XIXв., Тбилиси, 1950.
- 2.181. Халтахчян О., Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ер., 1957.
- 2.182. Шахатуриян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.
- 2.183. Шеремет В., Турция и Адрианопольский мир 1829г., М., 1975.
- 2.184. Шопен И., Исторический Памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.
- 2.185. Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898.
- 2.186. Эзов Г., Начало отношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901.
- 2.187. Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Тифлис, 1907.
- 2.188. Яралов Ю., Города Армении, М., 1950.

զ) Օտար լեզուներով

- 2.189. Olearus Adam, Les Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse, Amsterdam, 1727.
- 2.190. Smith E. Researches of the rev. E. Smith and rev. H. G. O. Dwight in Armenia including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, v. 1, Boston, 1833.

3. Պարբերական մամուլ

ա) Հայերեն ամսագրեր

- 3.1. Աղբյուր, Թիֆլիս, 1896:
- 3.2. Աշխատող թյուներն հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի, Եր., 1975:
- 3.3. Արարատ, Էջմիածին (Վաղարշապատ), 1870, 1871, 1904:
- 3.4. Արձագանք, Թիֆլիս, 1899:
- 3.5. Արևելյան մամուլ, Ջմիլուհիա, 1898, 1899:
- 3.6. Բանբեր Երևանի համալսարանի, Եր., 1973:
- 3.7. Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1981, 1988:
- 3.8. Գիտություն և տեխնիկա, Եր., 1983:
- 3.9. Իրան-Նամե, Եր., 1998:
- 3.10. Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1972, 1973:
- 3.11. Լուսնա, Թիֆլիս, 1903:

- 3.12. *Կոռնկ Հայոց աշխարհի, Թիֆլիս, 1862:*
 3.13. *Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1905, 1924:*
 3.14. *Մուրճ, Թիֆլիս, 1893, 1894, 1901:*
 3.15. *Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը հանրապետական գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994, 1996, 1998, 2000:*
 3.16. *Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1959, 1962, 1968, 1974, 1976, 1977, 1978:*
 3.17. *Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ (Հաս. գիտություն), Եր., 1960:*
 3.18. *Փորձ, Տիֆլիս, 1876, 1879, 1880:*

բ) Հայերեն թերթեր

- 3.19. *Ախուրեան, Ալեքսանդրապոլ, 1907:*
 3.20. *Բանվոր, Լենինական, 1978, 1979:*
 3.21. *Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 1874:*

գ) Ռուսերեն ասագրքեր

- 3.22. *Закавказский Вестник, Тифлис, 1853.*
 3.23. *Кавказский Альманах, Тифлис, 1903.*
 3.24. *Кавказский сборник, Тифлис, 1900, 1901, 1902, 1903, 1910.*
 3.25. *Кавказский календарь, Тифлис, 1849, 1850, 1851, 1853, 1854, 1865, 1867, 1884.*
 3.26. *Отечественные записки, СПб., 1845.*
 3.27. *Русский архив, М., 1890.*
 3.28. *Русская старина, СПб., 1884, 1900.*
 3.29. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа | (СМОМПК), Тифлис, 1881, 1884.*

դ) Ռուսերեն թերթեր

- 3.30. *Кавказ, Тифлис, 1854.*

4. Հոդվածներ

ա) Հայերեն

- 4.1. *Աղանեսանց ք.Գ., Կարնոս գաղթը, Արձագանք, Թիֆլիս, 1899, N 11:*
 4.2. *Ավետիսյան Խ., Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանի ներկատարածքում 1828-1914թթ., Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1978, N 3:*
 4.3. *Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլի ապագան, Ախուրեան, Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, N 3:*
 4.4. *Գեղամեանց Յ., Ախալցխայից մինչև Անի, Փորձ, Տիֆլիս, 1880, ապրիլ, N 4:*
 4.5. *Գեղամյանց Ե., Կարապետ արքեպիսկոպոս, Փորձ, Տիֆլիս, 1876, N 1:*

- 4.6. Գրիգորյան Զ., Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգահավաքման և գոյատևման համար, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1978, N 3:
- 4.7. Դավոյան Մ., Մեր քաղաքի անցյալից, Բանվոր, Լենինական, 1978, 11 մարտի N 59:
- 4.8. Դարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1974, N 2:
- 4.9. Դարբինյան Մ., Գյումրին Ալեքսանդրապոլ վերանվանելու մասին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1981, N 2:
- 4.10. Դարբինյան Մ., Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30 թթ. գաղթի պատմությունից, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, Եր., 1973, N 2:
- 4.11 Դարբինյան Մ., Պարսկահայերի գաղթը և նրանց բնակեցումը (1828-1829 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1973, N 8:
- 4.11. Երեմյան Ս., Կիմերական և սկյուֆական ցեղերի արշավանքը և Ռիբարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1968, N 2:
- 4.12. Թոփչեան Ե., Ալեքսանդրապոլի գավառ, Աղբյուր, Թիֆլիս, 1896, 14-րդ տարի, N 7:
- 4.13. Խօջայեանց Հ., Գիւմրի, Արարատ, Էջմիածին, 1871, թիւ Թ:
- 4.14. Կոզեան Ս., Կամսարականներու ծագումը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1924, թիւ 3-4:
- 4.15. Կարազյոզյան Հ., Կոմայրին ըստ սեպագիր և այլ աղբյուրների, ՇՊՄԺ Հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996:
- 4.16. Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայություն 1829-1830թթ. գաղթի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1974, N 2:
- 4.17. Հմայակյան Ս., Շիրակը Լուչա-Կատարգա-Վիտերուխի դաշնություն կազմում, ՇՊՄԺ Հանրապետական առաջին գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994:
- 4.18. Հմայակյան Ս., Էրիխսենի աստվածապետություն, «ՇՊՄԺ Հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996:
- 4.19. Հովհան քահանա Ոսկերչյան, Յաղագս տարագիր լինելուց ժողովրդոցն Արարատեան Վաղարշապատու, և մասնավոր գեղորեիցն հոյոց նոյնոյ աշխարհին, Կոռունկ Հայոց աշխարհի, Թիֆլիս, 1862, ապրիլ:
- 4.20. Հովհաննիսյան Կ., Պարսկահայերի գաղթը և Ներսես Աշտարակեցին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի, Եր., 1975, N 4:

- 4.21. *Հիւբըման Հ., Հայոց տեղւոյ անունները, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1905, թիւ 12:*
- 4.22. *Հովհաննիսյան Ջ., Նահապետյան Ռ., Վիճակագրական տեղեկություններ Լոռու գավառակի վերաբերյալ (1851-1914), Բանբեր Հայաստանի արհիվների, Եր., 1988, N 2:*
- 4.23. *Հարությունյան Վ., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարում, Բանվոր, Լենինական, 1978, 14 դեկտեմբերի, N 297:*
- 4.24. *Մաթևոսյան Ա., «Ի մեծ գեաղաքաղաքէն Կումիրոյ», Բանվոր, Լենինական, 1979, 10 հոկտեմբերի, N 237:*
- 4.25. *Մաթևոսյան Ս., Լենինականի Հատակազոծումը և կառուցապատումը XVIII-XIX դդ., Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, Եր., 1972, N 10:*
- 4.26. *Մատինեանց Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1874, 2 փետրվարի, թիվ 5:*
- 4.27. *Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, Իրան-Նամե, Եր., 1998, N 1-2-3:*
- 4.28. *Մխիթարեանց Ալ., Ալեքսանդրապոլ, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, N 15:*
- 4.29. *Մրհեղեան Ա., Մեծ Ղարաքիլիսայի ներկայ վիճակը, Մուրճ, Թիֆլիս, 1893, հոկտեմբեր, N 10,:*
- 4.30. *Նիկողոսյան Ն., Շիրակի գյուղական կյանքից, Արարատ, Էջմիածին, 1904, թիւ Է-Ը:*
- 4.31. *Նիկողոսյան Ն., Վիճակագրական տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ-լուսավորչականների մասին, Մուրճ, Թիֆլիս, 1901, օգոստոս, N 8:*
- 4.32. *Նորյան Մուշեղ, Աբովյանը և Գյումրին, Բանվոր, Լենինական, 1978, 15 մայիս, N 62:*
- 4.33. *Նորյան Մուշեղ, Ականատեսի վկայություն-Գյումրին քաղաք 1817թ.-ին, Բանվոր, Լենինական, 1978, 28 դեկտեմբերի, N 303:*
- 4.34. *Շահէն, Փողոցներ չունենք, Ախուրեան, Ալեքսանդրապոլ, 1907, 16 փետրվար, թիվ 8:*
- 4.35. *Պետրոսյան Մ. Կումայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական, Գիտություն և Տեխնիկա, Եր., 1983, N 4:*
- 4.36. *Պետրոսյան Ս., IRDANIU(NI) բնակավայրի տեղադրության և անվան ստուգաբանության շուրջ, ՇՊՄԺ Հանրապետական երրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1998:*
- 4.37. *Ջահուկյան Գ., Կիմերները և կիմերների պրոբլեմը արդի գիտություն մեջ, Պատմա-բանասիրական Հանդես, Եր., 1977, N4:*
- 4.38. *Սեղբոսյան Կ., Գյուղատնտեսական զբաղմունքները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի կենցաղում, ՇՊՄԺ Հանրապետական չորրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 2000:*

- 4.39. Վանցյան Գ., Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից, Մուրճ, Թիֆլիս, 1894, N 7-8:
- 4.40. Տեղագրութիւն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պօղոս վարդապետէ Պետրոսեան, Արարատ, Էջմիածին, 1870, 3-րդ տարի, թիւ Ա, էջ 20-25, թիւ Բ, էջ 54-58, թիւ Գ, 100-105, թիւ Ե, էջ 181-185, թիւ Զ, էջ 238-245, թիւ Է, էջ 273-283, թիւ Ը, էջ 347-351:
- 4.41. Տեղագրական պատառիկներ. Արևելյան մասն Շիրակայ, Արևելյան մամուլ, Զմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, թիւ 15, 1 օգոստոսի, թիւ 16, 15 օգոստոսի, թիւ 17, 1 սեպտեմբերի, թիւ 18, 15 սեպտեմբերի, թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, թիւ 22, 15 նոյեմբերի, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի:
- 4.42. Տեղագրական պատառիկներ. Արևելյան մասն Շիրակայ, Արևելյան մամուլ, Զմիւռնիա, 1899, 29-րդ տարի, թիւ 3, 1 փետրվարի, թիւ 5, 1 մարտի, թիւ 6, 15 մարտի:
- 4.43. Տեր-Դավթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 24 փետրվարի, N 7,:
- 4.44. Տեր-Դավթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 24 մարտի, թիվ 11:
- 4.45. Փափաղյան Հ., Օտար տիրապետութիւնը Արարատյան Երկրում, Տեղեկագիր, ՀՍՍՀ ԳԱ (Հաս. գիտութ.), Եր., 1960, N 7-8:
- 4.46. Քաջբերունի, Հիշողութիւններ, Լուսն, Թիֆլիս, 1903, N 3, մայիս-հունիս:
- 4.47. Քաջբերունի, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, Փորձ, Տիֆլիս, 1879, N 5, մայիս:
- 4.48. Քաջբերունի, Ղարաքիլիսա, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 27 հունվարի, N 3:

բ) Ռ ո ս ե բ ե ն

- 4.49. Александрополь, Кавказский календарь на 1866 год, отд. III, Тифлис, 1865.
- 4.50. Александрополь, Кавказский календарь на 1868 год, отд. III, Тифлис, 1867.
- 4.51. Александропольский уезд, Кавказский календарь на 1899 год, отд. III, Т., 1898.
- 4.52. Армяно-Григорянские церкви Александропольского уезда, Кавказский календарь на 1854 год, отд. III, Тифлис, 1853.
- 4.53. Армяно-католические церкви в Закавказье и число их прихожан, Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884.
- 4.54. Бефисе А., Император Николай на Кавказе в 1837г., Русская старина, т. 8, СПб., 1884.
- 4.55. В городе Александрополе, Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854.

- 4.56. *Генерал-лейтенант Б. О. Бебутов, Кавказ, Тифлис, 1854, N 7, 23 января.*
- 4.57. *Город Александрополь, Кавказский календарь на 1851 год, отд. III, Тифлис, 1850.*
- 4.58. *Дневник офицера, состоящего в отряде, действующем на кавказско-турецкой границе.Отрывок 1,Лагерь под Александрополем!, Кавказ, Тифлис, 1854, 16 июня, N 46.*
- 4.59. *Дюлофье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N 22.*
- 4.60. *Зелинский С., Город Эривань, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 1, отд. 1, Тифлис, 1881.*
- 4.61. *Из записок М. А. Корфа, Русская старина, т. 101, СПб., 1900.*
- 4.62. *Князь Воронцов и А. П. Ермолов, Их переписка о Кавказе, Русский архив, 1890, кн. 1.*
- 4.63. *Константинов О., Александрополь, Кавказский календарь на 1850 год, III, Тифлис, 1849.*
- 4.64. *Коцебу М., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901.*
- 4.65. *Линдстром Н.,Кавказский Альманах на 1904 год, Тифлис, 1903.*
- 4.66. *Нерсисян М., О крестьянских волнениях в Шираке в 1837-1838 годах,Историко-филологический журнал,Ер.,1962,N 1.*
- 4.67. *Орловски К., Эривань, Кавказский календарь на 1852 год, отд. III, Тифлис, 1851.*
- 4.68. *Ratiae Fillius, Физиономия и нравы Александрополя, Кавказ, Тифлис, 1854, 12 июня, N 45.*
- 4.69. *Переваленко В., Поездка в Александрополь, Закавказский Вестник, Тифлис, 1853, 22 января, ном. 4.*
- 4.70. *Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900.*
- 4.71. *Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901.*
- 4.72. *Потто В., Материалы по истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXIII, Тифлис, 1902.*
- 4.73. *Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник!, т. XXIV, Тифлис, 1903.*
- 4.74. *Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг.,Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910.*
- 4.75. *Руцевич, Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год, отд. III, Тифлис, 1851.*
- 4.76. *Семенов Л., К вопросу о значении Туркменчайского договора для истории Армении,Историко-филологический журнал, Ер., 1959, N 4.*
- 4.77. *Спасский-Автономов К., Второе посещение Арафата, Отечественные записки, т. 38, ном. 1-2, СПб., 1845.*

- 4.78. Тавакалян Н., Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, Историко-филологический журнал, Ер., 1976, N 3.
- 4.79. Шувльгин К., Взятие Эривани, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), выпуск 4, отд. 2, Тифлис, 1884.

Արևելյան Շիրակի (Շորագյալի գավառի) բնակավայրերի Հին և նոր անունները

Ցանկը կազմվել է «Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»-ի (կազմողներ՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Սելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1-5, Երևան, 1986-2001) և «Հայկական ՍՍՀ վարչա-տեղիտորիալ բաժանումը» (առ 1-ը հունվարի 1976 թ., 5-րդ հրատ, Երևան, 1976) ժող. տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակ 1

Հին անունը	Նոր անունը	Հին անունը	Նոր անունը
1. Ճղխլար	Ցողամարգ	45. Դահարլի	Գետք
2. Փոքր Քեթի	Փոքր Քեթի	46. Զիրալի	Զուլգաղբյուր
3. Մեծ Քեթի	Մեծ Քեթի	47. Շիլթափա	Սեպասար
4. Ղայրուլի Դուզքենդ	Բարոժ	48. Ղզրլոջ	Ղուկասյան
5. Եասուլ	Հովունի	49. Թաքնալի	Գոգհովիտ
6. Թաթական Գյոզադարա	Գեղաղիբ	50. Բանդևան	Փոքր Բանդևան
7. Փոքր Քյափանակ	Հովիտ	51. Թովաուլի	Հացիկ
8. Հաջինազար դուլի	Կամո	52. Օրթաքիլիսա	Մայիսյան
9. Փոքր Ղարաքիլիսա	Ազատան	53. Մեծ Ղանլիջա	Մարմաչեն

Արմեն Հայրապետյան

10. Թափաբլուկ	Արևիկ	54. Իմիրխանյի	Սարատակ
11. Ղազանչի	Մեղրաչեն	55. Արմուլի	Տուֆաչեն
12. Թավչանդըչյաղ	Շիրակավան	56. Սվանվերդի	Լուսաղբյուր
13. Բազարխանա	Զիթհանքով	57. Ախուլի	Բերքառատ
14. Քեչիչքենդ	Գեղարոտ	58. Մեծ Արրիավալի	Մեծ Մանթաշ
15. Մանջուկի	Ծիլքար	59. Փամպ	—
16. Մատուղի	Լանջիկ	60. Չոռլի	Լեռնաղյուղ
17. Աբդուլուահման	—	61. Ղեղաչ	—
18. Ղըլլուկա	—	62. Մահմուդջուղ	Պեմգաչեն
19. Փոքր Ղըրխ	—	63. Շիրվաջուղ	Լեռնակերտ
20. Սաբունջի	—	64. Աղբիլիսա	Կրաչեն
21. Արրիավալի 3-րդ	Լեռնուտ	65. Իլխիարի	Այգաբաց
22. Ղազարապատ	Իսահակյան	66. Նորաչեն	Նորաչեն
23. Սարիար	Սարիար	67. Հայկական Գյո- ղալցարա	Գեղաձոր
24. Փոքր Բեքանդ	Փոքր Պարնի	68. Դուզքենդ	Ախուրյան
25. Ղասմալի	Գետափի	69. Սարիբաշ	Հայկասար
26. Քյաֆթաուլի	Փանիկ	70. Թալիբուղլի	Լուսակերտ
27. Չրախի	Ջրառատ	71. Քերալի	Նորաբեր
28. Ղուլիջան	Սպանդարյան	72. Դարբանդ	Կարմրաքար
29. Ղուլաթ	Գեղանիստ	73. Գյուրջի յուլ	Թորոսղյուղ
30. Փոքր Ղանլիջա	Վահրամաբերդ	74. Սոնգուլի	Հայրենյաց
31. Եզանկար	Արևչատ	75. Ղովթնիղըչյաղ	Հովտաչեն
32. Աղին	Անի	76. Ճլովխանլի	Բենիամին
33. Մեծ Քյափանակ	Մուսայեղյան	77. Կապս	Կապս
34. Դիրաբլար	Կառնուտ	78. Իլլիղարաբիլիսա	Իլլի
35. Զաջուռ	Զաջուռ	79. Ղափի	Գուսանաղյուղ
36. Բողոզդան	Սարակապ	80. Բաչգուղ	Սարալանջ
37. Արթիկ	Արթիկ	81. Ղիչաղ	Հառիճ
38. Բողազքեսան	Չորակապ	82. Թոմարտաշ	Վարդաքար
39. Սոգուլի	Սառնաղբյուր	83. Մեջիտլի	Նոր Կյանք
40. Զելաբ Կեչուտ	Ջրաձոր	84. Ղըլլիլիսա	Կարմրավան
41. Փարուլի	Արփենի	85. Փոքր Դուզքենդ	Դուզքենդ
42. Բայանդուր	Բայանդուր	86. Ղըրիղազիրման	Հնաբերդ

43. Մոլլա գյուղից	Մարայիկ	87. Առնախղոտան	Շիրակ
44. Հոտոմ	Հոտոմ	88. Փոքր Արբիլավալի	Փոքր Սանթաշ
		89. Ալլահքիլիսա	Բայթար

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջարան3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Արևելյան Շիրակի վարչաքաղաքական իրավիճակը մինչև XIX դարի առաջին երեսնամյակը

Ա) Պատմաշխարհագրական ակնարկ20

Բ) Արևելյան Շիրակը Երևանի խանության կազմում29

Գ) Արևելյան Շիրակը (Շորադյալի գավառը) ուսու-պարսկական և ուսու-թուրքական հակամարտությունների թատերաբեմ37

Դ) Շորադյալի գավառի միացումը Ռուսական կայսրությանը. վարչատարածքային սահմաններն ըստ Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի և ժողովրդագրական իրավիճակը գավառում.....49

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Արևելյան Շիրակը XIX դարի 30-40-ական թվականներին

Ա) Շորադյալի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքը XIX դարի առաջին երեսնամյակին.....65

Բ) Պարսկահայտակ Հայերի և արևմտահայերի գաղթը Արևելյան Շիրակ 1828-1831 թվականներին	70
Գ) Գաղթականության տեղաբաշխումն Արևելյան Շիրակում	89
Դ) Ժողովրդագրական իրավիճակը գավառում ներգաղթից հետո	119

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Ալեքսանդրապոլի գավառը Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանումների համակարգում

Ա) Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորումն ու վարչատարածքային սահմանները XIX դարի 30-40-ական թթ.....	137
Բ) Գավառի էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը 1830-1850 թթ.	150
Գ) Ալեքսանդրապոլը գավառական կենտրոն	177
Վերջաբան	192
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	195
Արևելյան Շիրակի (Շորագյալի գավառի) բնակավայրերի հին և նոր անունները.....	210

Հայրապետյան Արմեն Սերգոյի

պատմ. գիտ. թեկնածու

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԸ

XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

(պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ)

Айрапетян Армен Сергоевич

кандидат исторических наук
**ВОСТОЧНЫЙ ШИРАК В ПЕРВОЙ
 ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**
 (историко-этнографическое исследование)
 Гюмри, издательство “Дпир”, 2005г.
 (на армянском языке)

Գիտական խմբագիր՝

Հրատ. խմբագիր՝

Գեղ. և տեխ. խմբագիր՝
 Համակարգչային էջադրող՝
 Վերստ. սրբագրիչ՝

պատմ. գիտ. դոկտոր,
 պրոֆեսոր **Աշոտ Մելքոնյան**
Հովիկ Կարապետյան
Սուրեն Բարխուդարյան
Հռիփսիմեն Բարխուդարյան
Սիրարփի Կարապետյան

*Շապիկյին՝ Գյումրու բերդի «Սև դուլ» ամրոց
 պատմաճարտարապետական հուշարձանը*

Լուսանկարը՝ Սուրեն Քարխուդարյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 25.08.2005թ.
Գրաչափ՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ:
Տառատեսակը՝ Grqec Nor: 12,75 պայմ. կպ. մամուլ,
10,88 հրատ մամուլ: Տպաքանակը 150:

«Դպիր գրատուն» ՍՊԸ, Գյումրի, Անի թաղ., 7-րդ փ. 5/34:
Հեռ/Չպս. 2-17-89, 4-13-49:
ԿԿԿ «ԺտՌԻ ՆՐՈՑԳՎ», ՔՎՐՌ, ՍՉ. ԸՎՌ, ցս. 7,5/34.

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ, Երևան, Թումանյան 12/3